परियत्ति सद्धम्म पालक प्रवेश तृतीय वर्ष (तह ६)

द्वितीय पत्र

धम्मपद, धम्मपदअट्ठकथा,

स्मरणीय बौद्ध व्यक्तित्वहरू

समग्र उद्देश्य :

विद्यार्थीहरूले बुद्धको वचन संग्रहको ग्रन्थ धम्मपद तथा यससँग सम्बन्धित कथा पढेर बुद्धधर्मका गहन विषयमा ज्ञान हासिल गर्न सक्नेछन् । साथै बौद्ध इतिहासमा योगदान दिएका विशिष्ट व्यक्तित्वहरूको जीवनी अध्ययन गरेर प्रेरणा प्राप्त गर्नेछन् ।

सिकाइगत उद्देश्यहरू :

१. धम्मपद ग्रन्थ भित्र रहेको बालवर्ग, पण्डितवर्ग तथा अरहन्त वर्ग अध्ययन गरेर बुद्धले देशना गर्नुभएको विविध विषयमा ज्ञान हासिल गर्नेछन् ।

२. धम्मपदअट्ठकथा ग्रन्थभित्र धम्मपदका गाथासँग सम्बन्धित कथाहरू पढेर भगवान् बुद्धले विभिन्न समयमा देशना गर्नुभएको धम्मपदको अर्थ र कथा पनि बुझ्नेछन् ।

३. नेपालका विभिन्न बौद्ध व्यक्तित्वहरूले बुद्धधर्म संरक्षण तथा सम्बर्धन गर्नका लागि पुऱ्याएको योगदानबारे अध्ययन गरेर बौद्ध इतिहासको बारेमा ज्ञान पाउनेछन् ।

अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा

केन्द्रीय कार्यालय : विश्व शान्ति विहार, नयाँ बानेश्वर, मीनभवन, काठमाडौं
फोन नं. : ४१०६९३६, ४१०६९४१, E-mail: pariyatti2556@gmail.com

धम्मपद, धम्मपदअट्ठकथा, स्मरणीय बौद्ध व्यक्तित्वहरू

(तह ६, द्वितीय पत्र)

"पञ्ञा नरानं रतनं"

परियत्ति शिक्षा

परियत्ति सद्धम्म पालक प्रवेश तृतीय वर्ष (तह ६)

द्वितीय पत्र

धम्मपद, धम्मपदअट्ठकथा, स्मरणीय बौद्ध व्यक्तित्वहरू

अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा

https://dhamma.digital

'पञ्ञा नरानं रतनं'

परियत्ति शिक्षा

'परियत्ति सद्धम्म पालक' को

प्रवेश तृतीय वर्ष (तह ६)

द्वितीय पत्र

धम्मपद, धम्मपदअट्ठकथा, स्मरणीय बौद्ध व्यक्तित्वहरू

Dhamma.Digital

प्रधान सम्पादक

भिक्षु धर्मगुप्त महास्थविर

सम्पादक मण्डल

भिक्षु बोधिज्ञान महास्थविर

भिक्षु निग्रोध महास्थविर

अमिता धाख्वा

डा. त्रिरत्न मानन्धर

डा. रीना तुलाधर बनिया

https://dhamma.digital

प्रकाशक : अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ
नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा
पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री समिति

प्रकाशनार्थ आर्थिक सहयोग : **श्रीमती कृष्णलक्ष्मी शिल्पकार तथा**
श्रीजेशलाल शिल्पकार सपरिवार
लोकेश्वर टोल, मानभवन, ललितपुर

दाता परिवारलाई साधुवाद ।।

दिवंगत बौद्ध उपासक **मोतिलाल शिल्पकार**को सुगति र निर्वाण कामना गर्दै 'परियत्ति सद्धम्म पालक' को प्रवेश तृतीय वर्ष (तह ६), द्वितीय पत्रको यस पाठ्यपुस्तक प्रकाशनार्थ आर्थिक सहयोग गर्नुहुने उहाँको परिवारलाई साधुवाद ।

दाता परिवार :

कृष्णलक्ष्मी शिल्पकार, श्रीजेशलाल शिल्पकार, संज्ञा शिल्पकार, सुवर्णा शिल्पकार, ओजशलाल शिल्पकार, अन्जना राजकर्णिकार, श्रीजना राजकर्णिकार, डा. रोजिना स्वार

सर्वाधिकार : अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ

Dhamma.Digital

दुतिय संस्करण : ५०० प्रति
बु.सं. २५६९
वि.सं.२०८२
ने.सं. ११४५
ई.सं. २०२५

मुद्रण : आईडियल प्रिन्टिङ्ग प्रेस, ग्वार्को, ल.पु.

सहयोगार्थ मूल्य : २५०/-

(नोट : यस पुस्तक विक्री भएको रकम पुनःसंस्करणको लागि प्रयोग हुनेछ ।)

https://dhamma.digital

(प्रथम संस्करणबाट)

'पञ्ञा नरानं रतनं'

परियत्ति : तृतीय प्रवेश शिक्षा

कक्षा–६, भाग–२, नेपाली

(बु.सं. २५४६ देखि स्वीकृत)

(नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा समितिको निर्देशन अनुसार प.स.पा. को प्रवेश तृतीय वर्ष द्वितिय पत्रको पाठ्य–पुस्तक)

सम्पादन तथा संयोजन

कोण्डन्य

(संयोजक : नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा, पाठ्यक्रम समिति)

प्रकाशन वर्ष : बु.सं. २५६७, ने.सं. ११४३ वि.सं २०८०, ई.सं. २०२३

https://dhamma.digital

https://dhamma.digital

(प्रथम संस्करणबाट)

केही शब्द

नेपालको बुद्ध शासनिक क्षेत्रमा अखिल नेपाल भिक्षु महासंघबाट झण्डै ४० वर्ष देखि संचालित नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको विशिष्ट देन सर्वविदितै छ। यसको श्रेय बुद्धशासनप्रति श्रद्धा र श्रम समर्पित गर्दै आउनु भएका नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाका संचालन सम्बन्धित पदाधिकारी, सदस्यहरू, परियत्ति शिक्षाका सम्पूर्ण केन्द्रका प्रबन्धक र शिक्षक-शिक्षिकाहरू, पुस्तक प्रकाशक र पुरस्कार वितरणार्थ श्रद्धालुहरूलाई छ।

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षालाई व्यापक रूपमा फैलाउन परिवर्तित परिप्रेक्ष अनुसार नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाका विविध पक्षहरूमा समयानुकुल परिवर्तित र परिवर्द्धित गरिदै लानुपर्ने कुरालाई ध्यान केन्द्रित गरी नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको नियमावली बनेको र पाठ्यक्रम निर्माणमा प्रयास भएको छ। यसै अन्तर्गत प्रवेश तृतिय वर्षको पत्रगत नेपाली भाषामा सिङ्गो एक पुस्तकमा उपलब्ध हुनेगरी पाठ्य-पुस्तक प्रकाशित हुनु 'धम्मपीति' को विषय हो।

अखिल नेपाल भिक्षु महासंघबाट संचालित नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा नेपालको बुद्धशासनिक क्षेत्रमा आफ्नै विशेषता र देन रहेको कुरा स्पष्ट हुदै आएको छ। परियत्ति शिक्षाको प्रारम्भ समयमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थी, परियत्तिका शिक्षक-शिक्षिका तथा शुभचिन्तकहरूद्वारा उत्तरोत्तर उन्नति प्रगति गरिंदै यसलाई व्यवस्थित ढङ्गले अगाडी बढाई शिक्षा प्रणाली अनुरूप वैज्ञानिकीकरण गरिंदै पाठ्य-पुस्तकलाई व्यवस्थित गरी अध्ययनार्थीहरूलाई सुलभ गरिंदै जानुमा सचेतता देखिनु पनि सकारात्मक कदम हो।

पाठ्य-पुस्तकलाई प्रयोगमा ल्याई अनुभवी शिक्षकले पाठ्यक्रमद्वारा लक्षित विषयवस्तुलाई विविध श्रोतको सदुपयोग गरी सफलतापूर्वक अध्यापन गर्न सक्ने हुन्छ तापनि सहजरूपमा हाम्रा परियत्ति केन्द्रहरूमा

https://dhamma.digital

अन्य सहायक सामाग्रीहरू उपलब्ध नहुँदा पाठ्य-पुस्तक माथि अत्यधिक निर्भर रहनु परेको छ । परिवर्तित परिप्रेक्ष अनुसार नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको पाठ्यक्रम परिवर्तित र परिवर्द्धित गरिंदै लानु पर्ने लक्ष्यतिर ध्यान केन्द्रित गरी नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको प्रवेश स्तरका प्रथम, द्वितिय र तृतिय वर्षका प्रत्येक प्रश्न-पत्रका एउटै सिंगो पुस्तक नेपाली भाषामा उपलब्ध गराउने प्रयास भैरहेछ । यसै अनुरूप प्रस्तुत पाठ्यपुस्तकलाई सीमित जनशक्ति र श्रोतलाई प्रयोग गरी सकेसम्म स्तरयुक्त बनाई शिक्षक र विद्यार्थीहरूका आवश्यकतालाई अत्यधिक मात्रामा पूरा गर्न सकियोस् भनी केही हदसम्म प्रयास गरिए तापनि भाषा, विषयक्रम, शैली जस्ता पाठ्यपुस्तकमा हुनुपर्ने विविध पक्षमा अझै कमी/कमजोरीहरू यथेष्ट नै नहोलान् भन्न सकिन्न तापनि शिक्षक, अभिभावक, विद्यार्थी, बौद्ध-विद्वान् तथा शिक्षाविद् लगायत सम्पूर्ण पाठकहरूको सक्रिय सहयोगको महत्वपूर्ण भूमिका रहने हुँदा सम्बद्ध सबैका लागि रचनात्मक सुझाव, सरसल्लाहका लागि नेपाल बौद्ध प. शि. पाठ्यक्रम विकास समिति सदैव हार्दिक स्वागत गर्दछ ।

यस पाठ्य-पुस्तक तयार पार्न प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सहयोग पुऱ्याउनेहरू सबै सम्बन्धित निकाय एवं श्रद्धालु महानुभावहरू तथा प्रकाशन कार्यमा सहयोग गरिदिनु हुने श्रद्धालु दाता प्रति हार्दिक साधुवाद व्यक्त गरिन्छ ।

Dhamma.Digital

साधुवाद ।

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा
पाठ्यक्रम विकास समिति

https://dhamma.digital

साधुवाद

नेपालको बुद्धशाशनमा ऐतिहासिक संस्था 'नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा' को प्रारम्भकालदेखि पाठ्यसामग्री श्रृजना गर्दै अटुलनीय योगदान दिएर जानुभएका अति पूज्यनीय हाम्रा गुरुवर्ग श्रद्धेय भिक्षु बुद्धघोष महास्थविर, श्रद्धेय भिक्षु सुदर्शन महास्थविर, श्रद्धेय भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविर, श्रद्धेय गुरुमां अनागारिका सुशिला तथा धर्मभिरु उपासक धर्मरत्न शाक्य 'त्रिशुली'को गुणानुस्मरण गर्दै यस साधुवाद पत्रको शुरुवाट गर्दछौं ।

धम्मपद, धम्मपदअट्ठकथा, स्मरणीय बौद्ध व्यक्तित्वहरू विषयहरू संलग्न रहेको प्रस्तुत पुस्तक, 'अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ' द्वारा सञ्चालित 'नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा' को 'परियत्ति सद्धम्म पालक' को प्रवेश तृतीय वर्ष (तह ६) द्वितीय पत्रको पाठ्यक्रममा आधारित भएर तयार भएको पाठ्यपुस्तक हो । द्वितीय पत्रको यस पुस्तकमा पहिलो खण्डको विषयवस्तु 'धम्मपद' को पाठ्यसामग्रीको लागि भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरद्वारा अनुवाद भएको 'धम्मपद' पुस्तकबाट साभार गरी लिएको हो ।

दोश्रो खण्डको विषयवस्तु 'धम्मपदअट्ठकथा' को पाठ्यसामग्रीको लागि भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरद्वारा लिखित पुस्तक 'संक्षिप्त कथा सहित धम्मपद' पुस्तकबाट साभार गरी लिएको हो ।

तेश्रो खण्डको विषयवस्तु 'स्मरणीय बौद्ध व्यक्तित्वहरू' को पाठ्यसामग्रीको लागि रत्न सुन्दर शाक्यद्वारा लिखित पुस्तक 'बौद्ध जगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू' पुस्तकबाट साभार गरी लिएको हो ।

भिक्षु कोण्डन्य महास्थविरद्वारा सम्पादन तथा संयोजन गरी विगत समयमै प्रकाशनमा आएको यो पुस्तक, परियत्ति शिक्षाको तह ६ मा अध्ययन, अध्यापन हुँदै आएकोमा अबको समयमा पुस्तक अप्राप्य भएको सन्दर्भमा यो पुस्तकको पुनः संस्करण गरिएको हो । भिक्षु कोण्डन्य महास्थविरप्रति 'पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक समिति' सदैव आभार व्यक्त गर्दछ ।

https://dhamma.digital

यस पुनः संस्करण पुस्तक प्रकाशन गर्नु अगाडि केही शुद्धाशुद्धि कार्य गर्नुभएकोमा अनागारिका कुशलज्ञाणी गुरुमां, प्रतिभा शाक्य, ज्ञानेन्द्र शाक्य, ज्ञानीशोभा बज्राचार्य, नानीशोभा शाक्यलाई साधुवाद व्यक्त गर्दछौं । पुस्तक तयार गर्नको लागि संयोजन तथा प्रेस सम्बन्धी इत्यादि कार्यहरू सम्पन्न गर्नको लागि प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपले सहयोग गर्नुहुने सबै श्रद्धालुहरूलाई साधुवाद सहित हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछौं । यस पाठ्यपुस्तक प्रकाशन हुनाले 'नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा' का विद्यार्थीहरूको लागि पाठ्यपुस्तक सर्वसुलभ हुने भएको छ । 'नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा' का विद्यार्थीहरूलाई लक्षित गरी तयार पारिएको यस पाठ्यपुस्तकको पाठ्यसामग्रीका लेखकहरूलाई 'अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ' अन्तर्गत 'पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक समिति' विशेष आभार व्यक्त गर्दछ ।

दिवंगत बौद्ध उपासक मोतिलाल शिल्पकारको सुगति र निर्वाण कामना गर्दै यस पुस्तक प्रकाशन गर्नको लागि आर्थिक सहयोग गर्ने श्रीमती कृष्णलक्ष्मी शिल्पकार तथा श्रीजेशलाल शिल्पकार सपरिवारलाई साधुवाद सहित हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछौं । पुस्तक प्रकाशनको क्रममा प्रेससम्बन्धी कार्य निपुणताका साथ गर्नुहुने आइडियल प्रेसका विनोद महर्जन प्रमुख प्रेसका सम्पूर्ण कार्यदललाई पनि हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं ।

अन्तमा पुनः एकपटक 'नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा' को पाठ्यसामग्री निर्माण कार्यमा विगतका दिनदेखि आजसम्म विविध कार्यद्वारा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा योगदान दिँदै आउनुभएका श्रद्धेय भिक्षुसंघ, श्रद्धेय गुरुमांसंघ तथा श्रद्धालु उपासका उपासिकाहरूलाई मैत्रीपूर्ण साधुवाद ।

बु.सं. २५६९ — प्रधान सम्पादक प्रमुख

वि.सं.२०८२, भाद्र — सम्पादक मण्डल

https://dhamma.digital

प्रकाशकीय

'नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा' का विद्यार्थीहरूको लागि पाठ्यपुस्तकको रुपमा यो पुस्तक प्रस्तुत गर्न पाउँदा धर्मप्रीतिको अनुभव भएको छ। यस पुस्तक अध्ययन गरेर धेरैभन्दा धेरै विद्यार्थीहरू लाभान्वित हुने अपेक्षा गरेका छौं ।

वि.सं. २०१९ मा स्थापना भएको 'अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ' अन्तर्गत सञ्चालित 'नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा' को अध्ययन अध्यापनद्वारा नेपालमा बहुसंख्यक अध्ययनार्थीहरूले गहन रूपमा बुद्धशिक्षा सिक्ने अवसर प्राप्त गरेको छ। 'नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा' का विद्यार्थीहरूको लागि पाठ्यपुस्तक तयार गर्न विगतका समयदेखि वर्तमानसम्म धेरैजना भिक्षुहरू, अनागारिका गुरुमांहरू, उपासक तथा उपासिकाहरूबाट प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा योगदान पुऱ्याउँदै आउनुभएको छ ।

हाम्रा परमपुज्य गुरुवर्गहरू भिक्षु बुद्धघोष महास्थविर, भिक्षु सुदर्शन महास्थविर, भिक्षु ज्ञाणपूर्णिक महास्थविर, अनागारिका सुशिला गुरुमां तथा श्रद्धालु धर्मभिरु उपासक धर्मरत्न शाक्य, जसले परियत्ति शिक्षाको लागि पुस्तकहरू श्रृजना गर्नुभयो, उहाँ गुरुहरूको गुणानुस्मरण गर्दै उहाँहरूले देखाउनुभएको मार्गमा पाइला चाल्दै 'नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा' लाई निरन्तर अगाडि बढाइरहनु भएको चतुपरिषदलाई साधुवाद दिन्छौं । 'नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा' को लागि पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्ने वृहत कार्यमा विगतका समयदेखि आजसम्म पाठ्यसामग्री लेखन, पाठ्यसामग्री अनुवाददेखि लिएर आवश्यक परिमार्जन, संशोधन, सल्लाह सुझाव दिँदै सँधैभरि योगदान दिँदै आउनुभएका भिक्षु, अनागारिका गुरुमांहरूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछौं । पाठ्यसामग्री लेखन, अनुवाद, अनुसन्धान, सम्पादन, शुद्धाशुद्धि, टाइपिंग, प्रुफ रिडिङ्ग आदि विविध कार्यमा सँधैभरि सहयोग गर्दै आउनुभएका श्रद्धालु उपासक उपासिकाहरूप्रति मैत्रीपूर्ण साधुवाद ।

https://dhamma.digital

'नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा' अन्तर्गत 'पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक समिति' को वर्तमान कार्यकारिणि समितिमा रही यस पाठ्यपुस्तक प्रकाशन कार्य सम्पन्न गर्नुभएका कार्यकारिणि समितिका संयोजक भिक्षु धर्मगुप्त महास्थविर प्रमुख बाँकि सदस्यहरूको अथक प्रयास प्रशंसनीय रहेको छ ।

भिक्षु कोण्डन्य महास्थविरद्वारा सम्पादन तथा संयोजन गरी प्रकाशनमा आएको यस पुस्तक, परियत्ति शिक्षाको तह ६ मा अध्ययन, अध्यापन हुँदै आएकोमा अबको समयमा पुस्तक अप्राप्य भएको सन्दर्भमा यो पुस्तकको पुनः संस्करण आएको हो । दिवंगत बौद्ध उपासक मोतिलाल शिल्पकारको सुगति र निर्वाण कामना गर्दै यस पुस्तक प्रकाशन गर्नको लागि आर्थिक सहयोग गर्ने श्रीमती कृष्णलक्ष्मी शिल्पकार तथा श्रीजेशलाल शिल्पकार सपरिवारलाई साधुवाद व्यक्त गर्दछौं । प्रेस सम्बन्धी कार्य गरी निरन्तर सहयोग गरिरहनुभएका आइडियल प्रेस परिवारप्रति पनि हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछौं ।

यस शैक्षिक संस्थामा संलग्न भिक्षु, अनागारिका, उपासक तथा उपासिका वर्गले अनवरत रूपमा सेवा गर्दै आएको तथा उस्तै दाताहरूबाट पनि निरन्तर रूपमा दान दातव्यको पुण्य कार्य भइरहेको कुरा उल्लेखनीय छ । यस्तै पुण्यकार्यको फलस्वरुप परियत्ति शिक्षा अध्ययन अध्यापनको लागि आवश्यक पाठ्यपुस्तक तथा सामग्री आपूर्ति हुँदै आएको छ । यो नेपालको बौद्ध समुदायको लागि धर्म गौरवको कुरा हो । नेपालको बौद्ध जगतका उनै श्रद्धालु महानुभावहरूको निस्वार्थ सेवा, अथक प्रयासको फलस्वरुप 'नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा' ले सफलतापूर्वक ६ दशक पार गरिसक्यो । श्रद्धालुहरूको आस्था, त्याग, मेहनतकै आडमा भविष्यका दिनपनि यस ऐतिहासिक संस्थालाई निरन्तररूपले अगाडि बढाउने छौं भन्ने हाम्रो संकल्प रहेको छ ।

बु.सं. २५६९ — अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ

वि.सं. २०८२ श्रावण — नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा

https://dhamma.digital

विषय-सूची

विषय	पृष्ठ
प्रथम खण्ड : धम्मपद	
बालवग्गो	१
पण्डित वग्गो	६
अरहन्त वग्गो	११
द्वितिय खण्ड : धम्मपदअट्ठकथा	
अप्रमाद वर्ग	**१७**
१. श्यामावती	१७
२. कुम्भघोषक	३५
३. चूलपन्थक	४१
४. मूर्खक्रीडा	४८
५. महाकश्यप महास्थविर	५०
चित्त वर्ग	**५१**
६. मेघिय स्थविर	५१
७. सङ्घरक्षित स्थविर	५३
८. चित्तहत्थ स्थविर	५६
९. नन्द गोपालक	५९
१०. सोरेय्य स्थविर	६१

Dhamma.Digital

तृतीय खण्ड : स्मरणीय बौद्ध व्यक्तित्वहरू

१. प्रज्ञानन्द महास्थविर ६८

२. धर्मालोक महास्थविर ११३

२. शाक्यानन्द महास्थविर १४१

४. डा. आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर १५७

५. भिक्षु बुद्धघोष महास्थविर १७५

६. भिक्षु सुदर्शन महास्थविर १८७

७. भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविर १९९

८. बौद्ध ऋषि महाप्रज्ञा २१७

९. उपासक भाजुरत्न साहू २४९

Dhamma.Digital

परियत्ति शिक्षा

'परियत्ति सद्धम्म पालक' को

प्रवेश तृतीय वर्ष (तह ६)

द्वितीय पत्र

धम्मपद, धम्मपदअट्ठकथा, स्मरणीय बौद्ध व्यक्तित्वहरू

प्रथम खण्ड

धम्मपद

Dhamma.Digital

अनुवादक

आचार्य भिक्षु अमृतानन्द

साभार पुस्तक : 'धम्मपद'

https://dhamma.digital

https://dhamma.digital

प्रथम खण्ड :

५-बालवग्गो

(मूर्ख वर्ग)

श्रावस्ती, जेतवन (६०) प्रसेनजित राजाको सेवक

दीघा जागरतो रतिं-दीघं सन्तस्स योजनं
दीघो बालानं संसारो-सद्धम्मं अविजानतं ॥१॥

६०- निद्रा नआउनेलाई रात लामो जस्तो लाग्छ, थाकेकालाई एक योजनको बाटो पनि टाढा जस्तो लाग्छ, त्यस्तै सद्धर्म नजान्ने अज्ञानी मूर्खलाई संसार लामो लाग्छ ॥१॥

श्रावस्ती (६१) कश्यपसँग बस्ने

चरं चे ना'धिगच्छेय्य-सेय्यं सदिसम'त्तनो ।
एक चरियं दल्हं कयिरा-नत्थि बाले सहायता ॥२॥

६१- भरसक आफूभन्दा गुणी मानिसको सत्संगत गर्नू, नभए आफू समानको सत्संगत गर्नू तर आफूभन्दा दुर्गुणीको संगत कहिल्यै नगर्नू, यस्ताको संगत गर्नुभन्दा त सुदृढ मन राखी एक्लै हिड्नु जाति छ ॥२॥

श्रावस्ती (६२) आनन्द साहु

पुत्ताम'त्थि धनमत्थि-इति बालो विहञ्ञति ।
अत्ताहि अत्तनो नत्थि-कुतो पुत्ता कुतो धनं ? ॥३॥

६२- 'मेरो छोरा छ' 'धन छ' भनी अज्ञानीहरू चिन्तित हुन्छन् । आफ्नो देह नै आफूले भने जस्तो छैन भने छोरा भएर के ! धन भएर के ! ॥३॥

https://dhamma.digital

जेतवन (६३) चोर

यो बालो मञ्ञति बाल्यं पण्डितोवापि तेन सो ।
बालो च पण्डितमानी-स'वे बालो'ति वुच्चति ॥४॥

६३- आफ्नो मूर्खतालाई चिन्नसक्ने मानिस नै पण्डित कहलाइन्छ, मूर्ख भइकन पनि पण्डित हुँ भन्नेलाई मूर्ख भन्दछन् ॥४॥

श्रावस्ती, जेतवन (६४) उदायी थेर

यावजीवम्पि चे बालो पण्डितं पयिरुपासति ।
न सो धम्मं विजानाति-दब्बी सुपरसं यथा ॥५॥

६४- दाडुले त्यून तरकारीको स्वाद थाहा नहुने झैं मूर्खजनले पनि जीवनभर पण्डितको सत्संगत् गरेता पनि धर्मको मर्म बुझ्न सक्तैन ॥५॥

श्रावस्ती, जेतवन (६५) भद्रवर्गीय भिक्षु

मुहूत्तम'पि चे विञ्ञू-पण्डितं पयिरुपासति ।
खिप्पं धम्मं विजानाति-जिव्हा सूपरसं यथा ॥६॥

६५- जिब्रोले त्यून तरकारीको स्वाद पाए झैं विज्ञजनले, क्षणमात्र भएपनि पण्डितहरूको सत्संगत पायो भने पनि धर्मको रस बुझिहाल्छ ॥६॥

राजगृह, वेणुवन (६६) कश्यपसँग बस्ने

चरन्ति बाला दुम्मेधा-अमित्तेने'व अत्तना ।
करोन्तो पापकं कम्मं-यं होति कटुकप्फलं ॥७॥

६६- मूर्खहरूले आफैंलाई शत्रु बनाएर पाप कर्म गर्छन् । त्यो पापकर्मको कटु-फल पछि आफैंलाई प्राप्त हुन्छ ॥७॥

(६७)

न तं कम्म कतं साधु-यं कत्वा अनुतप्पति ।
यस्स अस्सुमुखो रोदं-विपाक पटिसेवति ॥८॥

६७-- जुन कामको फल भोग गर्दा आँसु बहाई पछुतो गर्नु पर्ला त्यस्तो काम सज्जनले नगर्नु नै बेस हो ॥८॥

https://dhamma.digital

वेणुवन (६८) सुमन माली

तञ्च कम्मं कतं साधु-यं कत्वा ना'नुतप्पति ।
यस्स पतीतो सुमनो-विपाकं पटिसेवति ॥९॥

६८- जुन कामको फल भोग गर्दा पछुतो गर्नु पर्दैन, चित्त प्रसन्न रहन्छ, सज्जनले त्यस्तो काम गर्नु पर्दछ ॥९॥

राजगृह, वेणुवन (६९) उत्पलवर्णा भिक्षुणी

मधु'व मञ्ञती बालो-याव पापं न पच्चति ।
यदा च पच्चती पापं-अथ बालो दुक्खं निगच्छति ॥१०॥

६९- पापको फल भोग गर्नु नपरेसम्म मूर्खले आफूले गरेको खराब कामलाई मह जस्तो ठान्दछ, तर पापको फल भोग्नु पर्दा दुःखित हुन्छ ॥१०॥

राजगृह, वेणुवन (७०) जम्बुक आजीवक

मासे मासे कुसग्गेन-बालो भुञ्जेथ[1] भोजनं ।
न सो सङ्खतधम्मानं-कलं अग्घति सोलसिं ॥११॥

७०- महिनामा एकपल्ट मात्र कुशाग्रले भोजन गरेतापनि मूर्खहरू पण्डितको अगाडि सोह्र आनामा एक आना पनि मूल्यवान् हुन सक्तैन ॥११॥

राजगृह, वेणुवन (७१) अहि प्रेत

न हि पापं कतं कम्मं-सज्जु खीरं'व मुच्चति ।
डहन्तं बाल'मन्वेति-भस्मच्छन्नो'व पावको ॥१०॥

७१- दुहुना साथ दूध बिग्रिँदैन त्यस्तै पापको फल पनि तुरुन्तै आउँदैन, खरानीको आगोले क्रमशः पोले झैं पापले मूर्खलाई क्रमशः पोल्दै ल्याउँछ ॥१०॥

---

१ ब. भूञ्जेय्य

https://dhamma.digital

राजगृह, वेणुवन (७२) सट्टिकूट प्रेत

यावदेव अनत्थाय-ञत्तं बालस्स जायति ।
हन्ति बालस्स सुक्कंसं-मुद्ध'मस्स विपातयं ॥१३॥

७२- मूर्खको बुद्धि अनर्थ गर्ने हुन्छ, मूर्खले आफ्नो मूर्खताको कारण आफ्नो सुख हुने भविष्यलाई आफ्नै शिर फोडे झैं गरेर बिगार्दछ ॥१३॥

जेतवन (७३) सुधर्म स्थविर

असतं भावन'मिच्छेय्य-पुरेक्खारञ्च भिक्खुसु ।
आवासेसु च इस्सरियं-पूजा परकुलेसु च ॥१४॥
ममे'व कत'मञ्ञन्तु
गिही पब्बजिता उभो ।
ममे'व अतिवसा अस्सु
किच्चा'किच्चेसु किस्मिचि ।
इति बालस्स सङ्कप्पो
इच्छा मानो व'वड्ढति ॥१५॥

७३, ७४- खराब विचार हुने भिक्षुले यस्तो इच्छा गर्दछ- 'भिक्षुगणमा माथि बसुँ, मठ र विहारको अधिपति होऊँ, अर्काको घरमा पूजित होऊँ, सबै काम आफूले भने झैं होस्' -यस्तो संकल्प गर्ने भिक्षुको मनमा तृष्णा र अभिमान बढ्दै जान्छ ॥१५॥

श्रावस्ती, जेतवन (७५) वनवासी तिस्सथेर

अञ्ञा हि लाभू'पनिसा-अञ्ञा निब्बानगामिनी ।
एव'मेतं अभिञ्ञाय-भिक्खु बुद्धस्स सावको ।
सक्कारं ना'भिनन्देय्य-विवेकम'नुब्रूहये ॥१६॥

७५ - लाभ सत्कार पाइने बाटो अर्कै, निर्वाण पाइने बाटो अर्कै सम्झेर बुद्ध शासनमा बस्ने भिक्षुले समाजमा लाभ सत्कारको बास्ता नराखी एकान्तवासी हुने चर्या बढाउनु पर्छ ॥१६॥

मूर्ख वर्ग सिद्धियो ।

https://dhamma.digital

धम्मपद (मूर्ख वर्ग)ः अभ्यास १

(१) तलका खालि ठाउँमा भर्नुहोस् ।

(क) चरं चे ....बाले सहायता ॥

(ख) मुहुत्तम'पि .... सूपरसं यथा ॥

(ग) तञ्च कम्मं .... पटिसेवति ॥

(घ) न हि पापं .... पावको ॥

(ङ) अञ्ञा हिं .... विवेकम'नुब्रूहये ॥

(२) तलका पालि गाथाहरुलाई नेपालीमा अर्थ लेख्नुहोस् ।

(क) दीघा जागरतो रतिं-दीघं सन्तस्स योजनं
दीघो बालानं संसारो-सद्धम्मं अविजानतं ॥

(ख) यो बालो मञ्ञति बाल्यं-पण्डितोवापि तेन सो ।
बालो च पण्डितमानी-स'वे बालो'ति वुच्चति ॥

(ग) मधु'व मञ्ञती बालो-याव पापं न पच्चति ।
यदा च पच्चती पापं-अथ बालो दुक्खं निगच्छति ॥

(घ) यावदेव अनत्थाय-ञत्तं बालस्स जायति ।
हन्ति बालस्स सुक्कसं-मुद्ध'मस्स विपातयं ॥

६-पण्डित वग्गो

(पण्डित वर्ग)

जेतवन (७६) राध थेर

निधीनं'व पवत्तारं-यं पस्से वज्जदस्सिनं ।
निग्गय्हयवादिं मेधाविं-तादिसं पण्डितं भजे ।
तादिसं भजमानस्स-सेय्यो होति न पापियो ॥१॥

७६- आफ्नो दोष देखाइ दिने व्यक्तिलाई गाडेको धन देखाइ दिने मित्र ठान्नु पर्छ, ज्ञानीहरू आफूलाई गाली गरेर सिकाउनेको सत्संगत छोड्दैनन् त्यस्ताको सत्संगत गर्नाले आफ्नो उन्नति सिवाय हानी हुदैन ॥१॥

जेतवन (७७) अस्सजि, पुनब्बसु

ओवदेय्या'नुसासेय्य-असब्भा च निवारये ।
सतं हि सो पियो होति-असतं होति अप्पियो ॥२॥

७७- उपदेश देऊ, आफूलाई अनुशासन गर, असभ्य स्वभाव छोड भन्ने मानिस सत्पुरुषहरूको प्रिय हुन्छ भने उसलाई असत्पुरुषले रुचाउँदैन ॥ २॥

जेतवन (७८) छन्न थेर

न भजे पापके मित्ते-न भजे पुरिसा'धमे ।
भजेथ मित्ते कल्याणे-भजेथ पुरिसुत्तमे ॥३॥

७८- पापी मित्र र अधम पुरुषको संगत नगर, कल्याणमित्र र उत्तम पुरुषको सत्संगत गर ॥३॥

https://dhamma.digital

जेतवन (७९) महाकप्पिन थेर

धम्मपीति सुखं सेति-विप्पसन्नेन चेतसा ।
अरियप्पवेदिते धम्मे-सदारमति पण्डितो ॥४॥

७९ धर्म रस बुझ्ने व्यक्ति प्रसन्न चित्त भई आरामपूर्वक निदाउँछ, पण्डितहरूले आर्य धर्ममा मन लगाउँछ ॥४॥

जेतवन (८०) पण्डित श्रामणेर

उदकं हि नयन्ति नेत्तिका
उसुकारा नमयन्ति भोजन
दारुं नमयन्ति तच्छका
अत्तानं दमयन्ति पण्डिता ॥५॥

८०- कुलो खन्नेले आफूलाई चाहिने ठाउँमा पानी लैजान्छ, वाण बनाउनेले आफूलाई चाहिए जस्तो वाण बनाउँछ, सिकर्मीले आफूलाई चाहिए जस्तो काठ बनाउँछ, त्यस्तै पण्डितहरूले पनि आफूलाई चाहिए बमोजिम आत्म दमन गर्दछन् ॥५॥

जेतवन (८१) भद्दिय थेर

सेलो यथा एकघनो-वातेन न समीरति ।
एवं निन्दा पसंसासु-न समिञ्जन्ति पण्डिता ॥६॥

८१- ठूल्ठूला ढुङ्गालाई हावाले उखेल्न नसके झैं पण्डितहरूलाई निन्दा र प्रशंसाले विचलित गराउन सक्तैन ॥६॥

जेतवन (८२) काणमाता

यथा पि रहदो गम्भीरो-विप्पसन्नो अनाविलो ।
एवं धम्मानि सुत्वान-विप्पसीदन्ति पण्डिता ॥७॥

८२- सतहको पानी हावाले जति छाल आउने गरी चलाएपनि गहिरो जलाशय भित्रको पानी निर्मल नै हुन्छ, धमिलो हुँदैन । त्यस्तै नै, पण्डितहरूको चित्त धर्म पनि श्रवणको प्रभावले स्वच्छ र निर्मल नै रहन्छ ॥७॥

https://dhamma.digital

जेतवन (८३) पाँच शय भिक्षु

सब्बत्थ वे सप्पुरिसा चजन्ति
न कामकामा लपयन्ति सन्तो ।
सुखेन फुट्ठा अथवा दुखेन
न उच्चा'वचं पण्डिता दस्सयन्ति ॥८॥

८३- सत्पुरुषहरूले सबै कुरा त्याग गर्छन्, शान्त भएर काम विषयक कुरा केही गर्दैनन्, सुख होस् वा दुःख होस् त्यस विषयमा केही पनि बोल्दैनन् ॥८॥

जेतवन (८४) धम्मिक धेर

न अत्तहेतु न परस्सहेतु
न पुत्त'मिच्छे न धनं न रट्ठं
न इच्छेय्य अधम्मेन समिद्धि मत्तनो
स सीलवा पञ्ञवा धम्मिको सिया ॥९॥

८४- आफ्नो निमित्त, अर्काको निमित्त, छोरा, धन वा राज्यको इच्छाको निमित्त जसले अधर्मबाट आफू समृद्ध हुन्छु भन्ने विचार गर्दैन, त्यस्तो व्यक्तिलाई शीलवान् प्रज्ञावान् र धार्मिक भन्दछ ॥९॥

Dhamma.Digital

जेतवन (८५) धम्मिक थेर

अप्पका ते मनुस्सेसु-ये जना पारगामिनो ।
अथा'यं इतरा पजा-तीरमे'वा' नुधावति ॥१०॥

८५- यो संसाररूपी समुद्रबाट उता पार जाने मानिस थोरै मात्र हुन्छ । अरु बाँकी सबै यता तीरमा दगुरिरहने हुन्छन् ॥१०॥

(८६)

ये च खो सम्म'दक्खाते धम्मे धम्मा'नुवत्तिनो ।
ते जना पार'मेस्सन्ति-मच्चुधेय्यं सुदुत्तरं ॥११॥

८६- राम्रोसँग देशना गरिएको सद्धर्म अनुसार आचरण गर्ने

व्यक्तिहरू नै मृत्यको अधिनमा रहेको अत्यन्त तर्न गाह्रो सागरबाट पार तर्छन् ॥११॥

जेतवन (८७) ५०० आगन्तुक भिक्षु

कण्हं धम्मं विप्पहाय-सुक्कं भावेथ पण्डितो ।
ओका अनोकं आगम्म-विवेके यत्थ दूरमं ॥१२॥

८७- पण्डितहरूले कृष्ण अर्थात् खराब धर्मलाई छोडी शुक्ल अर्थात् असल धर्म ग्रहण गर्नुपर्छ । गृह आसक्ति छोडेर अनासक्त त्यागी भई एकान्तसेवन गर्नुपर्छ ॥१२॥

(८८)

तत्रा'भिरतिमिच्छेय्य-हित्वा कामे अकिञ्चनो ।
परियोदपेय्य अत्तानं-चित्तक्लेसेहि पण्डितो ॥१३॥

८८- पण्डितले कामभोग सबै छोडी नैष्क्रम्यमा रहने इच्छा गर्दछ, आफ्नो मनको मैला सबै फ्याँकेर आफूलाई परिशुद्ध बनाउँछ ॥१३॥

(८९)

येसं सम्बोधि अंगेसु-सम्मा चित्तं सुभावितं ।
आदान पटिनिस्सग्गे-अनुपादाय ये रता ।
खीणा'सवा जुतीमन्तो-ते लोके परिनिब्बुता ॥१४॥

८९- जसको चित्तमा सम्बोध्यङ्ग राम्ररी विकसित भइसकेको छ, जो परिग्रह सबै त्यागिसकेको छ, जो आसक्तिबाट मुक्त भई आनन्दित छन्, जो आश्रव क्षीण भई तेज सम्पन्न भइसकेका छन्, ती पुरुषलाई यहिं लोकमा निर्वाण-पद प्राप्त भएको हुन्छ ॥१४॥

पण्डित वर्ग सिद्धियो ।

https://dhamma.digital

धम्मपद (पण्डित वर्ग) अभ्यास २

(१) तलका खालि ठाउँमा भर्नुहोस् ।

(क) निधीनं’व .... होति न पापियो ॥

(ख) धम्मपीति .... पण्डितो ॥

(ग) सेलो यथा .... पण्डिता ॥

(घ) सब्बत्थ वे .... दस्सयन्ति ॥

(ङ) येसं सम्बोधि .... परिनिब्बुता ॥

(२) तलका पालि गाथाहरूलाई नेपालीमा अर्थ लेख्नुहोस् ।

(क) न भजे पापके मित्ते-न भजे पुरिसा’धमे ।
भजेथ मित्ते कल्याणे-भजेथ पुरिसुत्तमे ॥

(ख) उदकं हि नयन्ति नेत्तिका
उसुकारा नमयन्ति भोजन
दारुं नमयन्ति तच्छका
अत्तानं दमयन्ति पण्डिता ॥

(ग) न अत्तहेतु न परस्सहेतु
न पुत्तमिच्छे न धनं न रट्ठं
न इच्छेय्य अधम्मेन समिद्धि मत्तनो
स सीलवा पञ्ञवा धम्मिको सिया ॥

(घ) तत्रा’भिरति मिच्छेय्ये-हित्वा कामे अकिञ्चनो ।
परियोदपेय्य अत्तानं-चित्तक्लेसेहि पण्डितो ॥

https://dhamma.digital

७-अरहन्त वग्गो

(अरहत् वर्ग)

जीवक आम्रवन (९०) जीवक

गत'द्धिनो विसोकस्स-विप्पमुत्तस्स सब्बधी ।
सब्बगन्थप्पहीणस्स-परिलाहो न विज्जति ॥१॥

९०- आफ्नो मार्ग तय गरिसकेको, शोक रहित भई सबै गाँठो फुकाइसकेको व्यक्तिलाई शोक सन्ताप हुँदैन ॥१॥

राजगृह, वेणुवन (९१) महाकश्यप

उय्युञ्जन्ति सतीमन्तो-न निकेते रमन्ति ते ।
हंसा'व पल्ललं हित्वा-ओक'मोक जहन्ति ते ॥२॥

९१- जसले स्मृतिवान् भएर उद्योग गर्दछ, गृहस्थ जीवनमा रमाउन छोड्दछ, त्यस्ता व्यक्तिले हाँसले क्षुद्र जलाशय छोडेर गए जस्तै गृहत्याग गरी दिन्छ ॥२॥

जेतवन (९२) महाद्विसीस

येसं सन्निचयो नत्थि-ये परिञ्ञात भोजना ।
सुञ्ञतो अनिमित्तो च-विमोक्खो यस्स गोचरो ।
आकासे'व सकुन्तानं-गति तेसं दुरन्नया ॥३॥

९२- जसको संग्रह छैन, जो भोजनमा संयमी छ र जो शून्यता, अनिमित्तता र विमोक्ष स्वरूपको निर्वाणमा रहेको छ, आकाशमा उड्ने पंक्षीको गति थाहा पाउन गाह्रो हुने जस्तै त्यस्ताको गति थाहा पाउन गाह्रो हुन्छ ॥३॥

राजगृह, वेणुबन (९३) अनुरुद्ध थेर

यस्सा'सवा परिक्खीणा-आहारे च अनिस्सितो ।
सुञ्ञतो अनिमित्तो च-विमोक्खो यस्स गोचरो ।
आकासे'व सकुन्तानं-गति तेसं दुरन्नया ॥३॥

https://dhamma.digital

९३- जसको आस्रव क्षीण भइसकेको छ, जसको आहारमा आसक्ति छैन, जो शून्यता, अनिमित्तता र विमोक्ष स्वरूपको निर्वाणमा रहेको छ, आकाशमा उड्ने पंक्षीको गति थाहा पाउन गाह्रो हुने जस्तै त्यस्ताको गति थाहा पाउन गाह्रो हुन्छ ॥४॥

श्रावस्ती, पूर्वाराम (९४) महाकच्यायन

यस्सि'न्द्रियानि समथं गतानि
अस्सो यथा सारथिना सुदन्ता ।
पहीणमानस्स अनासवस्स
देवा'पि तस्स पिहयन्ति तादिनो ॥५॥

९४- सारथीले घोडालाई राम्ररी कजाए झैं जसको इन्द्रिय शान्त भइसकेको छ । अभिमान नाश गरिसकेका त्यस्ता अनास्रवीलाई देवताहरूले पनि मनपराउँछ ॥५॥

जेतवन (९५) सारिपुत्र स्थविर

पठवीसमो नो विरुज्झति
इन्दखीलू'पमो तादि सुब्बतो ।
रहदो'व अपेतकद्दमो
संसारा न भवन्ति तादिनो ॥६॥

९५- जसले पृथ्वीले जस्तै कुनै विरोध गर्दैन, जो इन्द्रकील समान अडिग छ, जो हिलो रहित जलाशय जस्तै स्वच्छ छ, त्यस्ता व्यक्तिको लागि संसारको अस्तित्व छैन ॥६॥

जेतवन (९६) कौशम्बिकवासी तिस्स धेर

सन्तं तस्स मनं होति-सन्ता वाचा च कम्म च ।
सम्मदञ्ञा विमुत्तस्स उपसन्तस्स तादिनो ॥७॥

९६- राम्रोसँग जानी बुझी मुक्त भइसकेका अर्हत् पुरुषको मन, वचन तथा कर्म शान्त हुन्छ ॥७७॥

https://dhamma.digital

जेतवन (९७) सारिपुत्र स्थविर

अस्सद्धो अकतञ्ञू च-सन्धिच्छेदो च यो नरो ।
हता'वकासो वन्ता 'सो-स वे उत्तमपोरिसो ॥८॥

९७- अन्धविश्वास रहित, निर्वाणका ज्ञानी, जन्म मरण रहित भई सबै तृष्णा त्याग गरिसकेको मानिसलाई उत्तम पुरुष भनिन्छ ॥८॥

जेतवन (९८) खदिरतनीय रेवत थेर

गामे वा यदि वा'रञ्ञे-निन्ने वा यदि वा थले ।
यत्था'रहन्तो विहरन्ति-तं भूमिरामणेय्यकं ॥९॥

९८- गाउँ, जङ्गल, मैदान, पहाड आदि जुन ठाउँमा अर्हत्‌हरू विचरण गर्दछन् त्यो ठाउँ रमणीय हुन्छ ॥९॥

जेतवन (९९) आरण्यिक भिक्षु

रमणीयानि अरञ्ञानि-यत्थ न रमती जनो ।
वीतरागा रमिस्सन्ति-न ते कामगवेसिनो ॥१०॥

९९- रमणीय जङ्गल जहाँ विषयासक्त साधारण जन बस्न रुचाउँदैन त्यहाँ कामभोगको पछि नलाग्ने वीतरागीहरू मात्र बस्न रुचाउँदछ ॥१०॥

Dhamma.Digital

अरहत् वर्ग सिद्धियो ॥

https://dhamma.digital

धम्मपद (अरहत् वर्ग): अभ्यास ३

(१) तलका खालि ठाउँमा भर्नुहोस् ।

(क) गत'द्धिनो ....परिलाहो न विज्जति ॥

(ख) यस्सा'सवा परिक्खीणा...............गति तेसं दुरन्नया ॥

(ग) पठवीसमो ना...............भवन्ति तादिनो ॥

(घ) अस्सद्धो अकतञ्ञू...............उत्तमपोरिसो ॥

(ङ) रमणीयानि ....ते कामगवेसिनो ॥

(२) तलका पालि गाथाहरूलाई नेपालीमा अर्थ लेख्नुहोस् ।

(क) येसं सन्निचयो नत्थि-ये परिञ्ञात भोजना ।
सुञ्ञतो अनिमित्तो च-विमोक्खो यस्स गोचरो ।
आकासे'व सकुन्तानं-गति तेसं दुरन्नया ॥

(ख) यस्सि'न्द्रियानि समथं गतानि
अस्सो यथा सारथिना सुदन्ता ।
पहीणमानस्स अनासवस्स
देवा'पि तस्स पिहयन्ति तादिनो ॥

(ग) सन्तं तस्स मनं होति-सन्ता वाचा च कम्म च ।
सम्मदञ्ञा विमुत्तस्स उपसन्तस्स तादिनो ॥

(घ) गामे वा यदि वा'रञ्ञे-निन्ने वा यदि वा थले ।
यत्था'रहन्तो विहरन्ति-तं भूमिरामणेय्यकं ॥

https://dhamma.digital

परियत्ति शिक्षा

‘परियत्ति सद्धम्म पालक’ को

प्रवेश तृतीय वर्ष (तह ६)

द्वितीय पत्र

धम्मपद, धम्मपदअट्ठकथा, स्मरणीय बौद्ध व्यक्तित्वहरू

द्वितिय खण्ड

धम्मपदअट्ठकथा

Dhamma.Digital

अनुवादक

आचार्य भिक्षु अमृतानन्द

साभार पुस्तक : संक्षिप्त कथा सहित धम्मपद

https://dhamma.digital

https://dhamma.digital

अप्रमादवर्ग अन्तर्गत कथाहरू

१. श्यामावती

('अप्पमादो अमतपदं' भन्ने गाथाको कथा)

"अप्पमादो अमतपदं... " भन्ने यो गाथा कौशम्बीको आश्रय लिई घोषितारामममा बसिरहनु भएका शास्ताले श्यामावती सहित उनका पाँचशय स्त्रीहरू र मागण्डिय सहित उनका पाँचशय स्त्रीहरूको मरणको कारणमा बताउनु भएको हो ।

चेतीय राज्यमा भद्रवती नगरमा भद्रवतीय भन्ने सेठकी श्यामा (.सामा) भन्ने छोरी थिइन् । भद्रवतीय सेठको कौशम्बी भन्ने घोषित सेठसँग पत्रद्वारा मित्रता थियो । एक दिन उनको घरमा अहिवातक रोगको संक्रमण भयो । यो रोग यति भयावह थियो कि यस रोगको कारणले घरका कीटपतंगदेखि क्रमशः सबै मानिसहरू मर्ने रहेछ । जो घरको भित्ता फोडी घरबाट निस्कन सक्छ उसको मात्र प्राण बच्ने सम्भावना हुन्थ्यो । त्यसैले, भद्रवतीय सेठ पनि आफ्ना स्वास्नी र छोरी श्यामा सहित घरको भित्ता फोडी घरबाट निस्के । उनीहरू मित्र घोषक सेठ कहाँ जाने विचारले कौशम्बी पुगे । त्यहाँ पुग्दा उनीहरूसँग केही पनि थिएन । त्यसकारण उनीहरू खाली हात घोषक कहाँ जान हिचकिचाए । बरु, उनीहरु एउटा धर्मशालामा घोषकले दिइरहेको सदावर्त दानशालाबाट भिक्षा लिई जीविका गर्न थाले । छोरीलाई याचकहरूका साथ भिक्षा लिन पठाए । दानशालामा बस्नेले "कति भाग चाहिन्छ?" भनी श्यामासँग सोध्दा उनले तीन भाग मागेर ल्याइन् ।

भिक्षाको खाना पचाउन नसकी त्यहीँ दिन उनका पिताको मृत्युभयो । भोलिपल्ट भिक्षा जाँदा दुई भाग मागेर ल्याइन् । सो दिन उनकी आमाको मृत्यु भयो । अर्को दिन एक भाग मात्र भिक्षा माग्दा

दानशालामा बस्नेले "अस्ति तिमीले तीन भाग माग्यौ, हिजो दुई भाग माग्यौ र आज एक भाग मात्र माग्यौ। यसो किन ?" भनी सोध्दा उनले घरबाट निस्केदेखिका सबै कुरा सुनाइन्। यो पनि भनिन् कि घोषक सेठ उनका बाबुका मित्र हुन्। अनि सो पुरुषले श्यामालाई आफ्नो घरमा लगी छोरीको रूपमा राखे। घोषक सेठको दानशालामा माग्नेहरूको निक्कै होहल्ला हुन्थ्यो। एक दिन श्यामाले "यसरी होहल्ला नगराइकन दान दिन सकिन्न र ?" भनी सोध्दा उनले सकिन्न भनेपछि श्यामाले "आउने र जाने बाटो छुट्याई बार (वति) राखिदिएको खण्डमा होहल्ला हुने छैन" भनी भनिन्। उनका धर्मपिताले त्यसै गराइ दिएपछि होहल्ला हुन छाड्यो।

दानशालामा हुने होहल्लाको आवाज सुनेर **घोषक** सेठ बडो आनन्दित हुन्थे। केही दिनदेखि दानशालामा होहल्लाको आवाज सुनिएन। एक दिन सो दान दिने पुरुष घोषक कहाँ उपस्थानको निमित्त आएको बेलामा सेठले "के आजकल दान दिइरहेका छैनौं कि के हो ?" भनी सोध्दा उनले "दिइरहेका छौं" भने।

"किन त कुनै आवाज सुनिंदैन ?"

"हो, होहल्ला नहुने गरी दान दिने व्यवस्था गरें।"

"अघि नै किन व्यवस्था नगरेको नि ?"

"स्वामी ! अघि मलाई थाहा थिएन।"

"अहिले कसरी थाहा भयो त ?"

"मेरी छोरीले उपाय बताइदिइन्।"

"तिम्री छोरी छिन् भन्ने कुरा त मलाई थाहा थिएन।"

अनि उनले श्यामाको सम्बन्धमा सबै कुरा सुनाए। सेठले "यदि त्यसोभए उनी मेरै छोरी सरह हुन्" भनी उनलाई बोलाउन पठाई "नानी तिमीले केही धन्दा मान्नु पर्दैन। तिमी मेरै छोरी हौ" भनी आश्वासन दिई पाँचशय परिचारीकाहरू दिई आफ्नी छोरी बनाई घोषक सेठले आफ्नै घरमा राखे। त्यहाँदेखि श्यामाको नाम बार (वती) राखिदिने भन्ने

https://dhamma.digital

अर्थले "श्यामावती" भन्ने रहन गएको हो ।

कौशम्बीमा एक ठूलो महोत्सव थियो । यस महोत्सवमा घरबाट कहिल्यै ननिस्कने स्त्रीहरू पनि निस्केर नदीमा नुहाउन पैदल नै जाने गर्थे। श्यामावती पनि आफ्ना पाँचशय परिचारिका स्त्रीहरूको साथ नुहाउन निस्किन् । नदीमा जाने बाटो राजदरबारको छेउ भएर जानु पर्थ्यो । त्यस बखत दरबारको झ्यालमा बसिरहेका कौशम्बीका राजा उदयन (उदेन) ले श्यामावती सहित ती परिचारिकाहरूलाई देखेर "यी कस्का नर्तकीहरू हुन् ?" भनी सोध्दा "राजन् ! यिनीहरू नर्तकीहरू होइनन् । घोषक सेठकी छोरी श्यामावतीका परिचारिकाहरू हुन् ।" भन्ने सुन्ने बित्तिकै श्यामावती प्रति आसक्त भई घोषक सेठलाई "श्यामावतीलाई तुरून्तै दरबारमा पठाऊ" भनी खबर पठाए । घोषक सेठले "पठाउन सक्दिन" भन्ने खबर पठाए । यो सुनेर राजा रिसाएर उनको घरमा ताल्चा लगाइदिए । नुहाएर आएकी श्यामावतीले आमाबाबुहरू घर बाहिर बसिरहेका देखेर "के भयो, किन घरबाहिर बसिरहनु भएको ?" भनी सोधिन् । घोषकले उदयन राजाले पठाएको खबर सुनाएपछि श्यामावतीले "तात ! राजालाई यस्तो जवाफ दिनु नपर्ने । बरु पाँचशय परिचारिका स्त्रीहरू सहित लिनुभए पठाउने छु भनी भन्नुपर्थ्यो" भन्ने युक्ति बताइन् । यो सुनेर घोषक सेठले उदयन राजालाई त्यस्तै खबर पठाए । राजा प्रसन्न भई पाँचशय परिचारिकाहरू सहित श्यामावतीलाई लगी अभिषेक गरी अग्रमहिषी पदमा राखे ।

उज्जेन (उद्देन) देशका **चण्डपज्जोत (चण्डप्रद्योत)** राजाले एकदिन "मेरो जस्तो श्रीसम्पत्ति अरू कसैको छ ?" भनी सोध्दा "महाराज ! कौशम्बीका राजा उदेन (=उदयन)को सम्पत्ति तपाईंको भन्दा बढी छ" भनी उनलाई सुनाए । यो सुनेर "त्यसोभए उनलाई समाती अधिनमा लिनु पर्यो" भनी भन्दा ती मानिसहरूले भने - "महाराज ! तपाईंले उनलाई समात्न सक्नु हुन्न । उनी **हस्तिकन्तमंत्र** जान्दछन् र उनी हस्तिसेनामा बलिया छन् ।"

"कुनै पनि उपायद्वारा उनलाई समाती अधिनमा लिनु पर्यो" भनी

https://dhamma.digital

उनले भनेपछि उनलाई यस्तो सुझाव दिए - "हात्ती देखेपछि उदयन राजा आकर्षित हुन्छन् । अतः काठको यन्त्रमय हात्ती बनाएर जङ्गलमा पठाउनुपर्छ । अनि कुनै मानिसद्वारा यो कुरा उनलाई सुनाउनु पर्छ । यो सुनेर अवश्य पनि हात्ती समात्न उनी आउने छन् । त्यसैबेला उनलाई समात्नु पर्छ ।"

"यो उपाय ठीक हो" भनी यन्त्रमय काठको हात्ती बनाउन लगाई त्यस भित्र साठी जना मानिसहरू राखी उदयन राजाको राज्य सिमानानिरको एक तलाउनिर हात्ती पठाए । हात्तीको लिंड ल्याएर ठाउँ ठाउँमा राख्न लगाए । एक वनचरले देखेर **उदयन** राजालाई "देव ! मैले फलानो ठाउँमा कैलाश पर्वत जस्तै सेतो तपाईंको लागि उपयुक्त एउटा हात्ती देखेको छु" भनी भन्दा उसैलाई मार्गदर्शक बनाई, हात्तीमा बसी सैन्य सहित राजा त्यसै ठाउँमा पुगे। चरपुरुषहरूले चण्डप्रद्योत (चण्डपज्जोत) राजालाई उदयन राजा आएको खबर सुनाए । चण्डप्रद्योत राजाले बीचमा खाली राखी दुवैतिर सेनाहरू तैनाथ पारे । यन्त्रमय हात्ती देखेर उदयनले पिछा गरे । हस्तिकन्तवीणा बजाई हस्तिकन्तमंत्र उच्चारण गर्दा जस्तोसुकै हात्ती पनि वशमा आउँथ्यो । वशमा आएपछि हात्तीलाई जस्तो चाहियो त्यस्तै गराउन सक्थ्यो । तर आज सो हात्तीले वीणाको आवाजलाई नसुने जस्तो गरी अगाडि दौडेर गएको देख्दा राजा छक्क परे । अनि हात्तीबाट ओर्लेर घोडा चढी यन्त्रमय हात्तीको पिछा गर्न थाले । यसरी पिछा गर्दै जाँदा राजाका सेनाहरू सबै पछाडि परे । क्रमशः उज्जैन (उज्जेन) राज्यभित्र यो यन्त्रमय हात्ती पुगेपछि चण्डप्रद्योत राजाका सेनाले उदयन राजालाई समाती थुनिदियो । चण्डप्रद्योतले जयपान गरेर मात्र दिन बिताए । अनि उदयन राजाले पालेहरूलाई भने "तिम्रा राजा कहाँ छन् ?"

"जयपान गरिरहेछन् ।"

"आइमाई जस्ता तिम्रा राजाको यो कस्तो व्यवहार हो ? शत्रु राजालाई समातेपछि या त मार्न सक्नुपर्छ या त छाड्न सक्नुपर्छ ।"

उनीहरूले यो कुरा राजालाई सुनाए । अनि राजा आएर उदयनसँग

https://dhamma.digital

"यसो भनेको सांच्चै हो के ?" भनी सोध्दा उनले "हो" भने ।

"हुन्छ, छाडिदिनेछु । तिमीले यस्तो मन्त्र जान्दछौ रे । के त्यो मन्त्र मलाई सिकाइ दिन सक्छौ ?"

"सक्छु, किन्तु मलाई ढोग्नुपर्छ ।"

"म ढोग्दिन ?"

"नढोगे म पनि सिकाइदिन्न ।"

"त्यसो भए तिमीलाई मार्नेछु ।"

"हुन्छ मार । यो शरीरलाई तिमीले मार्नेछौ किन्तु मेरो मनलाई मार्न सक्ने छैनौ ।"

उनको यो शूरतापूर्ण कुरा सुनी राजाले विचार गरे "कसरी यो मन्त्र सिक्न सकिएला?" अनि उनले "यो मन्त्र अरूलाई भन्नुहुन्न । अतः आफ्नी छोरीलाई सिक्न लगाई मैले उनीसँग सिक्नु पर्यो" भन्ने विचार गरी "मेरो दरबारमा एक लंगडी छे । उसले तिमीलाई ढोग्ने छे । उसलाई सिकाइदिन सक्छौ?"

"चाहे लंगडी होस् चाहे लंगडा होस् जसले मलाई ढोक्छ उसलाई सिकाइदिन सक्छु।"

उदयन राजाको यो कुरा सुनी आफ्नी छोरी **बासुलदत्ता**कहाँ गई "पुत्री ! एक शंखकुष्ठी पुरुषसँग एउटा अनर्थ मन्त्र छ । त्यो अरूले थाहा पाउन हुन्न । अतः पर्दा भित्र बसी उनलाई ढोगी तिमीले सो मन्त्र सिक । म तिमीसँग सिक्ने छु" भनी भने ।

उनीहरूको बीचमा हुन सक्ने आसक्तताबाट बचाउन राजाले लंगडी र कुष्ठी बनाएका हुन् । पर्दा भित्र बसेको बासुलदत्तालाई पर्दा बाहिर बसेर उदयनले मन्त्र पढाउन थाले । अनि एकदिन पढाए बमोजिम मन्त्र उच्चारण गर्न नसकेपछि उदयनले "अरे लंगडी ! कति बाक्लो ओठ भएकी हौ ! यति शब्द पनि राम्ररी उच्चारण गर्न सक्दैनौ" भनी भने ।

यो सुनेर पर्दाभित्र बस्ने बासुलदत्ताले रिसाएर "अरे शंखकुष्ठी कसलाई लंगडी भनेको? म लंगडी छु र ?" भन्दै पर्दा खोलिन् । अनि

https://dhamma.digital

उदयनले "तिमी को हौ?" भनी सोधे ।

"राजाकी छोरी वासुलदत्ता हुँ ।"

"तिम्रो बाबुले त तिमी लंगडी छ्यौ भनेका थिए ।"

"तिमीलाई पनि मेरा पिताले शंखकुष्ठी भनेका थिए ।"

"हामीहरूका बीचमा मैथुन सम्बन्ध होला भनी यसो भनेका होलान्" भन्दै उनीहरूको बीच उहीं मैथुन सम्बन्ध भयो। त्यहाँदेखि मन्त्र सिक्ने र सिकाउने काम बाहाना मात्र भयो। उता वासुलदत्तासँग उनका पिताले "मन्त्र सिकिरहकी छ्यौ के ?" भनी सोध्दा उनले ॥सिक्दैछु" भनी भन्दथिन्। केहि दिनपछि उदयन राजाले वासुलदत्तालाई भने "भद्रे ! पतिले गर्ने काम न आमा बाबुले न दाजु भाइले गर्न सक्छन्। यदि मेरो ज्यान बचाउन सक्यौ भने तिमीलाई पाँचसय परिचारिका स्त्रीहरू दिएर अग्रमहिषी स्थानमा राख्नेछु ।"

"यदि तपाईं आफ्नो बचनमा बस्न सक्नु हुन्छ भने तपाईलाई बचाउने छु" भनी वासुलदत्ताले भनिन् ।

वासुलदत्ता अर्को एकदिन राजाकहाँ जाँदा राजाले "छोरी ! मन्त्र सिकिसक्यौ कि ?" भनी सोधे । उनले पिता ! सिक्न लागें । सिकिसक्ने अवस्थामा हामीलाई केही चाहिने भएको छ ।"

"छोरी ! के चाहियो ?"

"पिता ! मन्त्रको समाप्तिको लागि नक्षत्र योग पारेर जङ्गलबाट एक औषधी ल्याउनु परेको छ। त्यसको लागि एक वाहन र एउटा ढोका खुला चाहिएको छ ।"

राजाले स्वीकार गरे । उनीहरूले आफूले चाहेको ढोकाको स्वीकृति लिए । एक दिन राजा उद्यानक्रीडाको लागि गइरहेको मौका पारी "यो ठीक समय हो" भन्दै वासुलदत्तालाई सूचित गरी ठूला ठूला छालाका थैलाहरूमा रूपैयाँ पैसा राखी एउटा बलियो तथा दगुर्न सक्ने हात्तीमाथि बसी उनीहरू दुवै जना हात्ती-सारबाट भागेर गए । राजाले

https://dhamma.digital

थाहा पाएपछि "चाँडै जाऊ" भनी सेना पठाएपछि सेनाहरू आइरहेको देखेर उदयन राजाले थैलीबाट रूपैयाँ पैसा छरिदिए । सेनाहरू रूपैयाँ पैसा टिप्नतिर लागे । यतिञ्जेल उदयन आफ्नो राज्य भित्र प्रवेश गरी दरवारमा पुगी वासुलदत्तालाई अभिषेक गरी पाँचसय परिचारिका स्त्रीहरू दिई अग्रमहिषी बनाए ।

पछि गएर उदयन राजाले एक अर्की **मागण्डिय** भन्ने ब्राह्मणीलाई पनि पाँचसय परिचारिका स्त्रीहरू दिई अग्रमहिषी बनाए ।

कुरु देशको **कम्मासदम्म** भन्ने निगममा एक मागण्डिय ब्राह्मण परिवार थियो ।

उनकी अति सुन्दरी एक छोरी थिइन् । उनको नाम पनि मागण्डिय नै थियो । उनकी छोरीलाई अनेक मानिसहरूले माग्न आउँदा पनि "तिमीहरू मेरी छोरीको लागि लायक छैनौ" भनी कसैलाई नदिई घरमै राखेका थिए ।

एक दिन मागण्डिय ब्राह्मणले बुद्धलाई देखेर "अहा ! यी पुरुष मेरी छोरीको लागि योग्य छन्" भन्ने ठानी बुद्धकहाँ गई उनले "हे श्रमण ! मेरी एउटी सुन्दरी छोरी छे । ऊ तपाईको निमित्त योग्य छे । उसको निमित्त मैले आजसम्म योग्य पुरुष पाएको छैन । म घर गएर छोरीलाई लिएर आउन्जेलसम्म तपाई यहीं बसिरहनुहोस्" भनी दौडेर गई "हे ब्राह्मणी ! छोरीलाई चाँडै चाँडै लुगाहरू र गहनाहरू लगाइदेउ । मैले छोरीको निमित्त एक वर भेट्टाएको छु" भनी छोरीलाई लिएर आफ्नी पत्नी ब्राह्मणी सहित पुनः बुद्ध बसिरहनुभएको ठाउँमा गए ।

त्यतिञ्जेल बुद्ध भगवान् बसिरहनु भएको ठाउँबाट उठी पैतालाको चिन्ह देखिने गरी अर्कै ठाउँमा गई बस्नु भयो । बुद्धको पैतालाको चिन्ह जसले देख्न सकोस् भनी अधिष्ठान गर्नुहुन्छ उसले मात्र देख्न सक्छ । अनि ब्राह्मणीले बाह्मणसँग सोधिन् "खोइ त सो पुरुष ?" "त्यहीं बसिरहनुहोस्" भनी भनेको थिएँ । कहाँ गएछन् भनी यता उता चिहाई हेर्दा उहाँको पैतालाको चिन्ह देखेर "उहाँको पदचिन्ह त यही हो" भनी ब्राह्मणीलाई भने । पदचिन्ह हेरी ब्राह्मणीले "हे ब्राह्मण ! यो त सरागी

पुरुषको पदचिन्ह होइन" भनी आफूले पढेको लक्षण शास्त्र अनुसार भनिन् । यिनी त्रिवेद मात्र होइन सामुद्रिक लक्षणशास्त्रमा पनि पारंगता थिइन् । त्यसैले यसो भनेकी हुन् -

"रत्तस्सहि उक्कुटिकं पदं भवे,
दुट्ठस्स होति अवकड्ढितं पदं ।
मुल्हस्स होति सहसानुपीलितं,
विवत्तच्छिद्दस्स इदमीदिसं पद'ति ॥"

अर्थ –

"रागीको कठपाउ परेको हुन्छ, क्रोधीको घिस्रिएको हुन्छ, मोहीको हिंड्दा खोस्रिए जस्तो हुन्छ र क्लेश रहित निक्लेशी पुरुषको पैताला चाहिँ यस्तो हुन्छ ।"

यो सुनेर ब्राह्मण भन्दछन् "तिमी त लोटाको पानीभित्र गोही देख्छ्यौ, चुपलाग ।"

"ब्राह्मण ! तपाई जेसुकै भन्नुहोस्, यो पदचिन्ह त पञ्चकाम विषय वासना हुने पुरुषको त कदाचित् होइन ।"

यसरी दुईजना कुरा गर्दै यता उता हेर्दा बसिरहनु भएका बुद्धलाई ब्राह्मणले देखेर "ऊ, उता हुनुहुन्छ" भनी ब्राह्मण बुद्ध कहाँ गई "श्रमण ! यी मेरी छोरी तपाईको सेवा शुश्रूषा गर्नको निमित्त दिन्छु" भनी भने । बुद्धले "हुन्छ वा हुन्न" भनी केही नभनी "ब्राह्मण ! म तिमीलाई एउटा कुरा सुनाउँनेछु" भन्नु हुँदै आफू घरबाट निस्केदेखि बुद्धत्व प्राप्त गरे सम्मको सबै कुरा सुनाई "ब्राह्मण ! बुद्धत्व प्राप्त गरिसकेपछि अजपाल वृक्षनिर बसिरहेको बेलामा मारका छोरीहरू देखेर त ममा कुनै आशा भएको थिएन भने अहिले यो मलमूत्र भरिएको, छालाले ढाकिएको रूपलाई खुट्टाले पनि छुन चाहन्न" भनी भन्नुहुँदै यो गाथा बताउनु भयो-

"दिस्वान तण्हं अरतितं रगञ्च,
नाहोसि छन्दो अपि मेथुनस्मिं ।
किमेविदं मुत्तकरीसपुण्णं,
पादा' पि नं सम्फुसितुं न इच्छे ॥"

https://dhamma.digital

अर्थ–

“**तण्हा, अरति र रगा** जस्तालाई देखेर त मैथुनमा आशा भएन भने अहिले यो मलमूत्र भरिपूर्ण भएको शरीर देखेर कसरी आशा होला र ! खुट्टाले पनि यस्तालाई छुन चाहन्न ।”

यो गाथा सुनेर ब्राह्मण र ब्राह्मणी दुवैजना अनागामी भए । मागण्डिय केटीले चाहिं “यदि मलाई न चाहेमा चाहिन्न मात्र नभनी मलाई मलमूत्र भरिएकी भन्नु पर्ने कुनै कारण थिएन । हुन्छ, आफ्नो रूप, बैंश, यश अनुकूलको पति पाएपछि मैले गर्ने जानेकी छु” भनी शास्ता प्रति ईख राखिन् । यसपछि मागण्डिय ब्राह्मणले आफ्नी छोरीलाई भाई मागण्डियको जिम्मा लगाइदिए । अनि उनले “यी छोरी कुनै सानो पुरुषलाई दिन योग्य छैन र कुनै राजालाई नै दिन योग्य छ” भनी उनलाई साथमा लगी कौशम्बीका राजा उदयनलाई दिए । मागण्डियको मुख देख्ने बित्तिकै राजा मुग्धभई उनलाई पनि पाँचशय परिचारिका स्त्रीहरू दिई अग्रमहिषी बनाए । यसरी उदयन राजा तीनवटी अग्रमहिषीहरू र पन्ध्रसय परिचारिका स्त्रीहरूका साथ दरबारमा बस्दथे ।

त्यस बखत कौशम्बीका घोषक, कुक्कुट तथा पावारिक भन्ने सेठहरूले बुद्धलाई कौशम्बीमा आउनुहुन श्रावस्तीमा निम्त्याएका थिए । घोषक सेठले बनाएको घोषिताराम, कुक्कुट सेठले बनाएको कुक्कुटाराम तथा पावारिक सेठले बनाएको पावारिकाराम भन्ने तीनवटा विहारहरू कौशम्बीमा थिए । पछि भगवान् कौशम्बीमा आउनु हुँदा यी तीनै विहार हरूमा आलोपालो गरी बस्नु भएको थियो । उपरोक्त तीनैजना सेठहरूको सेवामा आउने **सुमन** भन्ने एक मालाकार थियो । उसले सेठहरूसँग यस्तो भन्यो “म तपाईहरूको हितैषी उपस्थापक हुँ । मलाई पनि एक दिन भगवान्लाई भोजन गराउने मौका दिनुहोस् ।” सेठहरूले वचन दिएपछि उसले भगवान्लाई निम्तो गरी भोजन दान गर्यो ।

त्यस बखत श्यामावतीको **खुज्जुत्तरा भन्ने दासी**लाई उदयन राजाले दिन दिनै श्यामावतीको निमित्त फूल ल्याउन आठ कार्षापण दिन्थे । उनले सुमन मालाकार कहाँबाट फूल किनेर ल्याउँथिन् । त्यस दिन फूल

https://dhamma.digital

किन्न जाँदा सुमन मालाकारले खुज्जुत्तरालाई भन्यो- "आज मैले बुद्धलाई निम्त्याएको छु। उहाँलाई फूलले पूजा गरी भोजन गराउनेछु। तिमी पनि केहीबेर बसी भगवान्लाई भोजन गराउने काममा सहभागी भई पछि बाँकी फूलहरू लिएर जाऊ ।" भगवान् आउनु भएपछि प्रणीताकारले भोजन गराई भोजन पछि अनुमोदन धर्मदेशना गरी शास्ता फर्कनु भयो। त्यस बखत खुज्जुत्तरा पनि धर्मदेशना सुनिरहेकी थिइन्। धर्मदेशना सुन्दा सुन्दै खुज्जुत्तरा स्रोतापत्तिफलमा प्रतिष्ठिता भइन् । अघि अघि उनले आठ कार्षापण मध्ये चार कार्षापण आफूले लिई चार कार्षापणको मात्र फूल किनेर लैजान्थिन् । त्यस दिन उनले आठ कार्षापणको फूल किनेर लगिन् । फूल धेरै ल्याएको देखेर श्यामावतीले "किन आज धेरै फूल ल्याएकी, के राजाले बढी पैसा दिए कि के हो?" भनी सोध्दा "होइन" भनी भनिन् ।

"त्यसो भए आज किन धेरै भयो त ?"

"अघि मैले चार कार्षापण आफूले लिई चार कार्षापणको मात्र फूल किनेर ल्याउने गरेकी थिएँ । आज चाहिं आठै कार्षापणको फूल किनेर ल्याएँ ।"

"आज किन यस्तो गरेकी त ?"

"आज मैले बुद्धको उपदेश सुनेर धर्मावबोध गरे ।"

"अघि अघि लिइराखेको पैसा फिर्ता गर त भनी गाली दिनुको सट्टा त्यसोभए मलाई पनि तिमीले अवबोध गरेका धर्मका कुरा उपदेश गर" भनी श्यामावतीले भनेपछि उनले "त्यसोभए मलाई नुहाई अग्लो आसनमा बसाल्नुहोस् । म उपदेश दिनेछु" भनी भनिन् । श्यामावतीले त्यस्तै गरी धर्मोपदेश सुनिन् । खुज्जुत्तराको धर्मोपदेश सुनेर श्यामावती सहित उनका सबै परिचारिका स्त्रीहरूले पनि स्रोतापत्ति फल प्राप्त गरे.। अनि ती सबैले खुज्जुत्तरालाई ढोगी "अम्मे ! आजदेखि तिमीले शास्ता कहाँ धर्मोपदेश सुनेर हामीहरूलाई पनि सँधै धर्मोपदेश देऊ" भनी भने। यस्तै गर्दा गर्दै खुज्जुत्तरा त्रिपिटकधारी भइन्। शास्ताले पनि पछि उनलाई बहुश्रुतहरू मध्ये अग्रस्थानमा राख्नु भयो ।

https://dhamma.digital

पछि श्यामावती सहित ती सबै परिचारिका स्त्रीहरूले खुज्जुत्तरालाई "अम्मे ! हामी तथागतको दर्शन गर्न चाहन्छौं । तथागतको दर्शन गराऊ" भनी भनेपछि उनले "आर्या ! राजदरबार भनेको बडो डरलाग्दो हुन्छ । तपाईंहरूलाई लिएर राजदरबारबाट बाहिर जान सम्भव छैन । बरु घोषक आदि सेठहरूको विहारमा यसै बाटो गरी भगवान् आउनुहुँदा कोठाको भित्तामा कतै प्वाल पारी त्यसबाट तपाईहरूले भगवान्को दर्शन गर्नुहोस्" भनी भनिन् । उनीहरूले त्यस्तै गरे ।

एक दिन आफ्नो प्रासादबाट निस्केर मागण्डिय यसो घुम्न जाँदा श्यामावतीको प्रासादको भित्तामा प्वाल देखेर "यो के हो?" भनी सोध्दा मागण्डियको मनमा बुद्धप्रति ईख रहेको कुरा थाहा नपाएर श्यामावतीले बुद्धको बयान गर्दै सबै कुरा बताइन् । अनि मागण्डियको मनमा "ए श्रमण गौतम यस नगरमा आएका रहेछन् । अब मैले जानेकी छु" भन्ने सोची उनी राजा कहाँ गएर "देव ! श्यामावतीहरूको बाहिरीया पुरुषहरूसँग अनुचित सम्बन्ध छ र केही दिन पछि तपाईंलाई पनि हत्या गर्न बेर छैन" भनी भनिन् ।

"उनबाट यस्तो हुन सक्दैन" भन्ने विश्वासले राजाले मागण्डियको कुरालाई त्यति चाख लिएर सुनेनन् । उनले बार-बार त्यसो भन्दा पनि राजाले कुरा नसुनेकोले "त्यसोभए तपाई उनीहरू बस्ने ठाउँमा गएर एकपल्ट हेर्न जानुहोस !" भनी भनिन् । राजा गएर हेर्दा भित्तामा प्वाल देखेर "यो के हो ?" भनी सोध्दा उनीहरूले वृत्तान्त कुरा बताए । यो सुनेर राजाले सो प्वालहरू बन्द गर्न लगाई राम्ररी हेर्न सक्ने झ्यालहरू राख्न लगाए । मागण्डियको मनमा डाह भयो । उनीहरूलाई केही गर्न नसकेपछि "श्रमण गौतमलाई नै केही गर्नु पर्यो" भन्ने द्वेषभाव राखी महाजनहरूलाई पैसा दिई दास कामदार आदिका केटाहरूद्वारा बुद्धलाई अनेक अपशब्दद्वारा गाली गर्न लगाई बुद्धलाई भगाउने कोशिस गरिन् । यस्तो गालिगलोतको आवाज सुनेर आनन्द स्थविरले भगवान सँग अन्त जाने कुराको माग गरे । तर भगवान् मान्नु भएन र भन्नुभयो "आनन्द ! अन्त पनि यस्तै भए के गर्ने ?"

https://dhamma.digital

"फेरि अन्त जाने ।"

"आनन्द ! यसो गर्नु ठीक छैन । जुन झगडा वा प्रश्न जहाँ उत्पन्न हुन्छ उसको समाधान उहीं नै हुनुपर्छ । आनन्द चिन्ता नगर । यो होहल्ला सातदिन भन्दा बढ्ता टिक्न सक्ने छैन । सातदिन पछि आफसे आफ साम्य हुनेछ । सातदिन भएर पनि बुद्धलाई भगाएर पठाउन नसके पछि उनले "अब के गरूँ ?" भन्ने सोची "यो श्यामावती बुद्धको अनुयायी सेविका बनिरहेकी छे । यसैलाई दुःख दिन पर्यो" भन्ने विचार गरी एक दिन राजा सुरापान गरी बसिरहेको ठाउँमा मागण्डियले आफ्नो काका मागण्डिय ब्राह्मणलाई आठवटा मरेका र आठवटा जिउँदा कुखुराहरू लिएर आई मलाई खबर गर्नु र चूलउपस्थापकलाई पनि घुस ख्वाएर यो यो कुरा सिकाइराख्नू भनी खबर पठाइन् ।

ती कुखुरा लिई आएपछि मागण्डिय ब्राह्मणको खबर पठाए । राजाले आऊ भनेपछि उनले "देव ! राजाको सुरापानको स्थानमा आउन चाहन्न" भनेपछि मागण्डियले चूलउपस्थापकलाई आफ्नो काका छेउ पठाइन् । उनले आठवटा जिउँदा कुखुराहरू दिएर पठाए । ऊ आएर राजालाई सो कुरा बिन्ति गर्यो । राजा खुशी भई "तरकारी पाएँ । परन्तु अहिले कसले पकाउला र ?" भनी भन्दा "देव ! श्यामावती आदि स्त्रीहरूका हात खालिछन् । उनीहरूले पकाइदिने छन्" भनी मागण्डियले भनेपछि राजाले उसैको हातमा उनीहरूकहाँ पठाए । ऊ गएर श्यामावतीलाई भन्दा उनले "जिउँदा कुखुरा मारेर पकाउन सक्दिन" भनी फर्काइदिइन् अनि मागण्डियले त्यसबेला पनि चुक्ली लगाई "हेर्नुहोस् देव ! कस्तो छ त ! मैले भनेको कुरा विश्वास गर्नु हुन्न । तपाईको लागि यति पनि गर्न चाहन्न । श्रमण गौतमको लागि पकाई पठाऊ भनी दिन पठाउनु होस् त, अनि प्राणीहिंसा गर्ने नगर्ने थाहा पाइने छ ।" राजाले त्यस्तै भनी पठाए । आफूलाई सिकाइ राखे बमोजिम गएको जस्तो गरी बाहिर बसिरहेको मागण्डिय काकाछेउँ गई उसले दिएका मरेका कुखुराहरू लिएर चुलउपस्थापक श्यामावतीकहाँ गई "यसको मासु पकाई श्रमण गौतमलाई दिन पठाउनू भनी राजाले

https://dhamma.digital

भनेका छन्" भनी दिंदा श्यामावतीले लिइन् । ऊ फर्केर राजाकहाँ पुगेपछि राजाले "के भयो त ?" भनी सोध्दा "महाराज ! श्रमण गौतमको निमित्त पकाई पठाइदिनु भन्दा "उनीहरू खुशी भएर अगाडि आएर कुखुराहरू लिएर गए" भनी भन्यो । यत्तिकैमा मागण्डियले "कस्तो छ त महाराज ! यदि बाहिरियाहरूसँग उनीहरूको केही सम्बन्ध नरहे यस्तो गर्लान् त !" भनी सुनाइन् । यो सुनेर राजा चूप लागेर बसे ।

आफूले चिताए अनुसार प्रतिक्रिया नपाएपछि मागण्डियले फेरि विचार गर्न थालिन् "अब के गर्नु पर्ला ।" त्यसबखत राजा एक एक हप्ताको पालो गरी रानीहरूका प्रासादहरूमा जाने गर्दथे । अनि राजा भोलि वा पर्सी श्यामावतीकहाँ जाने कुरा थाहा पाएपछि आफ्नो काकालाई "एउटा सर्पको दाँत झिकी मकहाँ पठाउनु" भनी खबर पठाइन् । उनले पनि यथाशीघ्र ल्याइदिए । राजा जहाँ जाँदा पनि हत्थिकन्तवीणा साथमा लिएर जान्छन् । अतः उनले वीणाको तल्लो भागमा भएको प्वालबाट सर्प पसाली फूलले प्वाल टालिदिइन् । सर्प दुई तीन दिनसम्म वीणा भित्रै रहयो । अनि राजा श्यामावतीकहाँ जाने दिनमा "महाराज ! आज कुनचाहिं प्रासादमा जानुहुनेछ ?" भनी सोध्दा "श्यामावतीको" भनी भनेपछि मागण्डियले "महाराज ! आज मैले अत्यन्त नराम्रो स्वप्न देखेको छु । आज त्यहाँ नजानुहोस् भनी भन्दा राजाले "नगई बस्न सक्दिन । जाने नै छु" भनी भनेपछि मागण्डियले तीन तीन पटकसम्म रोक्दा पनि मनाउन नसकेपछि "त्यसोभए म तपाईलाई एक्लै पठाउन सक्दिन । आज के हुन्छ कुन्नि । म पनि साथमा जानेछु" भनी उनी पनि साथमा गइन् ।

श्यामावतीले दिएको वस्त्र तथा फूलमाला लगाई सुस्वादिला भोजनहरू खाई वीणा एक ठाउँमा राखी राजा खाट्मा लेटे । मागण्डिय यताउता घुमे जस्तै गरी मौका छोपी वीणाको प्वालमा राखेको फूल झिकिदिइन् । सर्प वीणाबाट निस्क्यो र फण फैलाई फुंकार गर्दै राजाको खाटनिर गयो । यत्तिकैमा मागण्डियले "देव ! देव ! सर्प !" भन्दै चिच्याएर "धिकार होस् यो श्यामावतीलाई राजाबाट के नपुग भएको छ र !

https://dhamma.digital

राजालाई मारेर के सुख पाउँछे र ! आज सारै नराम्रो स्वप्न देखेकी छु, त्यहाँ नजानुहोस् भन्दा पनि राजा मान्नु भएन" भनी कराउन थालिन् । सर्प देखेर राजा मरण भयबाट डराई "अहो ! श्यामावतीले यस्तो पनि गर्दी रहिछे। यसको विरोधमा कति कुरा सुनाएता पनि मैले कुनै विश्वास गरेको थिइन । आज यहाँ सर्प ।" भन्दै रिसले चूर भए ।

अनि राजाले धनुष र वाँण लिएर बीष भरिएको बाँण राखी धनुष तान्न थाले । त्यतिखेर श्यामावतीले आफ्ना परिचारिका, स्त्रीहरूलाई "हे सखे ! यस बखत हाम्रो शरण अरू छैन । राजाप्रति, देवी प्रति तथा आफ्नो प्रति सबै प्रति समभाव राखी मैत्री चित्त राख । कसैमाथि द्वेष र कोप नगर" भनी सम्झाइन् । राजाले श्यामावती सहित सबैलाई लहरै उभ्याई उनमाथि ताकेर बॉण प्रहार गरे । उनीहरूको मैत्री चित्तको प्रभावले वाण फर्केर आफू कहाँ आइरहेको देखेर डराउंदे राजाले "अहो ! मैले प्रहार गरेको वाणले ढुंगालाई पनि छेडेर जान्छ । आकाशमा ठक्कर लाग्ने ठाउँ पनि यहाँ छैन परन्तु यो वाण म कहाँ फर्केर आइरहेछ । अहो ! यो निर्जीव वाणले पनि यिनको गुणलाई बुझ्दछ भने मनुष्य भएर मैले बुझ्न सकिन" भनी धनुष भुईमा छाडी हतास भई थर थर काम्दै श्यामावतीको अगाडि घुडाले टेकी यसो भने-

"श्यामे ! म सम्मोहित छु, म प्रमोहित छु र मेरो निमित्त सबै दिशा अध्यारो जस्तो छ । श्यामावतीले नै मलाई रक्षा गर । तिमी नै मेरो शरण भइदेऊ ।"

श्यामावतीले "हुन्छ, मेरो शरणमा पर्नुहोस्" भनी नभनी "महाराज ! जसको शरणमा म गइकी छु उनैको शरणमा तपाई पनि जानुहोस् र तपाई मेरो शरण भइदिनुहोस्" भनी अनुरोध गरिन् ।

यो सुनेर राजा भन्दछन् - "अब त म झन् प्रमोहित भएँ । मेरो निमित्त सबै दिशा झन् अँध्यारो हुन थाल्यो । हे श्यामे ! तिमीले नै मलाई रक्षा गर र तिमी नै मेरो शरण बन।"

श्यामावतीले फेरि पहिलेकै जस्तै कुरा भनिन् । अनि राजाले भने "त्यसो भए हे श्यामे ! म बुद्धको शरणमा जान्छु र तिम्रो पनि ! म

https://dhamma.digital

तिमीलाई वरदान पनि दिन चाहन्छु ।"

श्यामावतीले "हुन्छ, महाराज ! वरदान भयो" भनी भनिन् । बुद्धकहाँ गई उहाँको शरणमा परी निम्तो गरी एकहप्तासम्म बुद्ध सहित भिक्षुसंघलाई राजाले महादान दिए । श्यामावतीलाई फेरि भने "हे श्यामे ! वरदान लेऊ ।"

"महाराज ! मलाई कुनै श्रीसम्पत्ति चाहिन्न । मलाई त्यस्तो वरदान दिनुहोस् जसले गर्दा मैले बुद्ध सहित पाँचसय भिक्षुसंघलाई नित्य भोजन प्रदान गर्न सकूँ । म धर्म सुन्न चाहन्छु ।"

"हुन्छ" भनी राजा बुद्ध कहाँ गई "भन्ते ! बुद्ध सहित पाँचसय भिक्षुहरूको साथ निम्तो स्वीकार गर्नुहोस् । श्यामावती भगवान् सहित भिक्षुसंघलाई नित्य भोजन गराई धर्म श्रवण गर्न चाहन्छिन्" भनी विन्ति गर्दा भगवान्ले भन्नुभयो "महाराज ! नित्य एकै ठाउँमा जान सकिन्न । अरू महाजनहरूले पनि प्रतिक्षा गरिरहेका हुन्छन् ।"

"भन्ते ! त्यसोभए कुनै भिक्षुलाई आज्ञा दिनुहोस् ।"

भगवान्ले आनन्दलाई आज्ञा दिनुभयो । तदनुरुप आनन्द स्थविर पाँचसय भिक्षुहरूका साथ दैनिक श्यामावती कहाँ भोजन गर्न थाले ।

उता मागण्डियको मनमा साह्रै डाहा हुन थाल्यो र सोच्न थालिन् "मैले जे कुरा सोच्छु ठीक त्यसको विपरीत मात्र हुन्छ । अब के गर्ने होला ।" यसरी सोचेर उनले फेरि यस्तो सोचिन् "अब मैले जानेको छु" भनी राजा उद्यानमा क्रीडाको लागि गइरहेको मौका पारी आफ्नो काकालाई बोलाउन पठाई "श्यामावतीको प्रासादको ठाउँ ठाउँमा तेलमा भिजाएका कपडा बेरी उनीहरू सबैलाई एउटै कोठामा राखी प्रासादमा आगो लगाइ देऊ" भनी भनिन् । उनले प्रासादको लट्ठाहरूमा तेलको कपडा बेर्दै गए । श्यामावतीका स्त्रीहरू आएर "मामा ! के गरिरहनु भएको ?" भनी सोध्दा "घर बलियो पार्न राजाले आज्ञा दिनु भएको थियो । तिमीहरू आफ्नो कोठामा बसिरहनु" भनी सबैलाई एउटै कोठामा राखी बाहिरबाट ताल्चा मारी माथिदेखि आगो लगाउँदै तल झरे । घर

https://dhamma.digital

जलिरहेको देखेर श्यामावतीले सबैलाई "हे सखी हो ! यो संसारमा हामीहरू यस्तो आगोमा कतिचोटि परिसक्यौं होला । अतः कसैमाथि द्वेषभाव नराखी मैत्री चित्त राखी अप्रमत्त होऊ" भनी अर्ति दिइन् । कोठाभित्र बसी उनीहरूले **"वेदनापरिग्रह"** भन्ने ध्यानमा चित्त राखी कसैले द्वितीय र कसैले तृतीय फल प्राप्त गरे । भिक्षाटनबाट फर्किरहेका भिक्षुहरूले यो देखेर भगवान् कहाँ गई "भन्ते ! श्यामावती सहित उनका पाँचसय स्त्रीहरू आगोमा परेर परलोक भए । उनीहरूको के गति भयो होला ?" भनी सोध्दा भगवान्ले "भिक्षुहो ! उनीहरूको मरण विफल भएको छैन । उनीहरू मध्ये कसैले द्वितीय र कसैले तृतीय फल प्राप्त गरेका छन् । भिक्षु हो ! संसारमा घुमिरहँदा मानिसहरू सँधै अप्रमत्त भई पुण्य मात्र गर्दैनन् । प्रमत्त भई पाप कर्म पनि गर्छन् । त्यसैले संसारमा कहिले सुख र कहिले दुःख हुन्छ" भनी धर्मोपदेश गर्नुभयो ।

"श्यामावतीको प्रासादमा आगो लाग्यो" भन्ने खबर सुनेर दौडेर आउँदा पनि राजाले कोही बचेको फेला पार्न सकेनन् । आगो निभाउन लगाई मनमा साह्रै दुःखी भई अमात्यहरू भेला गराई श्यामावतीको गुण झलझल सम्झी "यो काम कसले गर्यो होला ?" भन्ने विचार गरी "अवश्य पनि मागण्डियले गराएकी हुनुपर्छ" भन्ने ठानी "अब यसलाई तर्साएर वा हप्काएर सोध्दा यसले भन्ने छैन । विस्तारैसँग उपाय गरेर सोधेमा मात्र भन्नेछे" भन्ने विचार गरी राजाले अमात्यहरूलाई यस्तो भने- "अघि अघि म आशंकित र परिशंकित भई बस्दथें । अब बल्ल मैले शान्ति पाएँ । अब उप्रान्त म शान्तिपूर्वक बस्न सक्नेछु ।"

अनि भेला भइरहेका अमात्यहरूले "महाराज ! कसले यस्तो गरेको होला त ?" भनी सोध्दा राजाले "म माथि ठूलो स्नेह गर्ने मध्ये कसैले गर्यो होला" भनी भने । अनि उहीं बसिरहेकी मागण्डियले "महाराज ! यस्तो काम अरू कसले गर्न सक्ला र ! तपाईप्रति भएको ठूलो स्नेहको कारणले आफ्नो काकालाई बोलाई मैले यसो गर्न लगाएकी हुँ" भनी फुर्तिसाथ भनिन् । राजाले "म तिमीदेखि साह्रै प्रसन्न छु । रानी ! म तिमीलाई वरदान दिन चाहन्छु । तिम्रा ज्ञातिबन्धुहरूलाई बोलाऊ" भनी भनेपछि मागण्डियले "राजा म देखेर बडो प्रसन्न भएका छन्, मलाई

https://dhamma.digital

वरदान दिने भएका छन्, अतः तिमीहरू तुरुन्तै आऊ" भनी खबर पठाइन्। राजाले आएकाहरूलाई सम्मान गराए। यो देखेर नाता कुटुम्ब नहुनेले पनि घुस ख्वाई नाता कुटुम्ब भन्न लगाई आए। अनि राजाले उनीहरू सबैलाई समात्न लगाई राजप्रांगणमा राखी अति क्रूरताका साथ सबैलाई आगो लगाई हत्या गरे। मागण्डियलाई चाहिं उनैको मासु काटी तेलमा पकाई उनैलाई ख्वाई ख्वाई मारे।

एकदिन भिक्षुहरूको बीच कुरा चल्यो "श्यामावती सहित उनका पाँचसय स्त्रीहरू आगोमा परेर मरे। मागण्डिय तेलको कराइमा पाकेर नै मरिन्। यिनीहरू मध्ये कसलाई मरेको र कसलाई जिउँदो भन्ने होला ?" यसै बीच त्यहाँ शास्ता आइपुग्नु भयो र के कुरा भइरहेको थियो भनी सोध्नु भएपछि भिक्षुहरूले सो कुरा बताए। भगवान्ले "भिक्षुहो ! जो प्रमादी भएर बस्छ उ सय वर्ष बाँचे पनि मरेको समान नै ठहर्छ। जो अप्रमादी भई बस्छ उ मरे पनि बाँचिरहेको समान हुन्छ। मागण्डिय बाँचेर बसेता पनि मेरकी जस्तै हो र श्यामावती सहित पाँचसय स्त्रीहरू मरेता पनि बाँचिरहेकै समान हुन्" भनी भन्नु हुँदै यो गाथा भन्नुभयो-

२१. "अप्पमादो अमतपदं, पमादी मच्चुनो पदं।
अप्पमत्ता न मीयन्ति, ये पमत्ता यथा मता॥"

२२. "एतं विसेसतो ञत्वा, अप्पमादम्हि पण्डिता।
अप्पमादे पमोदन्ति, अरियानं गोचरे रता॥"

२३. "ते झायिनो साततिका, निच्चं दल्हपरक्कमा।
फुसन्ति धीरा निब्बानं, योगक्खेमं अनुत्तरं॥"

अर्थ-

२१ "अप्रमाद अमृतको बाटो हो र प्रमाद मृत्युको बाटो हो। प्रमादीहरू मरे झैं अप्रमादीहरू मर्दैनन्।"

२२ 'आर्यपथमा नियुक्त हुने पण्डितहरूले अप्रमादमा भएको जुन विशेषता हो त्यसैलाई देखेर अप्रमादी हुनमा नै विशेष ध्यान दिन्छन्।"

https://dhamma.digital

२३ "धैर्य राख्न सक्ने ध्यानीहरूले आफ्नो वीर्यलाई बढाई ध्यानको सहायताले जन्म रहित निर्वाणपद र अनुत्तर योगक्षेम प्राप्त गर्छन् ।"

अभ्यास–१

१. श्यामवतीलाई 'श्यामा' भनी किन नाम राखिएको हो ?

२. राजा उदयनले श्यामावतीलाई कसरी महारानी बनाए ?

३. उदयन र वासुलदत्ताको सम्बन्ध कसरी अगाडि बढेको हो ?

४. वासुलदत्ता कसरी भाग्न सफल भइन् ?

५. मागण्डिय ब्राह्मणले आफ्नो छोरी बुद्धलाई योग्य छ भनी किन सोच्यो ? बुद्धले के जवाफ दिए ? लेख्नुहोस् ।

६. कौशाम्बीमा कतिवटा विहारहरू थिए ? क-कस्ले निर्माण गरेका थिए ?

७. मागण्डियले बुद्धप्रति बदलाको भावनाले कस्तो व्यवहार प्रदर्शन गरिन् ?

८. भगवान्ले आनन्दलाई कसरी सम्झाए ?

९. श्यामावतीलाई दुःख दिन मागण्डियले के कस्ता उपायहरू रचिन् ? स-विस्तार लेख्नुहोस्।

१०. राजा उदयन किन र कसरी बुद्धको शरणमा परे ? चर्चा गर्नुहोस् ।

११. श्यामावतीको कसरी दुःखान्त मृत्यु भयो ?

१२. मागण्डियको कुचाल र कुकर्म राजाले कसरी थाहा पाए र त्यसपछि राजाले के गरे ? चर्चा गर्नुहोस् ।

१३. श्यामावतीको जीवनीबाट मैत्री भावनाको के शिक्षा पाउन सकिन्छ ? लेख्नुहोस् ।

१४. 'अप्पमादो अमत पदं...' भन्ने गाथा भगवान् बुद्धले किन र कसको कारणमा उपदेश गरेका हुन् ? गाथाको अर्थ सहित कथाको सन्देश लेख्नुहोस् ।

https://dhamma.digital

२. कुम्भघोषक

('उट्ठानवतो सतिमतो' भन्ने गाथाको कथा)

"उट्ठानवतो सतिमतो..." भन्ने यो गाथा **वेणुवनमा** बसिरहनु भएका **शास्ताले कुम्भघोषकको** कारणमा बताउनु भएको हो ।

राजगृह नगरमा र राजगृह श्रेष्ठीको घरमा अहिवातक रोग लाग्यो । यो रोग लाग्दा अन्य प्राणीहरूदेखि लिएर घरका मानिसहरू समेत मर्छन् । घरको भित्ता फोडी बाहिर जान सक्नेको मात्र ज्यान बच्ने सम्भावना हुन्छ । सो घरको **राजगृह श्रेष्ठीलाई** यस्तो भयानक रोग लागिसकेको थियो । उनका छोरा अगाडि बसिरहेका थिए । श्रेष्ठीले छोरालाई भने "बाबु ! यो रोग लाग्दा घरको भित्ता फोडी जो निस्कन्छ उसको ज्यान बच्छ । अतः हामीहरूको वास्ता नगरी भित्ता फोडी त्यहाँबाट निस्की आफ्नो ज्यान बचाऊ । पछि फर्की आएर हामीले फलाना ठाउँमा गाडिराखेको चालिसकोटी धन लिई आफ्नो जीविका गर ।" आफ्ना बुबाले भने जस्तै गरी उनी घरबाट बाहिर निस्केर पहाडतिर गई बसे । बाह्रवर्ष पछि उनी राजगृह नगरमा फर्केर आई गाडिरहेको ठाउँमा गई हेर्दा धन सुरक्षित नै देखे । बालक अवस्थामै उनी बाहिर गएको हुँदा अहिले ठूलो भइसकेका उनलाई चिन्ने कोही थिएनन् । अतः उनले विचार गरे "यदि यो गाडेको धन झिकेर ल्याएँ भने मानिसहरूले मलाई दुःख दिन सक्छन् र समात्न पनि सक्छन् । बरु कुनै ज्यालादारी काम गरेर बस्नु बेस होला ।" यति विचार गरेर काम खोज्दै जाँदा एक ज्यामीकहाँ "मानिसहरूलाई बिहानै उठाउने" काम पाएर भात-ज्याला लिएर सो काम गर्न थाले । उनलाई बस्ने एक ठाउँ दिइयो । उनी दिन दिनै सबेरै उठी "दाजु भाइ, दिदी बहिनी हो ! बेला भयो उठ्नुहोस् । आ-आफ्ना काममा जानुहोस्, गाडामा गोरुहरू

https://dhamma.digital

बाँध्नुहोस्, हात्ती, घोडा र पशुहरूको निमित्त घाँस काट्न जानुहोस् । यागु भात पकाउनुहोस् ।" भन्दै घुम्न थाले ।

एक दिन उनी कराएको आवाज **बिम्बिसार राजाले** सुनी "यो त महाधनी पुरुषको आवाज हो" भनी भन्दा त्यहाँ बसेकी परिचारिकाले "राजाले जे पायो त्यही भन्नुहुन्न" भनी एकजना मानिसलाई "त्यो मानिसलाई हेरेर आऊ" भनी पठाए । उ गएर खवर ल्याए - "उ त एक दरिद्र मानिस हो" । भोलिपल्ट पनि उनको आवाज सुनी राजाले त्यस्तै भने । सो परिचारिकाले त्यो दिन पनि मानिस पठाई हेर्न पठाउँदा "एक दरिद्र" भन्ने सुनेर राजालाई सो कुरा बताए । राजाले चाहिं विश्वास गरेनन् । "राजाले त्यसै भनेको अवश्य पनि होइन होलान्, यसमा केही रहस्य हुनुपर्छ" भन्ने ठानी उनले राजालाई बिन्ति गरी "यदि सरकारबाट एकहजार कार्षापण पाए यसको सबै कुरा पत्ता लगाई त्यो धन सरकारमा टक्रयाउने छु" भनी भन्दा राजाले उसलाई एकहजार कार्षापण दिए ।

उ आफ्नी छोरीलाई लिएर मैला लुगाहरू लगाई कुनै बटुवा जस्तो देखिने गरी ज्यामीहरू बस्ने सडकमा गई एक घरमा पसी "आमा ! तपाई कहाँ एक दुई दिन बास बस्ने छौं भनी भन्दा उसले "यहाँ ठाउँ छैन, पल्लो घरमा कुम्भघोषकको डेरामा ठाउँ खाली छ, त्यहाँ गएर बस" भनी भनेपछि छोरीसँग उ त्यहाँ गई "हे स्वामी ! हामीहरू परदेशी हौं, आज एकरात तपाईकहाँ बासबसी भोलि बिहान सबेरै जानेछौ" भनी भने । उनले "यहाँ ठाउँ छैन" भनी बार बार भन्दा पनि उनीहरू घरबाट बाहिर निस्कन चाहेनन् र उहीं बसे । भोलिपल्ट उनी काममा जान लाग्दा "हे स्वामी ! तपाईको चामल दिएर जानुहोस् पकाइ राख्नेछौ" भनी भने । "चाहिन्न" भनी बार-बार भन्दा पनि जिद्दी गरी उनीहरूले चामल लिए र उनी कामबाट नआउञ्जेलसम्म बजारबाट भाँडाकुँडा किनेर ल्याई असल चामल ल्याई दुई तीन थोक तरकारीहरूको साथ राम्ररी भात पकाई राखे । उनी आएपछि खाना दिए । खाना खान सिध्याएपछि उनको मन केही नरम भएको कुरा चालपाई उनीहरूले "हे स्वामी ! हामीहरू साह्रै थाकेका छौं, एक दुई रात यहीं थकाई मारी जाने

https://dhamma.digital

छौं" भनी भन्दा उनले स्वीकार गरे ।

उनीहरूले त्यसै रात र भोलिपल्ट बिहान पनि मिठो खाना बनाएर उनलाई ख्वाए । उनीहरूले फेरि भने "हे स्वामी ! हामीहरू केही दिन यही बस्नेछौ ।" यस्तै गरी बस्दा बस्दै एक दिन उनी सुत्ने खटियाको डोरी अलि अलि गरी काटी चुडालि दिए । खटिया झोलिंदै आएकोले खटियामा बस्दा लच्केर भुइँमा छुने जस्तो गरी खटिया खाल्टो पर्यो । अनि "तिमीहरू आएर मेरो भएको एउटा खटिया पनि यस्तो भयो" भनी उनी कराएपछि "के गर्ने, स्वामी ! टोलका केटाकेटीहरू आई यसैमा बसेर खेल्छन्, कतिभन्दा पनि मान्दै मान्दैनन्" भनी भने । यस्तै गर्दा गर्दै एक दिन दुई चारवटा मात्र डोरी बाँकी राखी अरू सबै काटिदिए । राती सुत्दा खटियाको सबै डोरी चुँडी उनी भुइँमा खसे । अनि "एउटा खटिया भएको पनि तिमीहरूले यस्तो पारिदियौ" भन्दै कराउन थाले । अनि केटीकी आमाले "भो स्वामी ! के गरौं, टोलका केटाकेटीहरूलाई कति भने पनि रोक्न सक्दिन । अब यस बेला के गर्ने" भन्दै छोरीलाई बोलाई "छोरी ! तिम्रो दाइलाई पनि एक छेउमा सुत्ने ठाउँ देऊ भनी भने । "आउनुहोस्, स्वामी ! यहाँ सुत्नुहोस्" भनी आफू सुत्ने ठाउँमै ठाउँ बनाइदिएपछि गएर सो केटीसंगै सुते । त्यसै रातमा संसर्ग भयो । केटी रुन थाली । "छोरी ! किन रोएकी?" भनी उसकी आमाले सोधेपछि उसले "यस्तो भयो" भनी भन्दा "हुनदेऊ, तिमीलाई पनि एउटा पुरुष चाहिएको थियो उनलाई पनि एउटी केटी चाहिएको थियो" भनी आमा चाहिंले भनी । त्यसपछि उनलाई ज्वाँइ बनाई मिलेर बसे ।

केही दिनपछि सो परिचारिकाले राजालाई खबर पठाई "महाराज ! कामदारहरूको टोलमा एक उत्सवको घोषणा गराउनुहोस् । जसको घरमा उत्सव मनाइँदैन उसलाई राजदण्ड लाग्नेछ ।" राजाले त्यस्तै गराए । अनि उनकी सासुले भनी "ज्वाँइ ! कामदारहरूको टोलमा राजाज्ञा अनुसार उत्सव गर्नुपर्ने भयो । अब के गर्ने ?"

"आमा ! ज्यालादारी काम गरेर जीविका गरेको छु । कहाँबाट मैले पैसा ल्याउने ।"

"ज्वाँइ ! गृहस्थी भई बस्नेले ऋण काटेर भए पनि राजाको आज्ञालाई पालन गर्नुपर्छ । जाऊ जहाँबाट भएपनि एक दुई कार्षापण ऋण लिएर आऊ । ऋण भनेको पछि तिर्न सकिने छ ।"

अनि कराउँदै चालिसकोटी धन गाडेको ठाउँबाट एउटा कार्षापण ल्याए । उसले त्यो कार्षापण खर्च गरी उत्सव मनाए । फेरि केहि दिनपछि राजाकहाँ त्यो खबर पठाए । राजाले पनि "उत्सव नगर्नेलाई जरिवाना हुनेछ" भनी घोषणा गराए । उसले उनलाई फेरि अघि जस्तै भनी । उनी गएर यसपटक तीनवटा कार्षापण लिएर आए । उसले ती पनि राजालाई दिएर "अब चाहिं यो पुरुषलाई बोलाउन पठाउनुहोस्" भनी खबर पठाए । मानिसहरू आएर उनलाई "तिमीलाई राजाबाट बोलावट भएको छ" भनी भन्दा उनी डराउँदै "मलाई राजाले चिन्दैनन्, म जान्न" भनी भने । बोलाउँदा नमानेपछि पुरुषहरूले हात खुट्टा समाती जबर्जस्ती गर्न थाले । अनि सो स्त्रीले राजपुरुषहरूलाई "मेरो ज्वाँइलाई किन जबर जस्ती गरेको ?" भनी हप्काई ज्वाँइ चाहिंलाई "ज्वाँइ आऊ, तिमीलाई हात हाल्नेलाई राजा कहाँ जाहेर गरी दण्ड गराउनेछु" भन्दै उ पनि घरबाट निस्की । मानिसहरूले उनलाई दरबारमा लिएर गए । उ चाहिं उनीहरूभन्दा अगाडि नै दरबारमा गई भेष बदली राजासँगै बसिरही । राजपुरुषहरूले उनलाई राजाकहाँ पुर्‍याए । राजालाई अभिवादन गरी उनी उभिइरहे । राजाले "तिमी कुम्भघोषक हौ ?" भनी सोधे ।

"महाराज ! हो ।"

"किन तिमी महाधन सम्पत्ति छाडेर दुःख देखाई बसेका हौ ?"

"महाराज ! ज्यालादारी काम गरी जीविका गर्ने मैले कहाँबाट धन पाउनु ?"

"यस्तो नभन, किन हामीलाई छकाउँछौ ?"

"महाराज ! मसँग धन छैन, सरकारलाई मैले छकाएको छैन ।"

अनि राजाले ती कार्षापणहरू देखाउँदै "यी कार्षापणहरू कसका हुन् त ?" भनी सोध्दा देख्ने बित्तिकै ती कार्षापणहरु आफ्नो हो भन्ने

चिनेपछि "अहो कसरी यी कार्षापणहरू यहाँ पुग्यो" भन्दै यता उता हेर्दा ती दुबै आमा छोरीलाई देखी "अहा ! यिनीहरूलाई राजाले पठाएका रहेछन्" भनी चाल पाए ।

अनि राजाले फेरि सोधे "हे पुरुष ! भन, किन यसरी कुरा लुकाइरहेको ।"

"महाराज ! मलाई भरोसा दिने कोही छैन ।"

"म जस्ताको भरोसा लिनु हुन्न ?"

"महाराज ! यदि राजाले भरोसा दिनु हुन्छ भने मेरो कल्याण हुनेछ ।"

"म तिमीलाई भरोसा दिनेछु, भन तिमीसँग कति धन छ ?"

"महाराज ! चालीसकोटी छ ।"

अनि राजाले त्यो धन राज प्रांगणमा थुपार्न लगाई महाजनहरू एकत्रित पारी "यो नगरमा यतिका धन हुने अरू कोही छ के ?" भनी सोध्दा "छैन" भन्ने कुरा सुनेपछि "त्यसोभए यो धनको मालिकलाई के गर्नु पर्ला ?" भनी सोध्दा "महासम्मान" गर्नुपर्छ भनी भनेपछि उनलाई श्रेष्ठीपद दिई सो केटी पनि उनैलाई दिए । अनि उनलाई लिएर भगवान् कहाँ गई राजाले भने "भन्ते ! मैले यो जस्तो धैर्यवान् पुरुष कहिल्यै देखेको थिइन । जो यतिका धन भएर पनि कति पनि अभिमान नगरी धैर्य लिई कृपण जस्तै भई बस्न सक्ने । मैले यस्तो उपायद्वारा उनलाई श्रेष्ठीपद दिएँ" भनी बिन्ति गरे ।

यो सुनेर शास्ताले "महाराज ! यसरी जीविका गर्नेलाई धार्मिक जीविका भन्न सकिन्छ । चोरी आदि काम गर्नेलाई इहलोकमा पनि दुःख हुन्छ परलोकमा पनि सुख हुँदैन । धन परिहानी हुँदा खेतीको काम अथवा ज्यालादारी कामद्वारा जीविका गर्नु नै धार्मिक जीविका हो भनी भन्न सकिन्छ । यस प्रकार वीर्य सम्पन्न हुने, होस् राख्न सक्ने, काय वाक्द्वारा शुद्ध काम गर्ने, बुद्धि पुर्‍याई संयमतापूर्वक जीविका गर्नेको यश बढ्दछ" भन्नुहुँदै यो गाथा भन्नुभयो-

https://dhamma.digital

२४. "उट्ठानवतो सतिमतो, सुचिकम्मस्स निसम्मकारिनो ।
सञ्ञतस्स धम्मजीविनो, अप्पमत्तस्स यसोभिवड्ढति ॥"

अर्थ –

२४- "जो स्मृतिवान् भई उद्योग गर्छ, संयमपूर्वक सुकार्य गर्छ र अप्रमादी भई धार्मिक काम गर्छ, यसरी जीवन बिताउने व्यक्तिको यश बढ्छ ।"

अभ्यास–२

१) बिम्बिसार राजाले कुम्भघोषकलाई चिन्न कस्तो कदम चाले ? सविस्तार वर्णन गर्नुहोस् ।

२) बिम्बिसार राजाले कुन उपायद्वारा कुम्भघोषकलाई श्रेष्ठीपद दिए ? वर्णन गर्नुहोस्।

३) कुम्भघोषको कथा पढेर के शिक्षा प्राप्त हुन्छ ?

Dhamma.Digital

३. चूलपन्थक

('उट्ठानेनप्पमादेन' भन्ने गाथाको कथा)

'उट्ठानेनप्पमादेन... ' भन्ने यो गाथा वेणुवनमा बसिरहनु भएका **शास्ताले चूलपन्थक** स्थविरको कारणमा बताउनु भएको हो ।

राजगृह नगरको एक धनपतिकी छोरीलाई सात तले घरमा राखिएको थियो । यौवन अवस्थाले मत्त भएकी ऊ आफ्नै नोकरसँग बिग्री "आमा बाबुले थाहा पाएको खण्डमा मलाई टुक्रा टुक्रा गर्नेछन्" भन्ने ठानी उनीहरू दुबै जना भागेर विदेशतिर गए । उनीहरू कुनै एक ठाउँमा गएर बसिरहेको बेलामा स्त्री गर्भिणी भई । पछि सुत्केरी हुन लाग्ने बेलामा स्त्रीले "हे पुरुष ! बिरानो ठाउँमा बालक जन्माउन पर्दा हामी दुबैलाई कष्ट हुन सक्छ । अतः घरमा जाऔं" भन्दा डराएर उसले "आज भोलि" गर्दै दिन काट्न थाल्यो । ऊ जान नचाहेको कुरा बुझी एक दिन आफ्नो पुरुष बाहिर गइरहेको मौकामा छिमेकीहरूलाई "माइती जानेछु" भनी स्त्री घरबाट निस्केर गई ।

पुरुष घरमा आइपुग्दा उसलाई नदेखी यता उता सोध्दा माइतीमा गई भन्ने कुरा थाहापाए पछि ऊ दौडेर गयो र बीच बाटामा उसलाई भेट्टायो । उसले बाटैमा छोरा जन्माई । "अब के गर्छौं ?" भनी सोध्दा "जुन कामको लागि घर जाँदै थिएँ । सो काम यहीँ सिद्धिएपछि अब केलाई जाने" भन्दै दुबै जना फर्केर आए । बाटामा (= पन्थे) जन्मेको हुनाले पुत्रलाई **'पन्थक'** भन्ने नाम राखे । केही महीना पछि फेरि ऊ गर्भिणी भई र प्रसव समय आइपुग्दा अघि जस्तै आफ्नो पुरुषलाई भनी । पुरुषले पनि अघि जस्तै आलटाल गर्दै दिन बिताउन थाले पछि पहिले जस्तै स्त्री आफै माइतीतिर लागे । पुरुष घरमा आउँदा ऊ गएको खबर सुनेर पछि दौड्दै गयो र उसले बीच बाटामा भेट्टायो ।

फेरी अघि जस्तै बीच बाटामै पुत्र जन्माई । अनि दुवैजना घरफर्की अघि जन्मेकोलाई **'महापन्थक'** भनी नाम राखे र पछि जन्मेकालाई **'चूलपन्थक'** भनी नाम राखे । ठूला भएपछि त्यसठाउँका बालकहरूले "बाजे, बज्यै, कान्छा बा" आदि भनी भनिरहेको सुनेर आमाकहाँ आई "आमा ! आमा ! यहाँ हामीहरूका नाताकुटुम्ब कोही छैनन् कि क्या हो ? हाम्रा बाजे बज्यैहरू छैनन् ?" भनी सोध्दा आमा चाहिंले "बाबु हो ! यहाँ तिम्रा कोही नाताकुटुम्बहरू छैनन् ? राजगृह नगरमा ' धनश्रेष्ठी' भन्ने तिम्रा बाजे छन् र धेरै नाताकुटुम्बहरू पनि छन्" भनी भने । अनि बालकहरूले "त्यसोभए त्यहाँ किन नजानुभएको त ?" भनी सोध्दा उसले नगएको कारण नबताई पति चाहिंलाई यसो भनी "यी केटाहरू बजे बज्यैहरू कहाँ जान झगडा गर्छन् । के आमाबाबुहरूले हाम्रो मासु काटेर खान्छन् र जाऔं बालकहरूलाई उनीहरूका बाजेहरू कहाँ लैजाऔ" भनी भन्दा पति चाहिंले भन्यो "म त उनीहरू अगाडि जान सक्दिन । तर केटाहरूलाई लैजाने छु ।" यति भनी केटाहरूलाई लिएर दुबैजना राजगृह नगरमा गई एक ठाउँमा बसे । अनि उनीहरूले "दुईजना बालकहरू लिएर हामीहरू आएका छौं भनी आमाबाबु कहाँ खबर पठाए । उनीहरूले "तिमीहरूलाई हामी हेर्न सक्दैनौ । यति धन लिएर आफूलाई सुविधा हुने ठाउँमा गएर जीविका गर । दुई बालकचाहिं हामी कहाँ पठाऊ" भनी दूत पठाए । आएको दूतको हातमा बालकहरू जिम्मा दिई उसले दिएको धन लिएर उनीहरू फर्के । बालकहरू बाजे बज्यैको घरमा बस्न थाले । चूलपन्थक सानै भएको हुनाले महापन्थक चाहिं बाजे बज्यैहरूसँग बरोबर शास्ताकहाँ गएर धर्मोपदेश सुन्न जान्थे । सधैं झैं शास्ताको धर्मोपदेश सुनेर महापन्थकको मनमा एक दिन प्रवजित हुने इच्छा भएर बाजे बज्यैहरूलाई भने "यदि मलाई वचन दिनुहुन्छ भने म प्रवजित हुन चाहन्छु ।"

"राम्रो हो, अरूहरू प्रव्रजित हुनुभन्दा हाम्रो निमित्त तिमी प्रव्रजित हुनु गर्वको कुरा हो । सक्छौ भने प्रव्रजित होऊ ।"

यति भनी बालकहरूलाई लिएर उनीहरू शास्ता कहाँ गए ।

शास्ताले "गृहपति ! केटा लिएर आयौ नि ?" भनी सोध्नु हुँदा उनीहरूले "भन्ते ! हो, यो केटा प्रव्रजित हुन चाहन्छ" भनी निवेदन गरे । शास्ताले एक पिण्डपातिक (भिक्षाटन् मात्र गर्ने धुताङ्गशील पालन गर्नेलाई 'पिण्डपातिक' भनिएको हो ।) भिक्षुलाई भनेर प्रव्रजित गर्न लगाउनु भयो । प्रव्रजित भएपछि उनले धेरै बुद्धवचनहरू अध्ययन गरे । उमेर पुगेपछि उपसम्पदा भए र होस राखी राम्ररी ध्यान गरेपछि अरहत्व पनि प्राप्त गरे । अरहत् भएर ध्यान सुखमा बसिरहेको महापन्थकको मनमा "यस्तो विमुक्तिसुख चूलपन्थकलाई पनि दिनु पर्यो" भन्ने विचार गरी एक दिन बाजेहरू कहाँ गई "महासेठ ! यदि वचन दिन्छौ भने चूलपन्थकलाई पनि प्रव्रजित गराउन चाहन्छु" भनी भन्दा उनीहरू पनि "हुन्छ गर्नुहोस्" भनी भने । यी श्रेष्ठी उच्च कुलीनका थिए । "यी कसका छोराहरू हुन् ?" भनी सोध्दा "भागेर गएकी छोरीका हुन् भनी भन्न पर्दा ती श्रेष्ठीलाई लाज हुन्थ्यो । त्यसैले पनि उनीहरूले सहजैसँग प्रव्रजित हुने वचन दिएका थिए । स्थविरले चूलपन्थकलाई प्रव्रजित गराई शीलमा प्रतिष्ठित गराए । उनी चाहिं पढ्न सक्दैनथे ।

"पदुमं यथा कोकनदं सुगन्ध" भन्ने चार पदको एउटा गाथा पनि चार महिनासम्ममा कण्ठस्थ पार्न सकेको थिएन । माथिल्लो पद कण्ठस्थ गरी तल्लो पद कण्ठस्थ गर्दा माथिल्लो पद बिर्सिन्थे । यसरी एउटा गाथा पढ्दा पढ्दै चार महिना बित्यो । अनि उनलाई "तिमीले एउटा गाथा त चार महिनासम्ममा पढ्न सकेनौ भने प्रव्रजितको काम कहिले पुरा गर्न सकौला" भनी उनलाई महापन्थकले विहारबाट निकालिदिए । उनी भने प्रव्रज्याको स्नेहले गर्दा घर फर्कन चाहन्नथे ।

त्यस समय महापन्थक स्थविर **भत्तुद्देशक** (भिक्षुहरूका निमित्त निम्तो स्वीकार गर्ने र निम्तोमा पठाउने काम गर्नेलाई 'भत्तुद्देशक' भनिन्छ ।) भएका थिए । अनि जीवक वैद्य आएर "भन्ते ! अहिले यहाँ कति भिक्षुहरू छन् ?" भनी सोध्दा "पाँचसय" भन्ने सुनेर "भन्ते ! त्यसो भए यी पाँचसय भिक्षुहरू सहित बुद्धलाई भोलिको निमित्त निम्तो स्वीकार गर्नुहोस्" भनी प्रार्थना गरे । महापन्थक स्थविरले "उपासक ! यो

https://dhamma.digital

चूलपन्थक बुद्धशासनको लागि अयोग्य हुँदा उनी एक जना छाडी अरूको निमित्त स्वीकार गर्छु" भनी भने । चूलपन्थकको मनमा "मेरो दाइको मनमा म प्रति विश्वास रहेनछ । यस्तो अवस्थामा किन यहाँ बसिरहने, चीवर छाडेर गृहस्थी भएर जानुपर्यो" भन्ने विचार गरी भोलिपल्ट बिहान सबेरै चीवर छोड्ने विचारले विहारबाट निस्के ।

त्यस दिनको बिहान सबेरै ध्यानदृष्टिद्वारा लोकमा हेर्दा चूलपन्थकको कुरा देख्नु भई उनी जाने बाटोको छेउमा गई भगवान बुद्ध बस्नुभयो । चूलपन्थक बिहान सबेरै विहारबाट निस्किरहेका बेलामा बुद्धलाई देखेर उहाँलाई वन्दना गरी उभिएर बसे । अनि शास्ताले "चूलपन्थक ! यसबेला कहाँ जाँदैछौ ?" भनी सोधेपछि उनले आफ्नो मनको कुरा बताए । शास्ताले "चूलपन्थक ! तिम्रो प्रव्रज्या मकहाँ पो भएको हो । दाइले विहारबाट निकालेपछि मकहाँ आउनु पर्ने । अतः मकहाँ बसौला, घर फर्केर के गर्छौ र ?" भन्दै उनको शीरमा चक्रांकित हातले सुम्सुम्याई चूलपन्थकलाई आफू बस्ने गन्धकुटीमा लगी एउटा शुद्ध र सफा रूमाल लिएर **"रजोहरणं, रजोहरणं** (= मैलो फाल्ने) भन्दै पूर्वतिर हेरी यहीं बसिरहनू" भनी भोजनको समय भएपछि तथागत भिक्षुहरूको साथ जीवकको घरमा जानुभयो । चूलपन्थक "रजोहरणं, रजोहरण" भनी रूमाल परिमार्जन गरी बसे । यसरी परिमार्जन गरिरहेको बेलामा हातको पसिनाले गर्दा रूमाल मैलियो । अनि उनले सोच्न थाले "यो रूमाल भर्खर अघि कति सफा सुग्घर थियो । अहिले हात पुछ्दा पुछ्दै मैलो भएर आयो । यसै शरीरको कारणले गर्दा पहिलेको शुद्धपन हटेर मैलो भयो । यो संस्कार अनित्य रहेछ" भन्दै अनित्य दुःखको स्मरण गरी विपश्यना ध्यान बढाउन थाले । उनले विपश्यनामा चित्त लगाएको थाहा पाएर शास्ताले "चूलपन्थक ! तिमीले रूमाल मात्र मैलो भयो भनी नठान । रागरूपी आदि मैलाहरू तिम्रो अभ्यन्तरमा धेरै छन् । तिनीहरूलाई सफा पार" भनी उनले देख्ने गरी अगाडि उभिएको जस्तै देखाई यो गाथा भन्नुभयो -

https://dhamma.digital

"रागो रजो न च पन रेणु वुच्चति,
रागस्सेतं अधिवचनं रजो' ति ।
एतं रजं विप्पजहित्व भिक्खवो,
विहरन्ति ते विगतरजस्स सासने ॥
दोसो रजो न च पन रेणु वुच्चति,
दोसस्सेतं अधिवचनं रजो' ति ।
एतं रजं विप्पजहत्वि भिक्खवो,
विहरन्ति ते विगतरजस्स सासने ॥
मोहो रजो न च पन रेणु वुच्चति,
मोहस्सेतं अधिवचनं रजो' ति ।
एतं रजं विप्पजहित्व भिक्खवो,
विहरन्ति ते विगतरजस्त सासने ।"

अर्थ–

"रागलाई पनि रज (मैलो) भनिन्छ। धूलोलाई मात्र होइन । यही मैलोलाई सफा पारी भिक्षुहरू निर्मल बुद्धशासनमा बस्छन् ।"

"द्वेषलाई पनि रज भनिन्छ। धूलोलाई मात्र होइन । यही मैलोलाई सफा पारी भिक्षुहरू निर्मल बुद्धशासनमा बस्छन् ।"

"मोहलाई पनि रज भनिन्छ। धूलोलाई मात्र होइन । यही मैलोलाई सफा पारी भिक्षुहरू निर्मल बुद्धशासनमा बस्छन् ।"

गाथाको अवसानमा चूलपन्थकले प्रतिसम्भिदाज्ञान सहित अरहत्व प्राप्त गरे । प्रतिसम्भिदाज्ञानको साथसाथै तीनै पिटकको ज्ञान पनि भयो ।

उता जीवकले भगवान्‌लाई दक्षिणोदक (भोजन दानको समयमा सर्वप्रथम अर्पित गरिने पानीलाई 'दक्षिणोदक' भनिन्छ ।) अर्पण गरे । शास्ताले "जीवक ! विहारमा भिक्षुहरू बाँकी छन् होइन ?" भन्दै हातले भिक्षापात्र ढाक्नु भयो । महापन्थकले "भन्ते ! विहारमा भिक्षुहरू छैनन्" भनी भने । शास्ताले "जीवक ! विहारमा भिक्षुहरू छन्" भनी भन्नुभयो । अनि जीवकले "हे भणे ! त्यसोभए जाऊ र विहारमा भिक्षुहरू छन् वा छैनन् चाँडै हेरेर आऊ" भनी एक पुरुषलाई पठाए । त्यतिखेर चूलपन्थकले

"विहारमा भिक्षुहरू छैनन् भनी मेरा दाइ भन्दछन् । विहारमा भिक्षुहरू भएको देखाउनु पर्यो" भन्ने विचार गरी विहारको आम्रवनभरी केही चीवर सिइरहेका, केही चीवर रंगाइरहेका र केहीले चीवर काटिरहेका आदि गरी सारा विहारको आम्रवन भिक्षुहरूले भरिदिनुभयो । हेर्न आएको पुरुषले विहारभरी भिक्षुहरू देखी फर्केर गई "आर्य ! विहार भरी भिक्षुहरू छन्" भनी भन्यो । शास्ताले सो पुरुषलाई भन्नु भयो "विहारमा गएर शास्ताले चूलपन्थक भन्नेलाई बोलाउनु भएको छ भनी भन्नू" । भगवान्को आज्ञा अनुसार ऊ गएर त्यहाँ रहेका भिक्षुहरूलाई भन्दा "म चूलपन्थक हुँ । म चूलपन्थक हुँ" भनी सबैले भने । ऊ फर्की "सबैले चुलपन्थक भन्दछन् भनी भगवान्लाई बिन्ति गर्दा "जसले सबैभन्दा पहिले म चूलपन्थक हुँ भनी भन्नेछ उनको हात समात । बाँकी सबै अन्तरधान हुनेछन्" भनी भगवान्ले भन्नुभयो । ऊ गएर त्यस्तै गर्यो । स्थविर उसँगै आए । भोजन सिद्धिएपछि भगवान्ले जीवकलाई भन्नुभयो "जीवक ! चूलपन्थकको पात्र लेऊ । उनले भुक्तानुमोदन गर्नेछन् ।" जीवकले त्यस्तै गरे । सिंह जस्तै गर्जिदै त्रिपिटक मथन गरी स्थविरले अनुमोदन गरे ।

एक दिन धर्म सभामा कुरा चल्यो "चूलपन्थकले चार महीनासम्ममा एउटा गाथा पढ्न नसकेता पनि प्रयासलाई नछाडी अन्तमा अरहत्व नै प्राप्त गरे ।" शास्ता आउनु भई "भिक्षुहो ! के कुरा गर्दै बसिरहेका थियौ ?" भनी सोध्दा "यो यो" भनी निवेदन गरेपछि 'भिक्षुहो ! वीर्यवान् भिक्षु मेरो शासनमा लोकोत्तर धर्मको स्वामी नै बन्दछ" भनी भन्नु भई यो गाथा भन्नुभयो-

२५. "उट्ठानेनप्पमादेन, संयमेन दमेन च ।
दीपं कयिराथ मेधावी, यं ओघो नाभिकीरति ॥"

अर्थ–

२५- "बुद्धिमानले संयम र चित्त दमन गरी अप्रमादी भएर बाढीले पनि हुत्याउन नसक्ने टापु समान आफूलाई बनाउनु पर्छ ।"

https://dhamma.digital

अभ्यास-३

१) भगवान् बुद्धले चूलपन्थकलाई प्रतिसम्भिदाज्ञान सहित अरहत्व फल प्राप्त गराउन कुन उपाय प्रयोग गर्नु भयो ?

२) चार महिनासम्म एउटा गाथा पढ्न नसकेका चूलपन्थकले कसरी अरहत्व प्राप्त गरे ? कथात्मक शैलीमा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

३) महापन्थक र चूलपन्थकको नाम कसरी रहन गयो र उनीहरू कसरी प्रव्रजित भए ? उल्लेख गर्नुहोस् ।

४) चूलपन्थक स्थविरको जीवनीको रोचक पक्षबारे चर्चा गर्नुहोस् ।

Dhamma.Digital

४. मूर्खक्रीडा

('पमादमनुयुञ्जन्ति' भन्ने गाथाको कथा)

"पमादमनुयुञ्जन्ति... " भन्ने यो गाथा जेतवनमा बसिरहनु भएका शास्ताले अज्ञानी मूर्खहरूको नक्षत्र उत्सवको कारणमा बताउनु भएको हो ।

एक समय श्रावस्तीमा नक्षत्र उत्सवको घोषणा (फागुको घोषणा) गरिएको थियो । त्यस उत्सवमा मूर्ख अज्ञानीहरू शरीरमा खरानी र गोबर घसी हिड्छन् । आफ्ना ज्ञातिबन्धुहरू वा श्रमणहरू देखे पनि उनीहरू लजाउन्नन् । दैलो दैलोमा बसेर असभ्य बोल्दछन् । असभ्य बोलि सुन्न नसकी आ-आफ्नो गच्छे अनुसार सुका वा एक मोहर मानिसहरूले दिएर पठाउँछन् । पाएको पैसा लिएर उनीहरू जान्छन् । त्यस बखत श्रावस्तीमा पाँचकोटी जति आर्य श्रावकहरू बस्दथे । उनीहरूले शास्ता कहाँ खबर पठाए "भन्ते ! भगवान यो सप्ताहभरी भिक्षाटन गर्न बाहिर ननिस्कनु होस् । हामी विहारमै भोजन पुर्‍याइदिनेछौ ।" यति खबर पठाई बुद्ध सहित सबै भिक्षुहरूको निमित्त भोजन पठाए । आफूहरू पनि घरबाट बाहिर निस्केनन् । अनि नक्षत्र उत्सव सिद्धिएपछि आठौं दिन भगवान् सहित भिक्षु संघलाई निम्तो गरी महादान दिएर एक छेउमा बसेका उनीहरूले "भन्ते ! हामीले अति कष्टपूर्वक यो एक हप्ता बितायौं । अज्ञानी मूर्खहरूको असभ्य बोली सुन्दा कानै फुट्ला जस्तो भयो । कोही कुनैसँग लजाउँदैनन् । त्यसैले हामीले तपाईलाई भिक्षाटन गर्नबाट रोकेका हौं । हामी पनि घरबाट बाहिर निस्केनौं" भनी भने । उनीहरूको कुरा सुनेर भगवान्ले "अज्ञानी मूर्खहरूको काम यस्तै हुन्छ । बुद्धिमानीहरूले चाहिं धनलाई सुरक्षित गरी रक्षा गर्ने जस्तो अप्रमादलाई रक्षा गरी अमृत महानिर्वाण सम्पत्ति प्राप्त गर्छन्" भनी भन्नुभई यो गाथा भन्नुभयो-

https://dhamma.digital

२६. "पमादमनुयुञ्जन्ति, बाला दुम्मेधिनो जना ।
अप्पमादञ्च मेधावी, धन सेट्ठंव रक्खति ॥"
२७. "मा पमादमनुयुञ्जेथ, मा कामरतिसन्धवं ।
अप्पमत्तो हि झायन्तो, पप्पोति विपुलं सुखं ॥"

अर्थ–

२६- "मूर्खहरू प्रमादी हुन्छन् र पण्डितहरू सेठले धन रक्षा गरे झैं अप्रमादलाई रक्षा गर्छन् ।"

२७- "प्रमादी नहोऊ, काम विषयमा आसक्त नहोऊ र अप्रमादी भई ध्यान गर्यौ भने विपुल सुख प्राप्त हुन्छ ।"

अभ्यास-४

१) श्रावस्तीका पाँचकोटी आर्यश्रावकहरूले भगवान् बुद्धलाई सातदिनसम्म बाहिर भोजन जान किन रोकेका हुन् ?

२) **'पमादमनुयुञ्जन्ति'** भन्ने यो गाथा भगवान् बुद्धले कसको कारणमा बताउनु भएको हो ? अर्थ सहित वर्णन गर्नुहोस् ।

३) भगवान् बुद्धले मूर्खक्रीडा भनी किन निन्दा गर्नुभएको हो ?

४) मूर्खक्रीडाको कथा पढेर के सन्देश पाइन्छ ? आफ्नो विचार प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

https://dhamma.digital

५. महाकश्यप स्थविर

('पमादं अप्पमादेन...' भन्ने गाथाको कथा)

"पमादं अप्पमादेन... " भन्ने यो गाथा जेतवनमा बसिरहनु भएका बुद्धले महाकश्यप स्थविरको कारणमा बताउनु भएको हो ।

एक समय महाकश्यप स्थविर **पिप्फलि गुफा**मा बसेका थिए। एक दिन राजगृहमा भिक्षाटन गरी भोजन सकिएपछि उनी आलोक समाधि बढाई संसारमा च्युत र उत्पन्न भइरहेका प्राणीहरूलाई दिव्यचक्षुद्वारा हेर्दै बसिरहेका थिए। जेतवनमा बसिरहनु भएका भगवान्ले "महाकश्यप अहिले के गरिरहेका रहेछन्" भनी ध्यानद्वारा विचार गरी हेर्दा सो कारण बुझ्नु भई "कश्यप ! प्राणीहरूको च्युति र उत्पत्तिको विषयलाई बुद्धज्ञानले पनि अन्त पाउन सकिन्न । आमाको पेटमा प्रतिसन्धि लिएर आमाले थाहा नपाउने गरी च्युत भएका प्राणीहरूको गिन्ति छैन (यसको स्पष्टिकरण लेखको बु. श्रा. भा-६ पृ. ७३ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।) । यो विषयलाई तिमीले जान्न सक्दैनौ । यो त केवल बुद्धको विषय हो" भनी आभाष फैलाई बसिरहेको जस्तो देखाउनु भई भगवान्ले यो गाथा भन्नु भयो।

२८. "पमादं अप्पमादेन, यदा नुदति पण्डितो ।
पञ्ञापासादमारुय्ह, असोको सोकिनिं पजं ।
पब्बतट्ठोव भूमट्ठे, धीरो बाले अवेक्खति ।"

अर्थ–

२८- "जुन बखत पण्डितले प्रमादलाई अप्रमादले जिती आफू शोक र तापबाट रहित हुन्छ, त्यस बखत उसले प्रज्ञारूपी उच्च प्रासादमा बसी शोक-सन्तप्त प्राणीहरूलाई पहाडको टुप्पोबाट पहाडमुनि बस्ने मानिसहरूलाई देखे झैं देख्दछ ।"

अभ्यास–५

१) **'पमादं अप्पमादेन'** भन्ने यो गाथा भगवान् बुद्धले कसको कारणमा बताउन भएको हो ? वर्णन गर्नुहोस् ।

https://dhamma.digital

३. चित्तवर्ग

१. मेघिय स्थविर

('फन्दनं चपलं चित्त' भन्ने गाथाको कथा)

"फन्दनं चपलं चित्तं... " भन्ने यो गाथा **चालिक पर्वत**मा बसिरहनु भएका शास्ताले आयुष्मान् **मेघियको** कारणमा बताउनु भएको हो ।

एक समय भगवान् **चालिक पर्वतमा** बसिरहनु भएको बेलामा आयुष्मान् **मेघिय** उहाँको उपस्थापक भई साथमा बसेका थिए । एक दिन **किमिकाल नदीको** तीरमा रहेको एक सुन्दर तथा रमणीय आम्रवनलाई आयुष्मान् मेघियले देखेर त्यहाँ गई ध्यान गर्ने विचार गरी भगवान्सँग वचन मागे । भगवान्ले अहिले मकहाँ कोहीं साथी छैन मलाई साथी भएपछि जाऊ भनी तीन बारसम्म रोक्दा पनि जिद्दी गरेपछि "ध्यान गर्न जान्छु भन्नेलाई अब के भनुँ र !" भनी भगवान्ले वचन दिनु भयो ।

उक्त आम्रवनमा गई ध्यान गर्न लाग्दा मनमा कामवितर्क आदि वितर्कले सताएपछि ध्यान गर्न नसकी भगवान्कहाँ फर्केर आयुष्मान् मेघियले सो कुरा बताए । "चित्तको वशमा बस्न हुन्न । यो चित्त भनेको लघुपरिवर्तनशील भएकोले त्यसलाई आफ्नो वशमा राख्न सक्नु पर्छ" भन्नु हुँदै भगवान्ले यो गाथा भन्नुभयो-

३३. "फन्दनं चपलं चित्तं, दूरक्खं दुन्निवारयं ।
उजुं करोति मेधावी, उसकारोव तेजनं ॥"

३४. "वारिजोव थले खित्तो, ओकमोकतउब्भतो ।
परिप्फन्दति'दं चित्तं, मारधेय्यं पहातवे ॥"

https://dhamma.digital

अर्थ –

३३- "बाणकारकले बाण सोझो पारे झैं बुद्धिमान् व्यक्तिले आफ्नो छटपटाउने चञ्चल तथा संयम गर्न कठिन चित्तलाई पनि संयमित पार्दछ ।"

३४- "पानीबाट झिकेर सुख्खा जमीनमा राख्दा माछा जसरी छट्पटाउँछ त्यसै गरी मारको जालबाट छुटाउँदा यो चित्त छट् पटाउँछ ।"

अभ्यास-६

१) **"फन्दनं चपलं चित्त"** भन्ने गाथा शास्ताले कसको कारणमा बताउनु भएको हो ? अर्थ सहित सविस्तार वर्णन गर्नुहोस् ।

Dhamma.Digital

https://dhamma.digital

२. संघरक्षित स्थविर

('दूरङ्गमं एकचरं' भन्ने गाथाको कथा)

"दूरङ्गमं एकचरं..." भन्ने यो गाथा **श्रावस्तीमा** बसिरहनु भएका शास्ताले **संघरक्षित** (संघरक्खित) भन्ने भिक्षुको कारणमा बताउनु भएको हो ।

श्रावस्तीको एक कुलपुत्र प्रवजित भई संघरक्षित भन्ने नामले उपसम्पन्न पनि भए । केही समयमा नै उनले अरहत्व प्राप्त गरे । उनकी बहिनीले एक छोरा पाएपछि स्थविरको नामबाट उनको नाम राखी । सबैले उनलाई **"भागिनेय्य संघरक्षित"** भन्न थाले । ठूलो भएपछि उनी पनि मामासँगै प्रव्रजित भए । उपसम्पदा भइसकेपछि एक गाउँको विहारमा वर्षावास बिताए । त्यहाँ उनलाई सातहाते र अर्को आठहाते कपडा प्राप्त भयो । कपडा पाउने बित्तिकै आठहाते कपड़ा आफ्नो मामा उपाध्यायलाई दिने संकल्प गरे । बर्षावास पछि उपाध्याय मामा बस्ने विहारमा जाँदा उपाध्याय बाहिर गइरहेको देखेर विहारमा सफा सुग्घर पारी बढारी उपाध्यायको प्रतिक्षामा उनी बसिरहे । उपाध्याय आएपछि पाउ धुने पानी राखी आसन बिछ्याइदिए । आसनमा बसेको उपाध्यायलाई पंखा हम्की उभिइरहे । अनि उनले उपाध्यायलाई सो कपडा चढाए । उपाध्यायले "अहिले चीवर परिपूर्ण छ मलाई यो चाहिन्न तिमी नै परिभोग गर" भनी ग्रहण गरेनन् । उनले "भन्ते ! मैले यो कपडा पाएदेखि नै तपाईलाई दिने संकल्प गरेको थिएँ" भन्दा पनि स्थविरले त्यसै भने । फेरि पनि उनले भने "भन्ते ! तपाईले परिभोग गर्नुभए महत्फल प्राप्त हुनेछ" यसो भन्दा पनि स्थविरले ग्रहण गरेनन् । अनि पंखा हम्की उभिइरहेका उनले "गृहस्थी छँदा म उहाँको भान्जा थिएँ । प्रव्रजित भएपछि म उहाँको साथमा बसेको छु । यसो हुँदा पनि उपाध्यायले यो कपडा स्वीकार गरेनन् । यस्तो अवस्थामा यहाँ

https://dhamma.digital

बसिरहनुको मतलब के भयो र ! बरु गृहस्थी भएर जानु पर्यो" भनी विचार गरे । फेरि सोच्न थाले "गृहस्थीमा बस्दा जीविकाको लागि केही न केही काम गर्नुपर्छ । अतः यो आठहाते कपडा बेची त्यसको मूल्यबाट एउटा बाखो किन्नेछु । बाखी चाँडै ब्याउनेछ । अनि त्यो बाखी बेचेर पाएको पैसाले एउटी स्वास्नी ल्याउनेछु । छोरा पाएपछि छोरालाई लिएर मामाको दर्शनार्थ जानेछु । बाटोमा मैले दुधेबालकलाई माग्दा उसले बालक आफूले नै लिई मलाई गाडा चलाउन लगाउने छे । त्यसबेला उसको हातबाट बालक खसेर गाडाको चक्कामा पर्नेछ । अनि उसलाई म छडीले पिट्नेछु" भन्ने विचारमा तल्लीन भइरहँदा उनले हम्की रहेको पंखाले मामाको टाउकोमा ठोक्यो । उनले मनमा कल्पना गरिरहेको सबै कुरा स्थविरले थाहापाई "संघरक्षित आफ्नी स्वास्नीलाई पिट्न कल्पना गर्ने तिमीले किन मलाई हिर्काएको ? भनी भनेपछि उनी तर्सिएर "अहो ! मैले कल्पना गरिरहेको जम्मै कुरा मामाले थाहा पाउनु भएको रहेछ" भन्ने थाहापाई त्यहींबाट भाग्न थाले । अनि उनलाई भिक्षुहरूले समाती शास्ताकहाँ लगे ।

शास्ताले "किन समातेर ल्याएको ?" भनी सोध्दा उनीहरूले सबैकुरा बताएपछि "साँच्चै हो के ?" भनी उनीसँग सोध्दा उनले "हो" भनी भनेपछि "भिक्षु ! किन यस्तो गरेको?" भनी सोध्दा उनले शुरुदेखिका सबै कुरा भगवान्लाई सुनाए । अनि भगवान्ले "भिक्षु ! चिन्ता नगर, टाढा भएर पनि यो चित्तले आरम्मण देख्न सक्छ । राग, द्वेष र मोहको बन्धनबाट छुटकारा पाउनको निमित्त मेहनत गर्नुपर्छ" भनी भन्नुभई यो गाथा भन्नुभयो-

३७. "दूरङ्गमं एकचरं, असरीरं गुहासयं ।
ये चित्तं संयमेस्सन्ति, मोक्खन्ति मारबन्धना ॥"

अर्थ -

३७- "टाढा टाढासम्म पुग्न सक्ने, एक्लै हिंड्ने, बिना शरीर गुफामा बस्ने चित्तलाई वशमा राख्न सक्ने व्यक्ति मारको बन्धनबाट मुक्त हुन्छ ।"

https://dhamma.digital

अभ्यास–७

१) भागिनेय्य संघरक्षितको कथाले कस्तो मानसिकताको चित्रण गर्न खोजेको छ ? आफ्नै शैलीमा लेख्नुहोस् ।

२) "दूरङ्गमं एकचर" भन्ने गाथा भगवान् बुद्धले कसको कारणमा बताउनु भएको हो ? सविस्तार बयान गर्नहोस् ।

Dhamma.Digital

३. चित्तहत्थ स्थविर

("अनवट्ठितचित्तस्स" भन्ने गाथाको कथा)

"अनवट्ठितचित्तस्स.." भन्ने यो गाथा श्रावस्तीमा बसिरहनु भएका **शास्ताले चित्तहत्थ स्थविरको** कारणमा बताउनु भएको हो ।

श्रावस्तीवासी एक गोठालाले हराएको गाई खोजी गोठमा बाँध्यो । "अवश्यमेव विहारमा केही खाना पाउनेछु" भन्ने विचारगरी भोकाएकोले विहारमा गयो । त्यसबखत खेर गएको खाना फ्याक्ने ठाउँमा धेरै खाने कुरो थियो । अनि भिक्षुहरूले उसलाई "त्यहाँबाट खाना लिएर खाऊ" भनी देखाए अनुसार उसले त्यहाँबाट खाना झिकेर खायो । साथ साथै उसले यस्तो सोच्यो "म दिनदिनै दुःख कष्ट गरी जीविका गर्दैछु । यी भिक्षुहरू भने दिनहुँ यस्ता सुस्वादिला भोजन गर्छन् । किन म प्रव्रजित नहोउँ ?" यति सोचेर एकजना भिक्षुकहाँ गई ऊ प्रव्रजित भयो । सुस्वादिला भोजन खान पाएकोले केही दिनपछि ऊ मोटाएर आयो । यसको केही दिनपछि पुनः उत्कण्ठित भई चीवर छाडी गृहस्थ भयो । घरमा कामकाज गर्दा थाक्यो र फेरि भिक्षु नै हुनुपर्यो भनी फेरि प्रव्रजित भयो । यस्तो किसिमले ऊ ६ पटकसम्म कपडा छाडेर घरैमा गयो । चित्तको वशमा परेर घर फर्कने र प्रव्रजित हुने भएकाले उसलाई 'चित्तहत्थ' भन्न थाले । यसरी गर्दागर्दै उसकी भार्या गर्भिणी भई । एकदिन खेत जोती हलो आदि लिएर घर फर्कदा उसकी भार्या लम्पसार परी सुतिरहेकी थिई । उसको वस्त्र यताउता परेको थियो । मुखबाट र्‍याल चुहिंदै थिई, घुर घुर आवाज पनि आउँदै थियो । यो दृश्य देख्ने बित्तिकै मसानमा राखेको फुलेको शरीरको झझल्को लाग्यो । अनि ऊ काषायवस्त्र लिएर तुरुन्तै घरबाट निस्केर गयो । घरको नजिकमा बसेकी उसकी सासूले खेतबाट फर्केर तुरुन्तै घरबाट निस्केर गएको ज्वाँइलाई देखेर "किन होला ?" भन्ने सोचेर उसकी छोरीको घरमा पसेर हेर्दा लम्पसार परी सुतिरहेकी छोरीलाई देखेर

https://dhamma.digital

उठाई र "तिम्रो पति काषायवस्त्र लिएर बाहिर गइसक्यो, अब ऊ फेरि फर्कने छैन होला" भनी भन्दा छोरीले आमा ! तिमी चुपलाग ऊ फर्केर आउनेछ, ऊ कहाँ जानसक्छ र" भनी ।

सातौं पटक यस्तो दृश्यबाट विरक्तिएर "अहो ! अनित्य दुःख ! भन्दै गइरहेको बेलामा उसले स्रोतापत्तिफल प्राप्त गर्‍यो । विहारमा गई प्रव्रज्या माग्दा कसैले पनि प्रव्रजित गराउन चाहेन । उसले बारबार "यो पटक मात्र मलाई प्रव्रजित गराउनुहोस्" भनी प्रार्थना गर्दा श्रमणभावमा उसले गरेको उपकारलाई सम्झेर अन्तमा उसलाई प्रवजित गराए । अनि केही दिनमै उसले प्रतिसम्भिदा ज्ञान सहित अरहत्व प्राप्त गर्‍यो । भिक्षुहरूले उसलाई भन्न थाले- "आवुसो चितहत्थ ! यस पटक तिमी धेरै दिनसम्म बस्यौ नि, हुन त तिमी जाने समय तिमीलाई नै थाहा होला ।"

"भन्ते ! संसर्ग भएको बेलामा म गएँ । अब त्यो संसर्ग ममा छैन, चुँडीसक्यो । अब म नफर्कने भैसकें ।"

भिक्षुहरू शास्ताकहाँ गई "भन्ते ! यो भिक्षु हामीले यसो भन्दा यसो भन्छ, अरहत्व पाएको कुरा सूचित गर्छ" भनी भन्दा शास्ताले "हो ! भिक्षुहो ! आफ्नो चित्त स्थिर नभएको बेलामा, सद्धर्म अवबोध नभएको बेलामा यसले गमनागमन गर्‍यो । अब चाहिं उसको पुण्य र पाप दुवै प्रहीण भइसक्यो" भन्दै यो गाथा भन्नुभयो-

३८. "अनवट्ठितचित्तस्स, सद्धम्मं अविजानतो ।
परिप्लवपसादस्स, पञ्ञा न परिपूरति ॥"
३९. "अनवस्सुतचित्तस्स, अनन्वाहतचेतसो ।
पुञ्ञपापपहीनस्स, नत्थि जागरतो भयं ॥"

अर्थ–

३८- "चित्त स्थिर नभएको, सद्धर्म नजान्ने र अल्प श्रद्धा हुने व्यक्तिलाई पूर्णरूपले प्रज्ञा-ज्ञान प्राप्त हुन सक्दैन ।"

३९- "अनासक्त, स्थिरचित्त र जाग्रत चित भई पुण्य र पाप नहुने व्यक्तिलाई भय हुने छैन ।"

https://dhamma.digital

अभ्यास–८

१) श्रावस्तीवासी गोठाला किन प्रव्रजित भए र उसको नाम कसरी चित्तहत्थ रहन गयो ?

२) चित्तहत्थ स्थविरले अन्तमा कसरी प्रतिसम्भिदाज्ञान सहित अरहत्व प्राप्त गरे ? सविस्तार उल्लेख गर्नुहोस् ।

Dhamma.Digital

४. नन्द गोपालक

(“दिसो दिसं यं तं कयिरा” भन्ने गाथाको कथा)

“दिसो दिसं यं तं कयिरा...” भन्ने यो गाथा **शास्ताले कोशल देशमा** बस्ने **नन्द** भन्ने गोपालकको कारणमा बताउनु भएको हो ।

श्रावस्तीका अनाथपिण्डिकको नन्द भन्ने एक धनी गोपालक गाईहरूको हेरचाह गर्थे । समय समयमा अनाथपिण्डिककहाँ पञ्चगोरस ल्याई तथागतको दर्शन गर्थे र धर्मोपदेश पनि सुन्थे । आफू बस्ने ठाउँमा भगवान्लाई आउनु हुनको निमित्त निम्तो पनि गर्थे । उनको ज्ञान परिपक्व नभएको देखेर शास्ता उनीकहाँ जानु भएको थिएन । पछि उनको ज्ञान परिपक्व भएको बुझ्नुभई एकदिन तथागत धेरै भिक्षुहरूका साथ चारिका गर्नुहुँदै उनको घरको नजिक एक रुखमुनि बस्नुभयो । नन्दले शास्ताछेउ आई निम्तो गरी सातदिनसम्म पञ्चगोरसद्वारा भिक्षुहरू सहित शास्तालाई दान दिए । सातौं दिनमा भोजनपछि अनुमोदन गरी शास्ताले आनुपूर्विकथा सुनाउनु भयो । उपदेश सिद्धिएपछि नन्द गोपालक स्रोतापन्न भए र भगवान्को भिक्षा पात्र समाती भगवान्लाई टाढासम्म पुर्याउन गए । भगवान्ले “भइहाल्यो, नन्द ! फर्क” भनी भन्नु भएपछि वन्दना गरी उनी फर्के । त्यसबखत उनलाई एक व्याधाले मार्यो । पछि आइरहेका भिक्षुहरूले उनी मरेको देखेर तथागतलाई सूचित गरे । भिक्षुहरूले यसो पनि भने कि यदि तथागत त्यहाँ नजानुभएको भए उनको ज्यान जाने थिएन होला । यो सुनेर तथागतले “भिक्षुहो ! म त्यहाँ गए पनि नगए पनि अथवा उनी अन्यत्रै कतै गएका भएपनि उनको प्राण बच्ने थिएन । जुन चीज यहाँ चोरले वा वैरीले गर्न नसक्ने हो त्यो काम आफ्नो प्रदुष्ट मिथ्याचित्तले गर्छ” भनी यो गाथा भन्नुभयो-

४२. “दिसो दिसं यन्तं कयिरा - वेरी वा पन वेरिनं ।
मिच्छापणिहितं चित्तं, पापियो नं ततो करे ॥”

https://dhamma.digital

अर्थ-

४२- "शत्रुले शत्रुलाई जति हानी पुर्याउन सक्छ त्यो भन्दा बढ्ता हानी कुमार्गमा लागेको चित्तले पुर्याउँछ ।"

अभ्यास-९

१) भगवान् बुद्ध नन्द गोपालक बस्ने ठाउँमा निम्तो दिँदा पनि किन जानुभएको थिएन र पछि नन्द गोपालक कसरी श्रोतापन्न भए ?

Dhamma.Digital

https://dhamma.digital

५. सोरेय्य स्थविर

('न तं माता पिता कयिरा' भन्ने गाथाको कथा)

"न तं माता पिता कयिरा..." भन्ने यो गाथा **श्रावस्तीमा** बसिरहनुभएका शास्ताले **सोरय्य स्थविरको** कारणमा बताउनु भएको हो । यस कुराको प्रारम्भ चाहिं सोरेय्य नगरमा भएको थियो ।

भगवान् श्रावस्तीमा बसिरहनुभएको बेलामा सोरेय्य नगरको सोरेय्य भन्ने श्रेष्ठीपुत्र नुहाउनको निमित्त धेरै साथीहरूको साथ रथमा बसी घरबाट निस्के । त्यसबेला नगरमा भिक्षाको लागि **महाकात्यायन स्थविर** गइरहेका थिए । स्थविरको रूप सुवर्णवर्णी अति सुन्दर थियो । स्थविरलाई देखेर सौरेय्य श्रेष्ठीपुत्रले "अहा ! कति राम्रो रूपवर्ण ! यो भिक्षु मेरी स्वास्नी भए अथवा यसको जस्तो रूपवर्ण मेरी स्वास्नीको भए कति राम्रो हुने थियो ।" भन्ने कुरा मनमा चिताए । यत्तिकैमा उनकी पुरुषलिङ्ग लोप भई स्त्री चिन्ह उत्पन्न भयो । यसबाट उनी सारै लज्जित भए । अनि साथीहरूलाई छलेर भागे । यसरी भागी तक्षशिलातिर गइरहेको एउटा गाडाको पछि पछि लागेर गए ।

उता सौरेय्य श्रेष्ठीपुत्रलाई नपाएपछि "मरे होलान्" भन्ने ठानी मृतक भोजनादि दान पनि दिए । यसरी लिङ्ग परिवर्तन भएका स्त्री रूपधारी सोरेय्य श्रेष्ठीपुत्र क्रमशः तक्षशिलामा पुगेपछि त्यहाँको एक श्रेष्ठी पुत्रसँग पुनः विवाह भयो । पछि उनबाट दुईवटा छोरा जन्मे । सोरेय्य नगरमा आफू पुरुष भई बस्दा उनका दुईवटा छोराहरू थिए । पुरुषहरू स्त्री भएको र स्त्रीहरू पुरुष भई लिङ्ग परिवर्तन भएको कुरा नपाइएको होइन । व्यभिचार गरी मरणपछि मनुष्यलोकमा आउँदा स्त्री भएर जन्मेका पाइन्छन् । आनन्द स्थविरले पारमी पूरा गर्दा पनि एक जन्ममा नकर्मी कुलमा जन्मी व्यभिचार गर्नाको कारणले चौध जन्मसम्म स्त्री भएका सात जन्मसम्म नपुंसक भएका थिए । पुण्य गर्ने स्त्रीहरूले

https://dhamma.digital

"यस पुण्यको प्रभावद्वारा अर्को आत्मभावमा पुरुष हुन पाउँ" भनी प्रार्थना गर्दा पुरुष भएर जन्मिन्छन् । पतिव्रता धर्म पालन गर्ने स्त्रीहरू पनि पछि पुरुष भएर जन्मिन्छन् । यी श्रेष्ठीपुत्रले चाहिं स्थविर प्रति नराम्रो विचार गरेको चित्तको प्रभावद्वारा यसै आत्मभावमा लिङ्ग परिवर्तन भएको हो ।

एक दिन सोरेय्य नगरबाट उनको पहिलेको एकजना साथी व्यापारको लागि धेरै मानिसहरूका साथ तक्षशिलामा गइरहेको थियो । झ्यालमा बसिरहेकी स्त्रीरूप सोरेय्यले साथीलाई देखेर बोलाउन पठाई स्वागत सम्मान गरे । सोरेय्य नगरको आफ्नो घरको सम्बन्धमा पुछताछ गर्दा व्यापारीले "हामी तपाईलाई चिन्दैनौ । तर तपाईले हामीलाई यत्रो स्वागत सम्मान गर्नुभयो" भनी भन्दा उनले घटेको घटना सम्बन्धी सबै कुरा सुनाएपछि व्यापारीले "अहो ! बडो अनौठो घटना भयो । के त तपाईले सो स्थविरसंग क्षमा प्रार्थना गर्नुभयो त ?" भनी सोध्दा "अहँ !" भनी भनेको सुनेर "त्यसोभए उहाँ स्थविरसँग क्षमा प्रार्थना गर्नुपर्छ" भनी भन्यो । त्यसबखत महाकात्यायन स्थविर पनि तक्षशिलामा थिए । अनि स्थविरकहाँ गई सो व्यापारीले निम्त्यायो । स्थविर आई भोजन गरिसकेपछि सो स्त्रीलाई ढोग्न लगाई व्यापारीले भन्यो "भन्ते ! यिनलाई क्षमा गर्नुहोस्" भनी भन्दा स्थविरले "यो के हो, किन ?" भनी सोधेपछि शुरुदेखिको सबै कुरा बताइदियो । अनि स्थविरले "हुन्छ त, त्यसोभए म क्षमा गर्छु उठ" भनी भन्नुभयो । स्थविरले "क्षमा गर्छु" भन्ने वित्तिकै उनमा पुनः पुरुषलिङ्ग उत्पन्न भयो । अनि तक्षशिलाको श्रेष्ठीपुत्रले "सौम्य सहायक ! यी दुई बालकहरू मेरो कारणबाट तिम्रो कोखमा जन्मेका हुन् । यी मेरै पुत्रहरू हुन् । तिमी यसमा चिन्ता नगर र मसंगै तिमी पनि यहीं बस" भनी भन्यो ।

यो सुनेर उनले भने "सौम्य ! मैले एकै आत्मभावना पुरुष भएर दुईवटा र स्त्री भएर दुईवटा बालकहरू जन्माएँ । मेरो यो जीवन बडो विस्मयजनक छ । अब म गृहस्थी भएर बस्ला भन्ने नठान । म स्थविरसँग नै प्रव्रजित हुनेछु । यी बालकहरूमाथि प्रमादी नहोऊ" भन्दै पुत्रहरूलाई म्वाइ खाई उसलाई सुम्पिदिए । त्यसपछि उनी स्थविरसँग प्रव्रजित भए ।

उनलाई प्रव्रजित गरी उपसम्पदा पनि गरी साथमा लिएर स्थविर क्रमशः श्रावस्ती जानुभयो । उनको नाम पुनः **"सोरेय्य स्थविर"** नै रह्यो । यो खबर सुनेर आश्चर्य मानी स्थविरकहाँ आई जनपदका भिक्षुहरूले "के यो कुरा साँच्चै हो ?" भनी सोध्दा स्थविरले "साच्चै हो" भनी भन्छन् । पुनः भिक्षुहरूले यस्तो सोधे "तपाईको कारणबाट दुईवटा पुत्रहरू भए । तपाईको कोखबाट दुईवटा बालकहरू भए । ती मध्ये तपाईंलाई कुन चाहिं बालकहरूमाथि बढ्ता स्नेह छ ?"

"आवुसो कोखमा बसेका प्रति बढ्ता स्नेह हुन्छ ।"

आए आएका भिक्षुहरूले यस्तो सोध्दा उनी साह्रै विरक्तिए । त्यसैले उनले एकान्तमा बसी अनित्यताको भावना गर्न थाले । यसो गर्दागर्दै उनले प्रतिसम्भिदाज्ञान सहित अरहत्व प्राप्त गरे । फेरि आए आएकाले यसरी प्रश्न सोध्दा उनले "अब मलाई कसैको पनि स्नेह छैन" भनी भने । यो सुनेर नपत्याउने भिक्षुहरूले भगवान् कहाँ गई उक्त कुरा सुनाए । "भिक्षुहो ! उनले अन्यथा कुरा गरेका छैनन् । ठीक ठाउँमा गएको चित्तद्वारा मार्गदर्शन भएपछि उनमा कुनै माथि स्नेह भएन । जुन सम्पत्ति आमाबाबुहरूले दिन सक्दैनन् त्यस्तो सम्पत्ति राम्ररी ठीक ठाउँमा पठाएको आफ्नो चित्तद्वारा प्राप्त हुनेछ" भनी भन्नुभई यो गाथा भन्नुभयो-

४३. "न तं माता पिता कयिरा, अञ्ञे वापि च ञातका ।
सम्मापणिहितं चित्तं, सेय्यसो नं ततो करे ।"

अर्थ–

४३- "सुमार्गमा लागेको चित्तले आफूलाई जति उपकार गर्दछ, त्यति उपकार बाबुआमा र कुटुम्बले समेत गर्न सक्दैनन् ।"

https://dhamma.digital

अभ्यास–२०

१) सोरेय्य श्रेष्ठीपुत्रले किन पुरुषलिङ्ग लोप भई स्त्रीलिङ्ग धारण गर्नुपर्यो ? र पछि कसरी प्रव्रजित भए ? उल्लेख गर्नुहोस् ।

२) **"न तं माता पिता कयिरा"** गाथाको अर्थ सहित चर्चा गर्नुहोस् ।

Dhamma.Digital

परियत्ति शिक्षा

'परियत्ति सद्धम्म पालक' को
प्रवेश तृतीय वर्ष (तह ६)
द्वितीय पत्र

धम्मपद, धम्मपदअट्ठकथा, स्मरणीय बौद्ध व्यक्तित्वहरू

तृतीय खण्ड

स्मरणीय बौद्ध व्यक्तित्वहरू

लेखक
रत्न सुन्दर शाक्य "परियत्ति सद्धम्म पालक"

साभार पुस्तक : 'बौद्ध जगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू'

https://dhamma.digital

https://dhamma.digital

भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविर
(वि.सं. १९५७ - २०४९)

https://dhamma.digital

"अरिय धम्मरक्खित नेपाल बुद्धसासन वंसालंकार सिरि"
"सङ्घमहानायक"
"अग्गमहापण्डित"

१. भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविर
(वि.सं. १९५७ – २०४९)

बाल्यकाल र मृत्युशोक

आधुनिक युगमा नेपालमा विशेषतः काठमाडौं उपत्यकामा स्थविरवाद बुद्ध-धर्म पुनरुत्थान गर्नमा अग्रज हुनुभएका व्यक्तिहरूमा भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविर प्रमुख हुनुहुन्थ्यो । उहाँको जन्म २१ वैशाख १९५७ अक्षय तृतीयाका दिन कान्तिपुरको मध्यस्थित इटूंबहालमा भएको थियो । पिता **हर्षवीरसिंह तुलाधर** र माता **मोहनमाया तुलाधर**को कनिष्ठ पुत्रको रूपमा जन्मनुभएका उहाँलाई वैद्यकुलका हुनाको कारण नाम मै वैद्य संज्ञा जोडी उहाँको नाम **"वैद्य कुलमानसिंह तुलाधर"** राखियो। बाल्यकालदेखि नै तीक्ष्ण बुद्धि हुनुभएका कुलमानसिंह तुलाधरको शिक्षा विशेषतः आफ्नै पिताको तर्फबाट भएको थियो । आफ्नो पिता हर्षवीरसिंह तुलाधरको तर्फबाट उहाँले पैतृक विद्या अनुरूप ज्योतिषी विद्या, आयुर्वेदिक, झारफुक (वैद्य कार्य) आदि सम्बन्धी ज्ञान हासिल गर्नुभएको थियो ।

अफशोच ! उहाँले आफ्नो शिक्षा एवं शिल्पकार्य पूर्णरूपमा हासिल गर्न नपाउँदै १४ वर्षको उमेरमा पित्ता हर्षवीरसिंह तुलाधरको स्नेह सम्भारबाट विमुख हुनुपर्यो । पिताको निधनको वर्षदिनपछि आमा मोहनमाया तुलाधरले १५ वर्षको उमेरमा उहाँको विवाह कान्तिपुरकै टेबहालस्थित न्हुछेमाया नामकी एक केटीसित गरिदिए । त्यसको वर्षदिनपछि १६ वर्षको उमेरमा वैद्य कुलमानसिंह तुलाधर त्यसताकाको चलनानुसार धन-सम्पत्ति आर्जन गर्ने हेतु सार्थवाह (बञ्जाः) को रूपमा

https://dhamma.digital

ल्हासातिर प्रस्थान गर्नुभएको थियो । शायद भावी धर्मप्रचारक भएर होला त्यस यात्राकालमा उहाँ दुईवटा दुर्घटनाबाट बच्नुभएको थियो ।

१६ वर्षको उमेरमा ल्हासा पुग्नुभएका उहाँले आफ्नो व्यापारिक कामको अतिरिक्त आफ्नो पैतृक कार्यबाट पनि ल्हासास्थित नेपाली एवं तिब्बती समाजमा आफ्नो प्रभाव बढाउँदै जान सफल हुनुभएको थियो । तिब्बतमा सुरुमा उहाँको नाम उहाँको स्वभाव अनुसार **"हासां ग्याबु"** राखिएको थियो । यसको अर्थ थियो - **"सदा मुस्कुराउने"** । साँच्चै नै ल्हासावासी नेपाली बन्धुहरूद्वारा राखिएको उहाँको त्यस नाम उहाँको जीवनको अन्तसम्म पनि सही सलामत रहेको कुरा उहाँसित परिचित सबैले महशुस गरेकै हुनुपर्दछ ।

उहाँ ल्हासा पुग्नुभएको ३ वर्षपछि उहाँको जीवनमा पुनः थप बज्रपात भयो अर्थात् उहाँले ल्हासामै आमा मोहनमाया तुलाधरको निधन भएको खबर सुन्नुपरेको थियो । यसबाट उहाँले आफ्नो जीवन शून्यप्रायः सम्झिनुभयो । तैपनि साहु मानवीरसिंहको सार्थवाहको रूपमा जानुभएका उहाँले पूरा ३ वर्ष तिब्बत (ल्हासा) मा बिताउनुभयो । यस अवधिभित्रमा ल्हासामा उहाँको नाम पुनः बदलियो । उहाँ आमाको वर्खीमा रहनुभएको कारण टोपी पनि सेतो नै लगाउनुभएको थियो । आफ्नो वैद्यकार्य एवं झारफुकबाट कयौं तिब्बतीहरूको उपकार गरिएको थियो । सेतो टोपी लगाउने हुनाले एक समय उहाँको नाम नै **"स्यामुकापु वैद्य" (सेतो टोपीवाला वैद्य)** रहन गएको थियो ।

यसप्रकार दुःख-सुखपूर्वक ६ वर्ष ल्हासामा बिताई माता-पिता एवं पत्नीले पनि छोडेर गइसकेतापनि दाजु एवं भाउजूहरूको माया, ममताको स्मरण गरी स्वदेश फर्कनुभयो तर यहाँ पुगेको केही महिनाको अवधि मै यस्ता कैयौं घटनाहरू घटे जसबाट उहाँको हृदय विचलित हुँदै गयो । त्यस अवधिभित्रमा उहाँका ३/४ जना भतिजाहरू एक-डेढ महिना मात्रको फरक गरी मृत्यु हुन गएको कारण उहाँमा वैराग्य भावना बढ्दै गयो । केही महिनापछि पुनः उहाँका पाँच दाजुभाइहरू ३ ठाउँमा गरी भिन्नै भए । उहाँ माहिलो दाजु कीर्तिवीरसिंहसित रहनुभयो । यसप्रकार

https://dhamma.digital

दाजुभाइहरू पनि भिन्न भएबाट उहाँ नेपालमा रहन चाहनुभएन । उहाँ ने.सं. १०४२ (वि.सं. १९७९) मै दाजु कीर्तिवीरसिंहको मद्दतबाट असनका मोहनवीरसिंह साहुको सार्थवाह भई पुनः तिब्बत (ल्हासा) तर्फ प्रस्थान गर्नुभयो ।

त्यस दोश्रो तिब्बत (ल्हासा) यात्राकालमा पनि उहाँले अत्यधिक रूपमा असह्य वेदना सहनु परेको थियो । आफूलाई केही संकट नआएको भएपनि आफू सहित ४ जनाको सामूहिक यात्रा समूहमा दुईजना त बाटैमा गुमाउनु परेको थियो । तिनीहरूमा एक त उहाँको आफ्नो मालिक साहु मोहनवीरसिंह नै थियो र अन्य एक सार्थवाह मित्र । दुबै केही-केही दिनको बिमारीबाट उहाँको उपचारको बावजुद पनि निको हुन नसकी यस संसारबाट बिदा भए ।

आफू र आफूभन्दा कम उमेरका बालक (बन्जाः) दुईजना मात्र ल्हासामा पुगियो । कुलमानसिंह वैद्य ल्हासा पुगी एक कोठीको बन्दोबस्त गरी पहिले कै जस्तै नबु (तिब्बती पोशाक) को व्यापार गर्दै जानुभयो । पूर्ण यौवनावस्था (२२/२३ वर्षको) उमेरमा रहेका कुलमानसिंह वैद्यले केही क्षण (केही वर्ष) वैरागको कुरा भुल्लिँदै गए । जसको फलस्वरूप केही वर्षपछि (२६/२७ वर्षको उमेरमा) उहाँको विवाह एक तिब्बती सुन्दरी **लोसांक्षुत्वी**सित भयो । स्मरणीय छ, उहाँकी पहिली विवाहिता स्त्री न्हुछेमाया उहाँको पहिलो ल्हासा निवासकाल मै छोडेर गइसकेकी थिइन् । कुलमानसिंह वैद्यले तिब्वती पत्नी लोसांक्षुत्वीको तर्फबाट एक पुत्र पाउनुभयो । समय व्यतीत हुँदै गयो ।

महाप्रज्ञासँगको भेट र घ्यलुं प्रव्रज्या

एक दिन ल्हासास्थित आफ्नो पसल बाहिर घाम तापी उहाँ आफ्ना केही मित्रहरूका साथ बसिबियाँलो गर्दै रहँदा एक्कासी एक जना मित्रको तर्फबाट उहाँले आफ्ना एक स्वबन्धु घरबार त्यागी भिक्षु (घ्यलुं) हुन गएको कुरा थाहा पायो । यसबाट कुलमानसिंह वैद्यको पूर्वसंस्कार अनुरूप आफू पनि त्यसतर्फ लाग्ने दृढ संकल्पित हुनुभयो । वास्तवमा उहाँलाई

७/८ वर्षको उमेरमा नै ल्हासाबाट नेपाल आउनुभएका **शाक्यश्री लामा**ले स्वयम्भूको एक स्थानमा पिताको सम्मुख प्रव्रजित गरिसकेका थिए। सो लामा धर्ममान साहु (वि. स. १९१८-१९९४) को आश्रयमा रहेका थिए। मातापिताको अनुमति नरहेको कारणले मात्र उहाँलाई शाक्यश्री लामाले त्यसताका ल्हासामा साथ नलगेको थियो। नत्र बालक कुलमानसिंह वैद्य त्यसबेला नै शाक्यश्री लामाको छत्रछाँयामा रही ल्हासा पुग्नेवाला थियो। मित्रको कुरा सुनेदेखि उहाँले उपर्युक्त बालककालको कुरा पनि स्मरण गरी जति सक्यो त्यति चाँडो गृहत्याग गर्ने तरखरमा लाग्नुभएको थियो।

संयोगको कुरा ! त्यसताका ल्हासामा नेपालबाट निष्कासित गरिएका घ्यलुं महाप्रज्ञा पनि जोगनारायण साहुकहाँ रहँदै थिए। त्यसबेला घ्यलुं महाप्रज्ञा आफू रहेको गुम्बा क्येचांश्यारको पछाडिस्थित ढुंगाको गुफामा घाँसको आसन राखी ध्यान गर्दा उहाँलाई बाथरोग (हातखुट्टा नचल्ने) लागेको थियो। त्यसैको उपचारको लागि कुलमानसिंह वैद्य उहाँको सामू उपस्थित हुने मौका पायो। उहाँभन्दा पहिले आएका वैद्यले महाप्रज्ञा घ्यलुंलाई उपचार गर्न नसकिने कुरा जनाई फर्केको थियो। कारण उक्त वैद्यले बाथरोगको औषधि विना मांस एवं मांसको रस सेवनबाट हुन नसकिने कुरा जनाएकोमा महाप्रज्ञा घ्यलुंले ज्यान गए पनि मांस एवं मांसको रस सेवन नगर्ने अठोट लिएबाट ती वैद्य रिसाई फर्केको थियो।

बाल्यकालदेखि नै वैद्य कार्यमा निपुण भएका कुलमानसिंह वैद्यले उहाँको उपचार मांस एवं मांसको रस सेवनविना नै गर्न सकिने कुरा बताउनुभयो। उहाँले पूरा दुई महिनासम्म कुनै किसिमबाट पनि अल्छी नमानी दिनको दुईपटक (बिहान र बेलुका) नियमित रूपमा आउनुभई मालिस गरिदिएको थियो। यसै महाप्रज्ञा घ्यलुंको उपचार गर्ने तीव्र मनसायमा आकर्षण पनि रहेको थियो जुन उहाँको मनोभावअनुरूप महाप्रज्ञा घ्यलुंबाट वैराग्यभावनालाई उपयुक्त रूपमा उपदेश एवं सरसल्लाह प्राप्त हुँदै गयो। यसैको फलस्वरूप दुई महिनापछि महाप्रज्ञा हिंड्डुल गर्न सके भने कुलमानसिंह वैद्य पनि गुप्तरूपमै (पत्नीलाई पनि

https://dhamma.digital

थाहा नदिइकन) ल्हासाको सारास्थित गुम्बामा गई त्यहाँको फोरंखा रिम्पोछे गुरुको आचार्यत्वमा **"थिले छुलथिम"** वा **"कर्मशील"** नामबाट घ्यलुं हुन सफल भए । यो सन् १९२८ को कुरा हो ।

वैद्य कुलमानसिंह तुलाधर "कर्मशील" नामबाट घ्यलुं भई गुरु फोरंखा रिम्पोछेकहाँ घ्येलुंको नियमानुसार केही दिन शिक्षा-दीक्षा लिइसकेपछि त्यहाँबाट फर्की ल्हासा शहरमा रहनुभएका साहु दानबहादुरकहाँ एक रात बिताई बिहान सबेरै "भिखाछैं" भन्ने ठाउँको निमित्त ओर्लनुभएको थियो । उहाँहरू – **महाप्रज्ञा घ्यलुं, कर्मशील घ्यलुं** र **महावीर्य घ्यलुं** ३ जना थिए । महावीर्य घ्यलुं पनि वि.सं. १९८४ सालमा राणा चन्द्रशम्शेरको सरकारबाट निष्कासित गरिएका ५ जना भिक्षु (घ्यलुं) हरूमा महाप्रज्ञाका साथ सम्मिलित थिए ।

उहाँहरू तीनैजना आ-आफ्नो भारी आफै बोकी फर्किरहेका थिए । तिब्बतको बाटो जहाँबाट-जहिले आवत-जावत गरे पनि हरेक किसिमले जोखिम (खतरा) नै थियो । कहिले लामो यात्रा हुनाको कारण थकावटले नै जीउ ज्यान जाने भय, कहिले ब्रह्मपुत्र नदी तर्नमा भय त प्रायः डाँकाहरूको नै भय हुन्थ्यो । यसपटक उहाँहरू फर्कनुभएको बेलामा उपर्युक्त पहिलाका दुई कुराको भय नभएतापनि तेश्रो चाहिँबाट बडो भयावहका साथ पार गर्नुपरेको थियो । जुन महाप्रज्ञाको शब्दमा –

"जिपिं स्वम्ह थःथःगु सामान थःथपिंस हे खुसिं कुवियाः सिलाकू छपु-छपुं चुयाः "भिखाछें" वने धकाः मार्गगामी जुयावना । लँय् छथाय् शून्यगु मार्गय् तापाकंनिसें स्वम्ह मनू म्ह छम्हं हिखों जक दुपिं, ज्वनावःगु खिपः नं चुपि नं हिखों जकपिं वःगु खनाः कर्मशील घ्यलुं नं धाल "गुरु ! भीगु पाप कटे याना बिइपिं विधातापिं वल खंला ?" जिपिं स्वम्हं लँया सिथय् द्यामय् कु दिकाः थः थः विश्वासी देवतापिंगु आराधना यानाच्वना । लँय् वयाच्वपिं इपिं सतिना वःलिसे जिमिगु मनय् भयंकर जक मखु प्राणयागु आशा समेतं मदयावन । जब न्ह्योने थ्यन इमिसं जिमित बांलाक स्वल, जिपिं स्वम्ह मिखा कनाः च्वने मफुत । जिमिगु मनं मनं प्राण इमित लःल्हानाः चित्तं भगवान लुमंकाः मिखा तिसिना

च्वना । जिमिगु मनं मनं इमिसं खिपतं चियेत ठीक ठाक याःथे च्वं । मिखा कनाः स्वयाबले इपिं हुंकन थ्यंक वने धुंकल । उलि खनालि तिनि जिमि रोकय् जुयाच्वंगु सासः ताःहाकः ज्वीक प्याहाँवल "भगवानं बचे याना बिल - का वनेनु ! धकाः स्वम्हसियां थःथःगु भारि कुबियाः वना ।"

("हामी तीनजना आ-आफ्नो सामान आफूखुशी नै बोकी सिलाकू (एकप्रकारको लौरो) टेकी झिखाछेँ (सिग-त्से) जाने भनी गयौँ । बाटोमा एक ठाउँ एकान्त स्थानमा तीनजना मानिसहरू आइरहेको टाढैबाट देख्यौँ, तिनीहरूको जीउभरी रगतको टाटो देखिन्थ्यो, हातमा पनि रगतले भिजिएको डोरी र खुकुरी देखेर कर्मशील घ्लुंले भने – "गुरु ! हाम्रो पाप कटाइदिने विधाताहरू आएको हेर्नुस् ?" हामी तीनैजना बाटोको छेऊमा भारी बिसाएर आ-आफ्ना इष्ट देवताहरूको आराधना गर्दै रह्यौँ । बाटोमा आइरहेका उनीहरू नजिकिँदै गर्दा हाम्रो मनमा भयंकर मात्र होइन, प्राणको आशा समेत हराउँदै गयो । जब तिनीहरू अगाडि पुगे, हामीलाई नियालेर हेरे, हामी तीनैजना आँखा बन्द नगरी बस्न सकेनौँ । मनैमनले हाम्रो प्राण उनीहरूप्रति समर्पित गर्दै भगवान्लाई सम्झी आँखा बन्द गरी बस्यौँ । हामीलाई लाग्यो उनीहरूले डोरीले बाँध्न तयारी गर्दैछ । आँखा खोली हेर्दा तिनीहरू त टाढै पुगिसकेका रहेछन् । बल्ल हाम्रो रोकेको सास फिर्ता आए जस्तो लाग्यो – "भगवान्ले बचाउनुभयो, जाऔँ ! भनी आ-आफ्नो भारी बोकी अगाडि लाग्यौँ ।")

यसप्रकार ज्यानमारा डाँकाहरूको तर्फबाट मुक्त भई उहाँहरू ल्हासा शहर छोडेको १८ औँ दिनमा "झिखाछें" पुग्नुभयो । झिखाछेँ मा उहाँहरू केही दिन रही भिक्षाटनको अनुभव पनि गर्नुभयो । उहाँहरू विशेषतः "झिखाछें" का एक प्रतिष्ठित साहु एवं श्रद्धालु भिक्षुवीरसिंहको कोठी (पसल) मा रहनुभएको थियो ।

अशुभ ध्यानभावनाको अभ्यास

एकदिन उक्त साहुले उहाँहरूको निमित्त एक उपयुक्त स्थान देखाउन लग्नुभयो जुन स्थान "झिखाछें"को मूलबजारबाट २ कोश जति

https://dhamma.digital

टाढा रहेको, घर केही नरहेको सिर्फ एक श्मशानमात्र नजिक रहेको गाउँ थियो । ध्यानभावना गर्नको निमित्त एकदमै उपयुक्त त्यस स्थानको नाम “कापक्या” थियो ।

त्यही कापक्या र झिखाछेंमा उहाँहरू भिक्षाटन एवं ध्यानभावनाको अभ्यास एकै साथ केही महिना गरिसकेपछि महाप्रज्ञा र महावीर्य कालिम्पोङ्ग आउनुभयो । कर्मशील घ्यलुं एकजनालाई कापक्या नामक उक्त स्थान ध्यानभावनाको निमित्त निकै उपयुक्त स्थान रहेको कारण केही महिना पुनः रहने आशयले उहाँहरू दुईजनालाई कालिम्पोङ्गको निमित्त बिदा दिए ।

कर्मशील घ्यलुं कापक्याको त्यस अरण्य पर्वतस्थित गुफामा एक्लै ध्यानाभ्यास गर्दै रहेको बेलामा पनि पहिले (३ जना रहनुभएको बेलामा) जस्तै १५/२० दिनको फरकमा झिखाछेंमा आई भिक्षाटन गर्न आउँथे । भिक्षाटनबाट प्राप्त सबै वस्तुहरू भिक्षुवीरसिंहको घरमा छोडेर आउँथे । त्यसैबाट भिक्षुवीरसिंहले आवश्यकतानुसार चप्पा, चिया, घ्यू आदि तयार गरी गुफामा पुर्याइदिन्थे । त्यस समयमा त्यसप्रकार उपस्थान गर्नुभएका भिक्षुवीरसिंहको गुणलाई उहाँले जीवनको अन्तसम्म पनि बिर्सनुभएको थिएन ।

कापक्या स्थान ध्यानभावनाको निमित्त उपयुक्त हुनु र अन्य एक प्रमुख कारण श्मशान नजिक हुनु थियो । सो स्थान अशुभ भावना गर्नको निमित्त एकदम उपयुक्त थियो । कारण थियो तिब्बत जस्तो ठण्डी देशमा दाहसंस्कार प्रक्रिया जलाउने नभई मृतकको सम्पूर्ण हाड-मांस टुका टुक्रा पारी गिद्धहरूलाई खुवाउने नै त्यहाँको दाहसंस्कार प्रक्रिया रहेको थियो । यस्तो दृश्य प्रत्यक्ष हेर्न पाएबाट अशुभभावनाको अभ्यास हुनु स्वाभाविकै भयो ।

कर्मशील घ्यलुं झिंखाछैं एवं त्यस अरण्य पर्वतमा ११ महिना पूरा रहनुभएपछि कालिम्पोङ्गबाट गुरुवर महाप्रज्ञा र भाजुरत्न साहु (वि. सं. १९४०-२०१३) को पत्र आइराखेको कारण भिक्षुवीरसिंह उपासकसित सरसल्लाह गरी ग्याँची-फारी-धोमो हुँदै कालिम्पोङ्ग पुग्नुभएको थियो ।

https://dhamma.digital

कर्मशील घ्यलुं कालिम्पोङ्ग पुग्नुभएको स्मरण भाजुरत्न साहुका एक पुत्र ज्ञानज्योति कंसाकारले यसरी उल्लेख गर्नुभएको छ –

"सन् १९२९ पाखेया खँ खः जिपिं मचा हे तिनि, कालिम्पोङ्गय् च्वना च्वनागु । ल्हासां नेपाःमि घ्यलुं कर्मशील कालिम्पोङ्ग बिज्याइगु खबर वल । बा यागु बचंकथं लँ स्वःवंपिं नापं जि नं वना । ताथिस (सलय्) च्वना वःपिं सु वल धायेवं वसपोल हे खःला धयागु मति वनिगु, तर सकलें अजू चायेक वसपोल न्यासि हे बिज्याना च्वन । म्हय् ह्याउंगु चीवर, ल्हाःतिई विशेष प्रकारयागु नँयागु तुतां (६ फिट हाकः, च्वकाये बुद्धमूर्ति, घंघला चिनातःगु-एकान्त लँय् न्यासि वनेबले एकनास कथंया सः वइबले न्यासि वनागु मचाइगु जुयाच्वन, उकिं घंघला चीगु चलन दु ।) वसपोल जिमि न्ह्यःने थ्यनेवं कुशल वार्ता जुल, अले परिचययया झ्वलय् वसपोलं थःगु नाँ "कर्मशील" धया बिज्यात । अनं वसपोलयात स्वागत याना हयाः जिमि छेँ भचा उखे "लाइब्रेरी" धकाः दयेका तःगु विहारय् बिज्याकल । उगु लाइब्रेरीया नां "कालिम्पोङ्ग बुद्धिस्ट लाइब्रेरी" धका धर्मादित्य धर्माचार्यजुं छुना बिज्यागु खः ।"

("सन् १९२९ तिरको कुरो हो, हामी बालक नै थियौं, कालिम्पोङ्गमा बसिरहेका थियौं । तिब्बतबाट नेपाली घ्यलुं कर्मशील कालिम्पोङ्गमा आउनुहुने खबर आयो । बुबाको वचन अनुसार उहाँलाई लिन जानेहरूसँग म पनि गएँ । घोडचढी कोही आएको देख्दा उहाँ नै हो कि भन्ने लाग्थ्यो, तर सबैजनालाई अचम्भित पार्दै उहाँ त पैदलै आइरहनुभएको थियो । जीउमा रातो चीवर, हातमा विशेषप्रकारको फलामे लौरो (६ फिट लामो, टुप्पोमा बुद्धमूर्ति, घुँघरु बाँधेको, एकान्त बाटोमा हिँड्दा एकनासको आवाजले हिँडाइको न्यास्रो हट्ने हुनाले घुँघरु बाँध्ने चलन रहेछ ।) उहाँ हाम्रो अगाडि पुग्दा कुशलवार्ता भयो, अनि परिचयको क्रममा उहाँले आफ्नो नाम "कर्मशील" बताउनुभयो । त्यहाँबाट स्वागत गरी उहाँलाई हाम्रो घरभन्दा अलिपर "लाइब्रेरी" भनी बनाइएको विहारमा लगियो । उक्त लाइब्रेरीको नाम "कालिम्पोङ्ग बुद्धिस्ट लाइब्रेरी" भनी धर्मादित्य धर्माचार्यले नामकरण गर्नुभएको हो ।")

https://dhamma.digital

ऊ चन्द्रमणि महास्थविरसँग भेट र श्रामणेर प्रव्रज्या

त्यसताका महाप्रज्ञा गुरु कालिम्पोङ्गमा थिएन । उहाँ भिखाछेंबाट कालिम्पोङ्ग पुगेको शायद केही दिनमै एउटा पुस्तकमा **"आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग"** को बारेमा लेखिएको केही कुरा नबुझेको कारण त्यसलाई बुझ्न उत्तरप्रदेशस्थित तथागतको परिनिर्वाणस्थल कुशीनगरमा रहँदै आउनुभएका **ऊ चन्द्रमणि महास्थविर** (सन् १८७६-१९७२) समक्ष पुग्नुभएको थियो । त्यसैबेला उहाँ पुनः स्थायीरूपमा ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको आचार्यत्वमा थेरवाद परम्परानुसार प्रव्रजित भई **"श्रामणेर महाप्रज्ञा"** हुनुभयो । यो सन् १९२८ को अन्तिम तिरको कुरा हो । यसभन्दा अगाडि उहाँले सन् १९२७ मै बोधगयामा **ऊ कोशाला** नामक एक स्थविरवादी भिक्षुको तर्फबाट श्रामणेर दीक्षा लिई सक्नुभएको थियो । उहाँले मात्र होइन उहाँको गुरु **छेरिन्नोर्बु**ले समेत काषायवस्त्र लगाइसकेका थिए । बोधगयाबाट कलकत्ता-कालिम्पोङ्ग-दार्जीलिङ्ग पुग्नुभएका महाप्रज्ञाले त्यसबेला नै स्थविरवादी विचारधाराका **धर्मादित्य धर्माचार्य** (वि. सं. १९५९-२०२०), **ब्रह्मचारी देवप्रिय वलिसिन्हा** (सन् १९०४-६८) आदिसित सम्पर्क राखी स्थविरवादी विचारधारा लिइसकेका थिए । पछि पुनः सन् १९२८ को जून महिना (वि.सं. १९८५ को जेष्ठ महिना) तिर छेरिन्नोर्बु गुरुका साथ ल्हासा प्रस्थान गर्न लागेको बेला कालिम्पोङ्गस्थित त्रिपाई गुम्बाका गुरु **घ्येसे रिम्पोछे**को तर्फबाट घ्यलुं हुनुभएको थियो ।

कर्मशील घ्यलुं सन् १९२९ मा कालिम्पोङ्ग पुग्नुभएको बेला महाप्रज्ञा घ्यलुं "श्रामणेर महाप्रज्ञा" भएर पनि गुरु ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको आदेशानुसार सारनाथस्थित बर्मीविहारमा रहनुभएका **भिक्षु ऊ कित्तिमा** बर्मा एकपटक जानुपर्ने खबर आएको कारण उहाँको अनुपस्थितिमा त्यस विहारको रक्षार्थ रहनु जानुभएको थियो ।

त्यसबेला सारनाथमा मूलगन्धकुटी विहार बनाउँदै थिए । **"महाबोधि-सभा"** को तर्फबाट निर्मित एक सानो विहारमा श्रीलंकाका **भिक्षु श्रीनिवास** (सन् १८९४-१९६८) र बर्मी विहारमा श्रामणेर महाप्रज्ञा

https://dhamma.digital

- उहाँहरू दुईजनामात्र तथागतको धर्मचक्रप्रवर्तनस्थल सारनाथमा थिए । बेलाबखतमा महाबोधि-सभाका संस्थापक **अनगारिक धर्मपाल** (सन् १८६४-१९३३) निर्माण कार्य भइरहेको **"मूलगन्धकुटी विहार"** हेर्न आउने कुरा महाप्रज्ञा गुरुले आफ्नो दैनन्दिनोमा उल्लेख गरिराख्नुभएको छ ।

सारनाथमा सालभर रही भिक्षु ऊ कित्तिमा बर्माबाट फर्कनुभएपछि श्रामणेर महाप्रज्ञा पनि त्यहाँबाट कुशीनगर फर्कनुभयो । कुशीनगरमा केही दिन रही उहाँ कालिम्पोङ्ग फर्कनुभयो । त्यसबेलासम्ममा कर्मशील घ्यलुं कालिम्पोङ्ग पुगेको महिनौ भइसकेको थियो । त्यस अवधिभित्रमा कर्मशील घ्यलुंले स्थविरवादी विचारधारा स्वीकार गरिसकेका **रामोदर साधु (भावी महापण्डित राहुल सांकृत्यायन,** सन् १८९३-१९६३) सित पनि कालिम्पोङ्गमा भेटघाट गर्ने मौका प्राप्त गरिसकेका थिए । उहाँ पनि तिब्बतमा सवा वर्ष (१५ महिना) बिताई कैयौं बहुमूल्य ग्रन्थहरूको साथै महाबोधि चैत्यादिको चित्र (Thanka) लिई फर्केका थिए जुन उहाँलाई पनि देखाइएको थियो । यो ५ जून १९३० अर्थात् जेष्ठ १९८७ वि.सं. को कुरा हो । त्यसबेला कालिम्पोङ्गमा धर्मादित्य धर्माचार्य पनि रहेको कुरा राहुल सांकृत्यायनले आफ्नो यात्रा ग्रन्थ "तिब्बत **में सवा बरस"** मा उल्लेख गर्नुभएको छ ।

श्रामणेर महाप्रज्ञा कालिम्पोङ्ग पुग्नुभएपछि उहाँ कर्मशील घ्यलुंका साथ एक आपसमा भेटघाट मात्र होइन श्रामणेर महाप्रज्ञाले स्थविरवादी परम्पराबारे श्रामणेर कर्मशीललाई पूरा जानकारी दिए । जसको फलस्वरूप केही महिनापछि नै उहाँहरू दुवैजना कुशीनगर पुगे । श्रामणेर महाप्रज्ञाको अनुकम्पाबाट कर्मशील घ्येलुं पनि भिक्षु ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको आचार्यत्वमा स्थविरवादी परम्परानुसार प्रव्रजित भई **"श्रामणेर कर्मशील"** हुनु भयो । यो सन् १९३० को अन्तिम (मंसिर-पौष, वि. सं. १९८७) तिरको कुरा हो । श्रामणेर कर्मशील कुशीनगरमा एक-डेढ महिनाजति रही बर्मी लिपिका साथै परित्राण पनि सिक्दै जानुभएको थियो । ध्यानभावनाको अभ्यास त उहाँले कापक्यामै महिनौं

https://dhamma.digital

गरिसकेका थिए । महायानी (तिब्बती परम्परा) बुद्ध-धर्मको अध्ययन त उहाँसित थियो नै । अतः उहाँले चन्द्रमणि गुरुसमक्ष रही स्थविरवादको अध्ययन गर्दै जानुभयो ।

श्रामणेर कर्मशीलको नेपाल प्रवेश र किन्दोल विहार

उहाँको स्वइच्छाको साथै श्रामणेर महाप्रज्ञा लगायत कालिम्पोङ्गमा भेट भएका घ्यलुं वागीन्द्रवज्रबाट पनि कर्मशीललाई नेपाल एकपटक अवश्य जान आग्रह गरेको थियो । नेपालमा गएमा स्वयम्भूस्थान पछाडि रहेको **कुमारनरसिंह कर्णेल**को भग्नावशेष रहेको बंगलामा रहने सुझाव वागीन्द्रवज्रले त्यसबेला नै दिनुभएको थियो । अतः श्रमणेर कर्मशील जति सक्यो त्यति चाँडो कान्तिपुर एकपटक पुग्नुपर्ने आवश्यकता महशुस गरिरहेको थियो जसमा झिखाछेंमा भेट भएका **रामसुन्दर साहु**लाई दिइसकेको वचन पनि पूरा गर्नु थियो । उहाँले रामसुन्दर साहुलाई आफू अवश्य नेपाल आउने छु भनी वचन दिएको थियो ।

स्थविरवाद बुद्धधर्मको प्रचार-प्रसारको शुभारम्भ गर्ने एवं उपर्युक्त हेतुहरूको कारण उहाँ गुरु चन्द्रमणि महास्थविरसित अनुमति लिई श्रामणेर महाप्रज्ञाका साथ कुशीनगरबाट रक्सौलमा आइपुग्नुभयो । श्रामणेर महाप्रज्ञाले उहाँलाई रक्सौलसम्म साथ दिन आउनुभएको थियो । वि. सं. १९८४ श्रावण महिनामा गरेको निष्काशनको बेलादेखि उहाँ रक्सौलबाट अगाडि आउन बन्देज थियो ।

अतः श्रामणेर कर्मशील एक्लै रक्सौलबाट वीरगंज विना आनाकानी राहदानी प्राप्त गरी सिमरासम्म रेलबाट र भीमफेदीसम्म मोटरबाट पुग्नुभयो । भीमफेदीको उकालो चढी चिसापानी गढी पुग्नासाथ उहाँलाई त्यहाँका सरकारी कर्मचारीहरूले शंकाको नजरले हेरे । तिनीहरूले उहाँलाई भिक्षु महाप्रज्ञा नै सम्झे । उहाँले कयौंपटक आफू त्यसप्रकारको भिक्षु नरहेको, आफू पहिले कहिल्यै त्यस बाटोबाट नआएको कुराको साथै गृहस्थ बेला कान्तिपुरबाट ल्हासा गएका, त्यहींबाट भारत पुगी बौद्ध तीर्थस्थल घुमी फर्केको भनी नम्रतापूर्वक बेलीविस्तार गरिसकेपछि

https://dhamma.digital

मात्र बल्ल गढीबाट जान छुट पाइएको थियो । त्यसबेलासम्ममा साँझ पर्न लागिसकेको थियो । अतः उहाँ गृहस्थसरह दौडादौड गरी आएबाट पनि थानकोट पुगेको बेला अन्धकार भइसकेको थियो । उहाँ बल्ल मध्यराततिर मात्र स्वयम्भूस्थित किन्डोल विहार पुग्नुभयो । त्यतिबेला सम्म पनि त्यहाँ स्थित **मञ्जुहर्ष** घ्यलुं (पूजारी) धार्मिक स्तोत्र, धारणी आदि पाठ गर्दै थिए। श्रामणेर कर्मशील एक रात त्यही किन्दोल विहारमा बिताई भोलिपल्ट बिहान सबेरै उहाँ मित्र वागीन्द्रवज्रको सल्लाहनुरूप स्वयम्भू स्तूपपछाडि रहेको **छ्वदों (अद्येश्वर)** मा रहन जानुभयो । त्यसताका उहाँसँग चीवर एक जोर, चकटी एउटा र केही किताबहरू सिवाय अन्य केही थिएन । भिक्षाटनबाट प्राप्त अन्न आदि खाद्य वस्तु माटो कै भाँडावर्तनमा पकाई खाने गर्दै रहेको थियो ।

स्मरणीय छ, **श्रामणेर कर्मशील नै आधुनिक युगमा नेपालमा स्थविरवाद बुद्धधर्म पुनरुत्थानका पहिलो बौद्ध श्रमण थिए ।** त्यसबेला **(वि. सं. १९८७)** उहाँले गर्नुभएको भिक्षाटन कान्तिपुरवासीहरूको निमित्त एकदमै नौलो र खुलदुली लाग्ने खालको थियो । जुन देशबाट केहीवर्ष अगाडिमात्र धर्मप्रचार गरेको अभियोग लगाई ५ जना बौद्ध श्रमण (महायानी घ्यलुं) हरूलाई देश निष्कासन गरिएको थियो त्यही देशमा पुनः बुद्धधर्म पुनरुत्थान गर्न पहेंलो वस्त्र लगाई आगमन गरेका श्रामणेर कर्मशीलको साहस मामूली थिएन किनकि स्थिति प्रतिकूल थियो र सत्तापक्षले केही गर्न सक्ने खालको थियो ।

उहाँ छ्वदोंस्थित कुमारनरसिंह कर्णेलको दरवारको भग्नावशेषमा रहिआएको ८-१० दिनपछि उहाँलाई भेट्न आएका **दशरत्न उपासक (भावी भिक्षु धम्मालोक)** र **लोकरत्न उपासक**ले उहाँसित खानपान एवं रहनसहनको निमित्त आवश्यक केही सामान नभएको देख्नासाथ उहाँलाई त्यस ठाउँ छोडी किन्दोल विहारमा रहन अनुरोध गरे । उपासकद्वयको अनुरोधलाई सहर्ष स्वीकार गरी श्रामणेर कर्मशील किन्दोल विहारमा रहन आए ।

उहाँ किन्दोल विहारमा रहेपछि त्यस विहारको शोभा बढ्यो ।

https://dhamma.digital

किन्दोल विहारमा हुने विभिन्न पूजादि (अष्टमी व्रत, न्यूनव्रत आदि) कार्यक्रममा ३० वर्षका एक युवक भिक्षुको तर्फबाट शीलप्रदान एवं धर्मोपदेश सुन्न पाएबाट धर्ममा श्रद्धालु व्यक्तिहरूको श्रद्धा झन् बढ्दै गयो। उहाँले आफ्नो धर्मोपदेशमा विशेषतः स्थविरवादी तवरले ज्ञानगुण, समाज सुधार एवं जीवन पद्धति सुधार हुने उपदेश दिँदै गए। फलस्वरूप एक-डेढ महिनापछि नै किन्दोल विहारमा अष्टमी व्रत, न्यून व्रतमा लाग्दैआएका विशेषतः ४ जना श्रद्धालुहरूले उहाँको साथ लागी प्रव्रजित समेत हुने मनसाय व्यक्त गरे । त्यागी जीवन बिताउन चाहेका ती श्रद्धालुहरूलाई त्यागी जीवन बिताउन सक्ने हो होइन जान्न उहाँले परीक्षा पनि लिइसकेका थिए ।

सुरुका श्रामणेर र अनागारिका प्रव्रज्या

ती श्रद्धालुहरूमा तीनजना महिला र एकजना पुरुष थिए । तिनीहरूको श्रद्धा बढ्नुमा अन्य एक खास कारण थियो - श्रामणेर महाप्रज्ञाको गुप्तरूपमा नेपाल आगमन । **वि. सं. १९८७** सालको शिवरात्री (मार्च, १९३१ ई.) को अवसरमा नेपाल आउनुभएका श्रामणेर महाप्रज्ञाले श्रामणेर कर्मशील एवं ती श्रद्धालुहरू **(माहिला उपासक, पुण्यतारा उपासिका, लछिमि उपासिका र चन्द्रमाया उपासिका)** लाई गुप्तरूपमै भेटी सरसल्लाह गरी रक्सौल हुँदै कुशीनगर पुग्ने योजना बनाएका थिए । योजनाअनुरूप गुप्तरूपमै आएका श्रामणेर महाप्रज्ञा गुप्तरूपमै हिन्दू बाबाजीकै रूपमा चन्द्रागिरी-कुलेखानी-चिसापानी-भीमफेदी-अमलेखगञ्ज हुँदै रक्सौल पुग्नुभयो । रक्सौलमा उहाँ भावी "श्रेष्ठ सिरपाः" का दाता स्वयम्भूलाल श्रेष्ठका बुबा ईश्वरीलाल श्रेष्ठको घरमा ५ दिनसम्म श्रामणेर कर्मशील एवं ती श्रद्धालुहरूको प्रतीक्षामा रहेका थिए । उहाँहरू छैंठौं दिनमा रक्सौल पुगेर सातौं दिनमा महाप्रज्ञा लगायत कुशीनगर तर्फ लागे ।

https://dhamma.digital

अगाडिको लाइनमा क्रमशः अनागारिका रत्नपाली, अजि, धम्मपाली, धम्मचारी, शिलाचारी, लक्ष्मी र उत्तरा (पछि अनागारिका)

उहाँहरू कुशीनगर पुगेको केही दिनपछि वि.सं. १९८७ सालको अन्तिम वा वि.सं. १९८८ सालको सुरुमा ती श्रद्धालुहरू चारै जनालाई भिक्षु ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको तर्फबाट प्रव्रजित गराउन श्रामणेर महाप्रज्ञा एवं श्रामणेर कर्मशील सफल हुनुभयो । प्रव्रज्यापश्चात् तिनीहरूको नाम यसप्रकार भए -

१) माहिला उपासक - श्रामणेर शासनज्योति

२) पुण्यतारा उपासिका - अनागारिका रत्नपाली

३) लछिमि (चन्छिमि) उपासिका - अनागारिका धर्मपाली

४) चन्द्रमाया (संघतारा) - अनागारिका संघपाली

स्मरणीय छ, नेपालमा स्थविरवाद बुद्ध-धर्मको पुनरुत्थानको इतिहासमा सर्वप्रथम गृहत्याग गरी अनागारिकाहरूको इतिहास शुभारम्भ यी नै ३ जना महिलाहरूले गरेका थिए । प्रवज्यापश्चात् तिनीहरूलाई विशेषतः श्रामणेर महाप्रज्ञाको तर्फबाट कुशीनगरको गाउँ-गाउँमा गई भिक्षाटनका अनुभव गराएका थिए । कुशीनगरमा केही

https://dhamma.digital

दिन रहिसकेपछि श्रामणेर शासनज्योति एकजना श्रामणेर महाप्रज्ञाको साथ छोडी अनागारिका रत्नपालीलाई नेपाल पठाई अनागारिका धर्मपाली र संघपालीलाई साथ लिई श्रामणेर कर्मशील कालिम्पोङ्गको घुम्पहाडमा जानुभयो । घुम्पहाडमा परिचित **साहु कुलमुनि**कहाँ केही दिन रहनुभयो । त्यहीँ अनागारिका संघपालीका भाइ (बज्राचार्य) आई उनलाई इलाममा साथै लगे, त्यसै दौरानमा श्रामणेर कर्मशीललाई पनि एकपटक इलाम जानुपरेको थियो । इलाममा संघपालीको घरमा केही दिन रही विशेषतः परिवारलाई धर्मोपदेशबाट बोध गराई फेरि एक्लै घुम्पहाड फर्कनुभएको थियो । घुम्पहाडमा पुगी उहाँ कुलमुनि साहुकहाँ छोडेर गएका अनागारिका धर्मपालीलाई साथ लिई फर्कनुभयो । उहाँ कान्तिपुर पुगी पुनः किन्दोल विहार मै रही पहिले जस्तै धर्मकार्य गर्न आउने श्रद्धालुहरूलाई शील प्रदान, धर्मोपदेशको साथै परित्राण पाठको पनि शुभारम्भ गरी श्रद्धालुहरूलाई स्थविरवाद बुद्धधर्म तर्फ आकर्षित गराउँदै लैजानुभयो ।

आडम्बर मत पर्व

त्यसैताका कान्तिपुरका केही शिक्षित नवयुवकहरू १२ जनालाई नयाँ मत प्रचार गरेको दोष लगाई वि. सं. १९८७ सालको माघ महिनादेखि **घरपकड** सुरु गरेको थियो । उहाँहरूलाई ९ महिनासम्म तारिखमा राखी यातना दिएका थिए । अन्तमा २१ कार्तिक १९८८ का दिन उहाँहरूको मुद्दा बल्ल तत्कालीन प्रधानमन्त्री श्री ३ भीमशमशेर (शासनकाल सन् १९२९-३२) कहाँ जाहेर गरियो । मुद्दाको फैसलामा कसैलाई पूर्व, कसैलाई पश्चिम, कसैलाई कान्तिपुरमै नजरबन्द गरियो । जसमा दशरत्न (बारां) साहुलाई किन्दोल विहारमा अष्टमीव्रत चलाउनको निमित्त मुद्दिदान लिन नेपालभाषामा पर्चा छापी वितरण गरेको अभियोगमा रु ५०।- जरिवाना गरिएको थियो ।

"आडम्बर मत पर्व" नामबाट परिचित यस काण्डमा लागेका महानुभावहरू **दशरत्न** लगायत **योगवीरसिंह, सिद्धिरत्न, माणिकमान,**

https://dhamma.digital

धर्ममान, करुणारत्न, खड्ग राज, मञ्जुहर्ष, मानदास, हर्षदास, चित्तधर र लक्ष्मीनानी थिए। यिनीहरूमा योगवीरसिंह र सिद्धिरत्न कंसाकार, मञ्जुहर्ष बज्राचार्य र अन्य सबै तुलाधर थिए तर सबै नेवार समुदायका नै थिए। उनीहरूको अभियोगमा ब्राह्मणहरूलाई नढोग्नु, मादक पदार्थ सेवन नगर्नु, जातिभेद नमान्नु आदि श्रामणेर कर्मशीलकै धर्मोपदेशको प्रभाव थियो। उहाँहरूको मुद्दा फैसला भएको बेला श्रामणेर कर्मशील फर्पिङ्गको बज्रयोगिनीमा एकान्तवास गरी ध्यान-भावनामा लागिरहनुभएको थियो। कान्तिपुरको काण्ड एक उपासिकाको तर्फबाट सुनिसकेपछि किन्दोल विहारमा पनि आवतजावत हुनेहरू प्रायः शून्य हुँदै गएको थाहापाउनासाथ उहाँ पुनः निर्भीक रूपमा किन्दोल विहारमा रहन जानुभयो।

बर्मामा उपसम्पदा र बुद्धधर्म अध्ययन

उसबेला "आडम्बर मत पर्व" मा सामेलभएका दशरत्न साहुले धर्मकार्य गरेर पनि मार आएको कारण केही समयको लागि भएपनि मन शान्त गर्ने हेतु बाहिर (भारततिर) जाने मनसाय गरे। उहाँले यसको निमित्त श्रामणेर कर्मशीलसित पनि सरसल्लाह गर्नुभयो। पछि त उहाँहरू एक जमात नै भए जसमा उपासकहरू मात्र होइन उपासिकाहरू पनि सम्मिलित भए, उहाँहरू थिए- **रामगोपाल, साँगेदोर्जे, लक्ष्मीनानी (भावी अनगारिका धर्मचारी), दानमाया (भावी अनगारिका विशाखा), आरती, शीलप्रभा, लक्ष्मीनानी (शाक्य), संघपाली, सुचिता** आदि थिए। उहाँहरू सबै सर्वप्रथम कुशीनगर पुगे। कुशीनगरमा श्रामणेर कर्मशीलले नेपालको सम्पूर्ण वृत्तान्त (धर्मप्रचारसम्बन्धी) आफ्ना गुरुवर ऊ चन्द्रमणि महास्थविर समक्ष व्यक्त गर्नुभयो साथै दशरत्न उपासकले पनि त्यसै गरे।

भिक्षु ऊ चन्द्रमणि महास्थविरले आफ्ना नेपाली शिष्य श्रामणेर कर्मशीलको तर्फबाट नेपालमा स्थविरबाद बुद्धधर्मको बेजोड प्रचार प्रसार गराउन उनलाई विशेष रूपमा विद्याध्ययन गराउने विचार लिनुभयो। अतः उहाँले श्रामणेर कर्मशीललाई बर्माको **अराकन**मा रही बुद्ध-धर्म

https://dhamma.digital

अध्ययन गराउने हेतु अराकनस्थित अनागारिका **मा. धम्मचारी**को विहारमा रहने प्रबन्धपत्रको व्यवस्था गर्नुभएको थियो साथै उहाँसित आउनुभएका सम्पूर्ण उपासकोपासिकाहरूलाई सजिलै यात्रा गराउन मार्गदर्शकको रूपमा आफ्ना एक शिष्य **भिक्षु जिनानन्द**लाई पनि साथ लगाइदिनुभयो ।

उहाँहरू सबै कुशीनगरबाट सारनाथ, बुद्धगया घुम्दै कलकत्ता पुग्नुभयो । कलकत्ताबाट चटगाउँ जानुभयो । चटगाउँमा अग्गमहापण्डित **धम्मवंश महास्थविर**को विहारमा एक रात बिताई उहाँहरू अराकन जानुभएको थियो । अराकनमा केही दिन रही दशरत्न साहु एक्लै बर्माको अक्याव, रंगून आदि शहरहरूमा भ्रमण गरी फर्कनुभएको थियो । अन्य उपासकोपासिकाहरू पनि पछि क्रमशः अराकनबाट कलकत्ता हुँदै नेपाल फर्कनुभएको थियो ।

श्रामणेर कर्मशील चन्द्रमणि गुरुको आदेशानुसार अराकनकै **लेंमादो च्याउँ** नामक विहारमा, विहारका अधिपति भिक्षु **ऊ मनवा महास्थविर**को छत्रछायामा रही बुद्ध-धर्मसम्बन्धी शिक्षा हासिल गर्दै जानुभयो । भिक्षु ऊ मनवा महास्थविरले श्रामणेर कर्मशीलको शीलाचरण, आज्ञापालन, विद्याध्ययनमा उत्साह, गुरुभक्ति आदि गुणबाट प्रभावित भई आफ्नै प्रयासबाट उहाँको उपसम्पदा गराउने मनसाय राख्नुभयो जसको निमित्त उहाँले श्रामणेर कर्मशीलका गृहस्थकालदेखिका गुरु भिक्षु महाप्रज्ञा (उपसम्पदा-वैशाख पूर्णिमा, वि.सं. १९८८) लाई पनि चटगाउँबाट अराकन निमन्त्रित गरिएको थियो ।

यसप्रकार ऊ मनवा महास्थविरले श्रामणेर कर्मशीलको उपसम्पदा हेतु आफैले दाताको प्रबन्ध मिलाई साथै पूर्वाचार्यको समेत अनुमति एवं उपस्थिति गराई वि.सं. १९८९ को आषाढ सुदि ५ (२३ जून १९३२ ई.) का दिन उपसम्पन्न गराइएको थियो । उहाँको उपाध्यायत्व यद्यपि **ऊ चन्दिमा महास्थविर** हुनुभएको थियो तर नामकरण गर्ने अधिकार पूर्वाचार्य हुनुभएका भिक्षु महाप्रज्ञालाई दिइएको थियो । अतः उहाँले आफ्नै नामको अंश ल्याइ श्रामणेर कर्मशीललाई **"भिक्षु प्रज्ञानन्द"**

https://dhamma.digital

नामकरण गरिदिनुभएको थियो । भिक्षु प्रज्ञानन्द उपसम्पदापश्चात् पनि पूरा २ वर्षभन्दा बढी अराकनस्थित त्यस लेंमादो च्याउँ विहारमा रही बुद्ध-धर्मका अनेकौं ग्रन्थहरू अध्ययन गर्नुभएको थियो । जसमा प्रमुखतः **अभिधर्म, धातुभेदानुपस्सना, धम्मपद, धम्मपदअट्ठकथा** आदि थिए साथै उहाँले गुरुवर ऊ मनवा महास्थविरको तर्फबाट धर्मोपदेश दिने तरिका पनि सिक्नुभएको थियो ।

यतिले मात्र पनि भिक्षु प्रज्ञानन्द सन्तोष हुनुभएन, बुद्धधर्मको गहन अध्ययन अराकनमा भन्दा बर्माको रंगून, माण्डले, मोलमिन शहरमा व्यवस्थित भएको थाहा पाउनासाथ त्यसतर्फ जान प्रयत्नशील हुनुभयो तर गुरु ऊ मनवा महास्थविरले अराकनमै पूर्णअध्ययन गर्न सल्लाह दिनुभयो । उहाँको विशेष लक्ष्य उपर्युक्त ठाउँहरूमा गई विद्याध्ययन गर्ने मनसाय हुन गएको कारण बडो कठिनरूपबाट गुरुवरबाट अनुमति लिनुभयो । उहाँ रंगून जाने उद्देश्य लिई बन्दरगाह पुगेको मात्र थियो जहाज प्रस्थान गरिहाल्यो । पछि थाहा पाइयो कि उहाँसित रंगूनसम्म पुग्ने रकम पनि पर्याप्त थिएन तर उहाँले खर्च पुऱ्याउन अराकनमै रहनुको सट्टा आफूसित रहेको रकमबाट रंगूनको सट्टा चटगाउँमा भएपनि पुग्न जहाजमा चढिहाल्नुभयो ।

उहाँ चटगाउँ पुगी **अग्गमहापण्डित धम्मवंश महास्थविर**कै विहारमा पुग्नुभयो । जहाँ उहाँले पहिले अराकन आगमनको बेला नेपालबाट आएका समूहका साथ एक रात बिताइ सक्नुभएको थियो । संयोगको कुरा, त्यहीँ उहाँको भेट नेपालका भिक्षु महाप्रज्ञा र शासनज्योतिसित भएको थियो । उहाँहरू केही दिनमात्र साथै रहनुभयो । त्यसताका उहाँ ३ महिनासम्म धम्मवंश महास्थविरको विहारमा रहेतापनि रंगूनसम्म पुग्ने पर्याप्त रकम जम्मा गर्न नसक्नुले उहाँले चटगाउँको आसपासमा रहेको उनयनपुर, कर्तला, सातवारिया आदि ठाउँहरूको विहारहरू अवलोकन गर्न पाइएको थियो साथै धम्मवंश महास्थविरसित पनि केही विद्याध्ययन गर्न पाइयो ।

३ महिनाको समय व्यतीत गरिसकेको ठाउँ भएतापनि नजिक आइसकेको वर्षाबास (वि.सं. १९९१/सन् १९३४) को निमित्त त्यहीँ

https://dhamma.digital

रहन अलि अप्ठ्यारो महशुस भएको कारण त्यसको निमित्त उहाँ **कक्स बजार (Cox's Bajar)** स्थित **ऊ तिस्स स्थविर**को विहारमा जानुभयो तर वर्षावास रहनुभएको महिना दिनपछि नै उहाँ सिकिस्त बिरामी हुनुभयो । उहाँसित केही औषधि पनि थिएन न त औषधोपचारको निमित्त पर्याप्त रकम नै थियो । जसोतसो गरी उहाँले कठिनतापूर्वक वर्षावास बिताउनुभयो । त्यस अवधिभित्रमा रोग केही कम भइसकेको थियो । तसर्थ उहाँ त्यस विहारबाट पूर्वस्थित **"रामु पांवा"** भन्ने स्थानमा जानुभयो । जहाँ विहार रहेको कुरा उहाँलाई थाहा थियो तर जाँदाजाँदै लक्षित स्थान "रामु पांवा" को सट्टा **"रामुपातली"** भन्ने ठाउँमा पुग्नुभयो । संयोगको कुरा, त्यहाँ पनि एउटा विहार रहेको, शायद वर्षौंदेखि कोही भिक्षु नरहेको, दाताहरू अराकनका प्रवासी हुनु आदि कारणबाट भिक्षु प्रज्ञानन्दले त्यस विहारमा रहन आग्रह गरिए मुताबिक मञ्जुर गर्नुभयो । यस विहारमा उहाँले पूरा ४ वर्ष बिताउनुभएको थियो । जसको फलस्वरूप रामुपातलीका प्रत्येक स्थानहरू प्रायः सम्पूर्ण बासिन्दाहरूसित उहाँको घनिष्ठ सम्बन्ध रहँदै गएको थियो ।

पूरा ४ वटा वर्षावास कहीँ कतै नगइकन रामुपातलीमा बिताइसकेपछि उहाँले दाताहरू समक्ष आफ्नो वर्षौंदेखिको बर्माको रंगून, माण्डले, मोलमिन पुग्ने इच्छा व्यक्त गर्नुभयो । उहाँले रामुपातलीका उपासकोपासिकाहरूलाई धैर्य एवं सान्त्वना दिई केही महिनाको निमित्त रंगून प्रस्थान गर्नुभयो । तर रंगून पुगेको झण्डै दुई हप्ता नै नबित्दै त्यहाँ स्थित मुस्लिम र बर्मेलीहरूको बीच भएको आकस्मिक भिडन्तबाट उहाँको रंगूनमा रही विद्याध्ययन गर्ने लक्ष्यमाथि आघात पुऱ्यायो । तसर्थ उहाँलाई अन्यत्र **(सथुं प्रदेश)** जान बाध्य भयो । सथुं प्रदेशबाट उहाँ मोलमिन जानुभयो । जहाँ उहाँले नेपाली **भिक्षु शाक्यानन्द र भिक्षु अनिरूद्ध** रहेको कुरा थाहा पाइएको थियो । भिक्षु प्रज्ञानन्दले उहाँहरूलाई मोलमिनको **"ताउँ-पाउ-च्याउँ"** विहारमा भेटघाट गर्नुभयो । यहाँको विहाराधिपत्ति **ऊ चक्कपाल महास्थविर** (सन् १८८०-१९५३) को छत्रछायामा भिक्षु प्रज्ञानन्दले पनि ५/६ महिना रही बुद्धधर्मको गहन अध्ययन गर्नुभएको

https://dhamma.digital

थियो । बर्माका विभिन्न शहरहरूमध्ये भिक्षु प्रज्ञानन्दलाई मोलमिन शहर स्वास्थ्य अनुकूल हुनाको कारण त्यहाँको बसाइ एकदम स्वास्थ्यकर र सुखकर रहेको कुरा उहाँले महशुस गर्नुभयो ।

त्यस अवधिभित्र (बर्मा पुगेको ७/८ महिनापछि) वर्षावास (वि. स. १९९६-सन् १९३९) को समय नजिक आएको कारण उहाँलाई रामुपातलीका दाताहरूले पत्र मात्र होइन बाटो खर्चसमेत पठाएको कारण उहाँ त्यस सालको वर्षावासको निमित्त पनि मोलमिनबाट रामुपातली मै पुग्नुभयो ।

नेपालमा बुद्धधर्मको प्रचारप्रसार

रामुपातलीमा वर्षावास बिताइरहेको समयमै नेपालबाट पनि पत्रहरू आउन सुरुभयो । मोलमिनमा भिक्षु शाक्यानन्द र अनिरूद्धसित भेट हुनुअगाडि सम्म (४/५ वर्ष) गुमनाम भइरहेका भिक्षु प्रज्ञानन्दको सही ठेगाना बल्ल नेपालका उपासकोपासिकाहरूले भिक्षु शाक्यानन्द र भिक्षु अनिरूद्धबाट प्राप्त गरियो । तसर्थ पत्राचारको निमित्त सही ठेगाना प्राप्त हुनासाथ विशेषतः किन्दोल विहारका उपासकोपासिकाहरूको साथै दाजु कीर्तिवीरसिंह तुलाधरको पत्र पनि भिक्षु प्रज्ञानन्दले पाउनुभयो । अझ उपासिकाहरूमा विशेषतः दानमाया उपासिका (भावी विशाखा अनागारिका) द्वारा बाटो खर्चसमेत पठाइएको थियो ।

यसप्रकार नेपालबाट पत्रको आवागमन हुनु, मोलमिनमा भिक्षु शाक्यानन्द र अनिरूद्धलाई नेपाल जाने वचन दिई आएको आदि कारण देखाई वर्षावास समाप्तिपछि रामुपातलीका दाताहरूलाई सुनाई तिनीहरूसित बिदा लिई भिक्षु प्रज्ञानन्द नेपाल आउनको निमित्त चटगाउँ बन्दरगाहमा पुग्नुभयो । उहाँ चटगाउँबाट कलकत्ता पुगी त्यहाँस्थित बंगाली **(धर्माङ्कुर विहार)** विहारमा रहनुभयो । त्यसबेला उक्त विहारमा **श्रामणेर प्रज्ञारश्मि** (प्रव्रजित - वैशाख पूर्णिमा वि.सं. १९९६) विद्याध्ययनको निमित्त रहँदै थिए । उहाँलाई विशेष मद्दत गर्ने आग्रह त्यहाँस्थित चटगाउँवासी भिक्षुहरूसित गरी भिक्षु प्रज्ञानन्द वि.सं. १९९६

साल (ने. सं. १०६० को शुरू) को कार्तिक-मंसिर महिनातिर कान्तिपुर आई किन्दोल विहारमा रहनुभयो । त्यसताका बौद्ध पुनर्जागरण हेतु **भिक्षु धर्मालोक** एक्लैले किन्दोल विहारमा रही जोडदाररूपमा स्थविरवादी बुद्धधर्म प्रचारप्रसार गरिरहेको ठाउँमा भिक्षु प्रज्ञानन्दको पनि आगमन हुनासाथ सुनमाथि सुगन्ध हुन गएको थियो तर उहाँहरूको यस कार्यप्रति डाह गर्नेहरूको समूह पनि त्यतिकै मजबूत थियो । जसमा राणा शासन पक्षका ब्राह्मण पुरोहितहरू मात्र थिएनन् बौद्ध पुरोहितहरू पनि थिए ।

अगाडि-पछाडि जतिसुकै विरोध आएतापनि उहाँहरूको उपदेशलाई त्यसताका प्रायः शिक्षित नवयुवकहरूले स्वीकार गर्दै आएका थिए । फलस्वरूप यस धर्ममा आफ्नो सम्पूर्ण जीवन अर्पण गर्ने अठोट लिएका श्रद्धालुहरू पनि आउँदै गरे । जसमा प्रमुखतः बज्राचार्य कुलबाटै भिक्षु प्रज्ञानन्दका शिष्यत्व ग्रहण गर्न आएका **सप्तरत्न बज्राचार्य**लाई लिन सकिन्छ । जसलाई प्रव्रजित गराउन भिक्षु प्रज्ञानन्दले कुशीनगरसम्म जानुभएको थियो । सप्तरत्न बज्राचार्यको साथै प्रव्रजित हुनेहरूमा **बलम्बुका निकुसिं उपासक** र **कान्तिपुरकै हारां उपासक** पनि थिए । यहाँहरूलाई वि.सं. १९९७ सालको माघ-पूर्णिमाका दिन भिक्षु ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको आचार्यत्वमा प्रव्रजित गराउन भिक्षु प्रज्ञानन्द सफल हुनुभएको थियो । प्रवज्यापश्चात् उहाँहरूको नाम यसप्रकार राखियो-

१) सप्तरत्न बजाचार्य - श्रामणेर बुद्धघोष ।

२) हारां उपासक - श्रामणेर महापन्थ ।

३) निकुसिं उपासक - श्रामणेर चूलपन्थ

यी श्रामणेरहरूमा विशेषतः १८/१९ वर्षका युवक श्रामणेर बुद्धघोषलाई बुद्ध-धर्म अध्ययनार्थ बर्मा पठाउने बारे भिक्षु प्रज्ञानन्दले ऊ चन्द्रमणि महास्थविरसित सरसल्लाह लिनुभयो। श्रामणेर बुद्धघोषलाई बर्मा पठाउनुअगाडि तथागतको धर्मचक्रप्रवर्तनस्थल सारनाथको अवलोकन पनि गर्न लैजानुभएको थियो । सारनाथ-बाराणसीबाट उहाँहरू कलकत्ता पुगी विशेषतः साहु मणिहर्षज्योति कंसाकार (वि.सं. १९७४-२०४९) को सहयोगबाट श्रामणेर बुद्धघोषलाई बर्मा पुऱ्याउन भिक्षु प्रज्ञानन्द सफल

https://dhamma.digital

हुनुभयो । श्रामणेर बुद्धघोष बर्मा पुगेको खबर आइसकेपछिमात्र भिक्षु प्रज्ञानन्दले कलकत्ताबाट प्रस्थान गर्नुभएको थियो । कलकत्ताबाट उहाँ भोजपुरका उपासिका लक्ष्मीमायाका सुपुत्र **विजयरत्न (कसाहाचा)** लाई साथ लिई चटगाउँ काक्स बजार हुँदै रामुपातलीको विहारमा पुग्नुभएको थियो ।

उहाँहरू रामुपातली पुग्नुभएको केही महिनापछि शायद उहाँकै आचार्यत्वमा साथै लगेका बालक विजयरत्नलाई **"श्रामणेर अग्गधम्म"** नामले प्रवज्या दिनुभयो। भिक्षु प्रज्ञानन्दले यसपटक पनि झण्डै २ वर्ष नै रामुपातलीमा बिताउनु भयो। यस अवधिभित्रमा उहाँले पहिलो ४ वर्षको रामुपातली निवासकालमा लेखिराखेका **बुद्धोपदेश, धातुभेदानुपस्सना र विशुद्धि ज्ञान दर्शन** नामक पुस्तक प्रकाशनार्थ बरोबर कलकत्ता आउनुभएको थियो ।

भिक्षु प्रज्ञानन्दले वि. सं. १९९८ (सन् १९४१) को वर्षावास रामुपातलीमा बिताई श्रामणेर अग्गधम्मलाई चटगाउँकै एक विहारमा विद्याध्ययनको व्यवस्था गरी कलकत्ता फर्कनुभयो । कलकत्तामा उहाँ केही दिन रही कालिम्पोङ्ग जानुभयो। कालिम्पोङ्गमा पनि उहाँ भाजुरत्न साहुकै कोठी (पुस्तकालयको रूपमा राखिएको) मा रहनुभएको थियो । त्यस समयावधिभित्रमा कालिम्पोङ्गमा भाजुरत्न साहुको अनुकम्पाबाट भिक्षु महाप्रज्ञाले सन् १९३६ मा त्रिपाई डाडाँमा **"प्रज्ञाचैत्य महाविहार"** नामक विहार निर्माण भइसकेको कारण भिक्षु प्रज्ञानन्द पनि बरोबर त्यस विहारमा जानुभई भिक्षु महाप्रज्ञाका साथ रहनुभएको थियो ।

तानसेनमा वर्षावास

त्यसताका (सन् १९४१ को अन्ततिर) **भिक्षु अमृतानन्द** (वि.सं. १९७५-२०४७) श्रीलंकाबाट फर्की स्थविरवाद बुद्धधर्म प्रचारप्रसारार्थ किन्दोल विहारमा रहँदै हुनुहुन्थ्यो । उहाँले भिक्षु प्रज्ञानन्द कालिम्पोङ्ग पुग्नुभएको थाहा पाउनासाथ आफ्नो जन्मस्थान तानसेनमा गई वर्षावास रहन जान अनुरोध-पत्र पठाउनुभएको थियो । पछि विशेष कारणवश

उहाँ स्वयं नै कालिम्पोङ्ग पुगी भिक्षु प्रज्ञानन्दसित भेटघाट गरी आफ्नो आशय व्यक्त गर्नुभएको थियो। अन्यथा आफू नै तानसेनमा गई वर्षावास बस्नुपर्ने बाध्यता रहनआएको कुरा पनि उहाँले बताउनुभयो। तसर्थ भिक्षु अमृतानन्दको अनुरोधलाई स्वीकार गरी भिक्षु प्रज्ञानन्द वि.सं. १९९९ (सन् १९४२) को वर्षावास तानसेनमा बिताउन कालिम्पोङ्गबाट प्रस्थान गर्नुभयो । आफू पहिले नपुगेको ठाउँ हुनाको कारण भिक्षु प्रज्ञानन्दले तानसेन पुग्न कैयौं ठाउँहरूमा सोधपुछ गर्दै पुग्नुभएको थियो ।

तानसेन पुगी उहाँले वर्षावास बिताई त्यस अवधिभित्र नै आफ्नो विशेषता सम्पन्न धर्मोपदेश शैलीबाट प्रभावित गरी किन्दोल विहारमा जस्तै प्रव्रजित हुने श्रद्धालुहरूको समेत उपलब्धि हासिल गर्नुभएको थियो । उहाँहरूमा **तेजलक्ष्मी उपासिका (भावी अनगारिका मुदिता)** का **सुपुत्र अष्टमान शाक्य, सूर्यलाल बज्राचार्य, यचु उपासिका, कान्छी उपासिका, बुटवलका माया उपासिका** थिए ।

उहाँहरूलाई भिक्षु प्रज्ञानन्दले वर्षावासकाल समाप्तिपश्चात् नै कार्तिक महिनामा कुशीनगर लगी भिक्षु ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको तर्फबाट प्रव्रजित गराउन उहाँ सफल हुनुभयो। प्रव्रज्यापश्चात् उहाँहरूको नाम यसप्रकार रहे -

१) सूर्यलाल बज्राचार्य - श्रामणेर चुन्द ।
२) अष्टमान शाक्य - श्रामणेर कुमार
३) यचु उपासिका - अनागारिका थुल्लनन्दी (पछि खेमाचारी)
४) कान्छी उपासिका - अनागारिका चुल्लनन्दी (पछि विवेकाचारी)
५) माया उपासिका - अनागारिका महानन्दी ।

प्रव्रज्यापश्चात् उहाँहरू कोही तानसेन मै रहे त कोही भिक्षु प्रज्ञानन्दका साथ कान्तिपुर आई किन्दोल विहारमा रहे । विशेषतः श्रामणेर कुमार भिक्षु प्रज्ञानन्दका साथ रहनुभयो ।

सुमंगल विहारमा वर्षावास र विहारको सुरक्षा

भिक्षु प्रज्ञानन्द किन्दोल विहारमा रहँदै आएको केही महिनापछि

https://dhamma.digital

विशेषतः भिक्षु शाक्यानन्द र श्रामणेर प्रज्ञारश्मिको अनुरोधमा पाटनको सुमंगल विहारमा रहनु जानुभएको थियो । यसको खास कारण उक्त विहारमा रहँदै आउनुभएका श्रामणेर प्रज्ञारश्मिलाई त्यहाँका मिथ्यादृष्टिक व्यक्तिहरू आई अनेकानेक ढंगले उत्पट्यांग प्रश्न गरी हायल-कायल गरिएका कारण उहाँ दिक्क मानी किन्दोल विहार आई भिक्षु प्रज्ञानन्द र शाक्यानन्दको सामू आफ्नो असमर्थता जाहेर गर्नुभएको थियो । अतः पाटनमा सिर्फ एउटा मात्र (त्यसताका) रहेको विहारलाई भिक्षु प्रज्ञानन्द र शाक्यानन्दले छोड्नु उचित ठान्नुभएन । त्यसैले ती मिथ्यादृष्टिक व्यक्तिहरूसित टक्कर लिने जिम्मा भिक्षु प्रज्ञानन्दले लिनुभएको थियो । उहाँमा यस (शास्त्रार्थ) को निमित्त उपयुक्त गुणहरू रहेको कुरा इतिहासविद् भुवनलाल प्रधान (वि.सं. १९७९-२०६७) ले यसप्रकार उल्लेख गर्नुभएको छ –

"उनमा जसले जे भनेपनि, आफूले भनेको कुराको विरोध वा खण्डन गर्न खोजे पनि चुपचाप सुनिरहने धैर्य र सहनशीलता थियो । झोकिने वा रिसाउने स्वभाव बिलकुल थिएन । सधैं हाँसी-हाँसी नरम स्वरले कुरा गर्दथे । कोही उनको रीस उठाउनलाई नै उनको कुराको खण्डन गर्थे, जिस्क्याउँथे । तर उनी सदैव चतुर्ब्रम्ह-विहार (मैत्री, करुणा, मुदिता र उपेक्षा) ले युक्त भएर रहन्थे । आफूप्रति सधैं नराम्रो व्यवहार भएपनि उनी त्यसको प्रतिकार नगरिकन, विपरीत स्वभाव नदेखाइकन शान्त र सन्तुष्ट रहन्थे । यस्तो क्षान्ति पारमिता उनको मूल साधन थियो भन्न सकिन्छ। "अधिवासन खन्ति" (क्षान्तिलाई आफूमा बास गराइराख्ने) मा उनी एकदम सफल देखिन्थे । फेरि मङ्गलसूत्रको "फुट्ठस्सलोक धम्मेहि, चित्तं यस्स न कम्पति" अर्थात् लोकधर्म – लाभ-अलाभ, यश-अयश, निन्दा-प्रशंसा, सुख-दुःखले प्रभावित गर्दा चित्त नडगमगाइकन रहनु भन्ने मङ्गल गुण त उनमा राम्ररी चरितार्थ भएको पाइन्थ्यो । विभिन्न विचारका मानिसहरूका थरीथरीका परीक्षणबाट कर्मशील भन्ते उत्तीर्ण भए, निखारिए । उनलाई मन, वचन, कर्मले बुद्धका अनुयायी, सच्चा श्रमण भनेर बुझ्दै आएपछि आगन्तुकहरूले उनलाई जिस्क्याउन, खिस्सी

https://dhamma.digital

गर्न छाडे । त्यतिमात्र होइन, उनीप्रति श्रद्धा पनि गर्न लागे, उनको देशना सुन्न आकृष्ट भए । बुद्धधर्मको यथार्थज्ञान पाउँदै गएपछि श्रोताहरूले त्यसप्रति सही दृष्टि अपनाए । उनी आदरका पात्र बन्नुको साथै उनले बुद्धधर्मलाई यहाँ लोकप्रिय बनाई पुनःस्थापित गरिछाडे ।"

यसप्रकार भुवनलाल प्रधानले भन्नुभए जस्तै भिक्षु प्रज्ञानन्दले पाटनको सुमङ्गल विहारमा रही त्यहाँका कैयौं मिथ्यादृष्टिक एवं प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूलाई धर्मावबोध गराई सुमंगल विहारको रक्षा गरे ।

स्थविरवादी भिक्षु एवं श्रामणेरहरूको देश निष्कासन

यसै विहारमा रही दुईवटा वर्षावास पूर्ण गर्न नपाउँदै राणा जुद्धशम्शेरको सरकारले **१५ श्रावण २००१** अर्थात् **(३० जुलाई १९४४)** का दिन उहाँ लगायत उपत्यकामा रहेको ८ जना स्थविरवादी भिक्षु एवं श्रामणेरहरूलाई देश निष्कासनको दण्ड दियो । उहाँहरूले शासकपक्षबाट आएको ३ वटा शर्तलाई नामञ्जूर गरिसकेपछि सो सजाय सुनाइएको थियो, शर्तहरू निम्न हुन् -

१) विहार-विहारमा बुद्ध-पूजा गर्न नपाउने ।

२) उपासकोपासिकाहरूलाई धर्मोपदेश गर्न नपाउने र

३) गृहस्थीहरूलाई प्रव्रजित नगराउने ।

यी ३ वटा शर्तहरू पालन गर्नुको अर्थ नै भिक्षुहरूको भिक्षुत्व समाप्त गरी निष्क्रिय गराउनु, जनसम्पर्कबाट अलग्ग राख्नु आदि हुनाको कारण ज्येष्ठ भिक्षुहरूले ती शर्तहरूलाई पुरापुर इन्कार गरी बरू देशबाट निर्वासित हुनु नै उपयुक्त ठाने । निष्कासित भिक्षु एवं श्रामणेरहरू निम्न छन् –

१. भिक्षु प्रज्ञानन्द
२. भिक्षु धम्मालोक
३. भिक्षु सुबोधानन्द
४. भिक्षु प्रज्ञारश्मि ।
५. श्रामणेर अग्गधम्म
६. श्रामणेर रत्नज्योति
७. श्रामणेर प्रज्ञारस
८. श्रामणेर कुमार

https://dhamma.digital

वि.सं. २००१ सालमा बुद्धभूमि नेपालबाट निष्काशित भिक्षुहरू :
पछाडिको लाइनमाः दोस्रो - भिक्षु सुबोधानन्द, चौथौं - भिक्षु प्रज्ञानन्द,
पाँचौं - भिक्षु धर्मालोक, आठौं - भिक्षु प्रज्ञारश्मि
अगाडिको लाइनमा : पहिलो - श्रामणेर रत्नज्योति, दोस्रो - श्रामणेर अग्गधम्म,
पाँचौं - श्रामणेर कुमार, यस फोटोमा नभएको श्रामणेर प्रज्ञारस

देश निष्कासन पछि उहाँहरू सबै रक्सौल पुगी एक आपसमा सरसल्लाह गरी भिक्षु प्रज्ञानन्द - श्रामणेर कुमार र प्रज्ञारसलाई साथ लिई कालिम्पोङ्ग जानुभयो त भिक्षु धम्मालोक, भिक्षु सुबोधानन्द र भिक्षु प्रज्ञारश्मि कुशीनगर जानुभयो । श्रामणेर अग्गधम्म नौतनवामा, श्रामणेर रत्नज्योति बंगालतर्फ जानुभयो ।

भिक्षु प्रज्ञानन्द-श्रामणेर कुमार र श्रामणेर प्रज्ञारसलाई साथ लिई कालिम्पोङ्गमा भाजुरत्न साहुको आश्रयमा रहनुभयो । उहाँहरूलाई भाजुरत्न साहु एवं उहाँको परिवारले बसोबासको लागि पुरा प्रबन्ध गरिदिनुभएको थियो । कालिम्पोङ्गमा केही महिनाजति भाजुरत्न साहुको आश्रयमा रहिसकेपछि श्रामणेर कुमार सारनाथ घुम्न जाने आशय लिई त्यसतर्फ प्रस्थान गर्नुभएको थियो । त्यस्तै श्रामणेर प्रज्ञारस पनि कालिम्पोङ्ग छोडी दार्जीलिङ्ग घुम्न गएका त्यहीँ बिरामी भई दार्जीलिङ्गको

https://dhamma.digital

अस्पतालमा भर्ना भइरहेको कुरा थाहापाउनासाथ भिक्षु प्रज्ञानन्द दार्जीलिङ्ग गई आवश्यक हेरविचार गर्नुभएको थियो । दार्जीलिङ्गबाट फर्की घुमपहाडमा केही दिन आराम लिइरहेका भिक्षु प्रज्ञानन्दलाई पुनः पाटनबाट मधेश (भारत) घुम्नआएका केही परिचितहरू **(रत्नज्योति, लानिमाया, शायद अनागारिका चन्द्रशीला र सुभद्रा)** अकस्मात् चारैजना बिरामी भई नौतनवाको अस्पतालमा परिरहेको खबर आउनासाथ उहाँ त्यसतर्फ आउनुभयो । उहाँ नौतनवामा रहुन्जेल **भिक्षु श्रीनिवास महास्थविर** (सन् १८९४-१९६८) को विहारमा रहनुभएको थियो । भिक्षु श्रीनिवास महास्थविरले उक्त विहार तथागतको जन्मस्थल लुम्बिनीमा भ्रमणार्थ आउने यात्रुहरूको सुविधाको निमित्त दुई वर्षअगाडि (डिसम्बर, १९४२ ई.) मात्र तयार गरिएको थियो ।

नौतनवामा उपर्युक्त बिरामीहरू अलि अलि ठीक भएपछि कुशीनगरमा जान चाहेका चन्द्रशीलालाई त्यहाँ पठाई बाँकी ३ जना दार्जीलिङ्ग आउन चाहेकालाई साथ लिई भिक्षु प्रज्ञानन्द घुमपहाड आउनुभएको थियो । घुमपहाडमा केही दिन रही उहाँ अनागारिका सुभद्रालाई साथ लिई कालिम्पोङ्ग पुग्नुभयो । भिक्षु प्रज्ञानन्द स्थविर कालिम्पोङ्ग फर्केको केही महिनापछि आफ्ना गुरुवर भिक्षु ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको दर्शन गर्ने उच्च अभिलाषा राखी पुनः कालिम्पोङ्गबाट प्रस्थान गर्नुभयो । उहाँ कुशीनगर पुगी गुरुवरसमक्ष आफ्नो वृत्तान्त कुरा सुनाउनु भयो र केही दिन रही कालिम्पोङ्गमै फर्कन गुरुवरसित अनुमति माग्नुभयो । गुरुवर ऊ चन्द्रमणि महास्थविरले कालिम्पोङ्गमा फर्कन लागेका भिक्षु प्रज्ञानन्दलाई दिनाजपुर (बंगलादेशस्थित) मा रहेका अराकनका शरणार्थीहरूलाई एउटा पत्र पुऱ्याउने काम दिनुभएको थियो । गुरुवरको आज्ञा सहर्ष स्वीकार गरी भिक्षु प्रज्ञानन्द कालिम्पोङ्ग पुग्नुअगाडि दिनाजपुर जाने रेलमा चढ्नुभएको थियो । उहाँ दिनाजपुर पुगी यत्रतत्र सोधपुछ गरी ३/४ माइलभित्र रहेको गुरुवरद्वारा लक्षित शरणार्थी दाताहरूलाई उक्त पत्र पुऱ्याउनुभयो ।

https://dhamma.digital

दिनाजपुरमा वर्षावास

यी अराकनवासी शरणार्थीहरू द्वितीय विश्वयुद्ध (सन् १९३९-४५) का परिणाम हुन् । कलकत्ता नजिक मौंदो (बुसिताँउ) भन्ने स्थानमा रहँदैआएका यिनीहरूलाई जापानी सेना झण्डै कलकत्तासम्म पुग्नआउने खबरबाट फाइदा उठाई त्यहाँस्थित मुसलमानहरूले तिनीहरूलाई निष्कासन गर्ने हेतु तिनीहरूको धनसम्पत्ति लुट्नु, युवती (महिला) हरूलाई दुर्व्यवहार गर्नु, घर-घरमा आगो लगाइदिनु आदि जस्ता अत्याचार कार्य बढ्दै आएको कारण तिनीहरू प्राणसम्म बचाई दिनाजपुरमा रहन आएका थिए । त्यहाँ रहने प्रबन्ध भारतीय अंग्रेज सरकारले गरिदिएको थियो । यति हुँदा पनि ती शरणार्थीहरूले आफ्नो धर्मअनुरूप शील पालन गर्दै थिए । शरणार्थी क्याम्पभित्रै क्याम्पअनुरूप (बाँसको) नै विहार एउटा पनि निर्माण गरी भिक्षु-श्रामणेरहरूलाई निम्तो गरिराखेका थिए । तिनीहरूले पत्रवाहक भिक्षु प्रज्ञानन्दलाई पनि राम्ररी परिचित (नेपालबाट निष्कासित भिक्षुहरूमा एक एवं ज्येष्ठ भन्ने बारे) गरिसकेपछि त्यहीँ रहन निकै अनुरोध गरे । तसर्थ उहाँ पनि ती श्रद्धालु शरणार्थीहरूको आग्रहलाई सहर्ष स्वीकार गरी त्यहीँ रहनुभयो ।

उहाँ त्यहीँ रहनुभएको बेलामै गुरुवर ऊ चन्द्रमणि महास्थविर पनि कुशीनगरबाट दिनाजपुर आइपुग्नुभयो । उहाँका साथ नेपाली अनागारिकाद्वय **चन्द्रशीला र संघमित्रा (भिक्षु अमृतानन्दकी गृहस्थ धर्मपत्नी-प्रव्रजित वि.सं. १९९९)** पनि थिए । गुरु ऊ चन्द्रमणि महास्थविर दिनाजपुर पुग्नुभएको बेला उहाँको साथ शरणार्थी क्याम्पमा रहेका सम्पूर्ण भिक्षुहरूलाई रथमा राखी भव्यरूपमा जात्रा गरी ग्राम परिक्रमा समेत गरी स्वागत गरिएको थियो ।

भिक्षु चन्द्रमणि महास्थविर दिनाजपुरमा केही दिनमात्र रहे त भिक्षु प्रज्ञानन्द महिनौं रहनुभएको थियो । वि.सं. २००२ साल (सन् १९४५) को वर्षावास उहाँले त्यहीँ बिताउनुभएको थियो । त्यस अवधिभित्रमा उहाँले त्यहाँस्थित अन्य भिक्षुहरूलाई दार्जीलिङ्ग, घुमपहाड, कालिम्पोङ्ग

https://dhamma.digital

आदि ठाउँको अवलोकन गराउन साथ लिएर आउनुभएको थियो । उहाँहरू दिनाजपुर फर्कनुभएको केही समयपछि भिक्षु प्रज्ञानन्दले आफूले तयार गरिराखेको **"महाजयमंगल पाठ"** नामक पुस्तक एउटा प्रकाशन गर्ने हेतु दिनाजपुरका भिक्षुहरू एवं दाताहरू सित बिदा लिई कालिम्पोङ्ग आउनुभयो। कालिम्पोङ्गमा उहाँ भाजुरत्न साहुकै पुस्तकालयमा रहनुभयो। उहाँ बरोबर भिक्षु महाप्रज्ञाकहाँ उक्त पुस्तकको पाण्डुलिपि (गुरूकापी) संशोधनार्थ जानुहुन्थ्यो तर त्यसबेला भिक्षु महाप्रज्ञा अस्वस्थ हुनाको कारण केही-केही मात्र संशोधन गरिदिनुभएको थियो ।

उक्त पुस्तक प्रकाशनार्थ भिक्षु प्रज्ञानन्द कलकत्ता जानुभएको थियो। कलकत्तामा उक्त पुस्तकको छपाईको अवधिमा उहाँलाई भाजुरत्न साहुका परिवारले निकै मद्दत गरेको थियो । पुस्तक छपाई सम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य सिध्याई २५/३० वटामात्र पुस्तक साथमा लिई भिक्षु प्रज्ञानन्द कालिम्पोङ्ग फर्कनुभयो । अन्य सम्पूर्ण पुस्तकहरू कलकत्तामै भाजुरत्न साहुको कोठीमा छोडिआएको थियो ।

निष्कासित भिक्षुहरूलाई नेपालमा भित्रिन स्वीकृत

त्यसताका नेपालमा भिक्षु अमृतानन्दको विशेष प्रयत्नबाट निष्कासित भिक्षुहरूलाई स्वदेश फर्काउने हेतु श्रीलंकाबाट **भिक्षु नारद महास्थविर** (सन् १८९८-१९८३) को नेतृत्वमा ५ जनाको एक शिष्टमण्डल कान्तिपुर आइपुगेको थियो। दिन थियो - ५ वैशाख २००३ अर्थात् १७ अप्रिल १९४६ । उहाँहरूबाट तत्कालीन प्रधानमन्त्री श्री ३ पद्मशम्शेर (शासनकाल-सन् १९४५-४८) सित भेटघाट गरी निष्कासित भिक्षुहरूलाई फर्काउने प्रमाङ्गी प्राप्त गरे जस अनुसार २३ जेष्ठ २००३ अर्थात् ५ जून १९४६ ई. का दिन निष्कासित भिक्षुहरूमा वृद्ध भिक्षु धर्मालोक स्थविर कान्तिपुर पुगी आनन्दकुटी विहारमा आइपुगे। उहाँको आगमन पछि मात्र शिष्टमण्डल कालिम्पोङ्ग-कलकत्ता हुँदै श्रीलंका फर्केको थियो । त्यसैबेला कालिम्पोङ्गमा भिक्षु प्रज्ञानन्दले उक्त शिष्टमण्डलका प्रतिनिधिहरूसित भेटघाट गरेको थियो। साथै आफ्ना प्रकाशित पुस्तक

https://dhamma.digital

"महाजयमंगल पाठ" ८/१० वटा जति भिक्षु अमृतानन्दलाई दिई पठाएको थियो ।

भिक्षु प्रज्ञानन्दले नेपालमा भित्रिने स्वीकृति पाइसकेको भएपनि वि.सं. २००३ सालको वर्षावास कालिम्पोङ्गमै अधिष्ठान गर्नुभयो । वर्षावास समाप्तिपश्चात् भतिजा उत्तरनरसिंह वैद्यको सहयोगबाट २९ पौष २००३ तदनुसार १३ जनवरी १९४७ सोमबारका दिन कान्तिपुरबाट वीरगंज गोश्वाराका हाकिमलाई राहदानी दिन फोन आइसकेपछि भिक्षु प्रज्ञानन्द राहदानी प्राप्त गरी भोलिपल्टै कान्तिपुर एवं पाटनको सुमंगल विहारमा आइपुग्नुभयो ।

क्रमशः भिक्षु नारद महास्थविर (श्रीलंका), भिक्षु प्रियदर्शी (श्रीलंका), भिक्षु प्रज्ञानन्द, भिक्षु धर्मालोक, भिक्षु अनिरूद्ध, भिक्षु अमृतानन्द, भिक्षु सुबोधानन्द, भिक्षु बुद्धघोष, भिक्षु प्रज्ञारश्मी, भिक्षु महापन्थ, भिक्षु विवेकानन्द र भिक्षु अश्वघोष

भिक्षु प्रज्ञानन्दले वि.सं. २००४ सालको बर्षावास सुमंगल विहार एवं बलम्बुका उपासकोपासिकाहरूको सहयोगबाट माताතीर्थको सत्तल जीर्णोद्धार गराई त्यहीँ रहनुभएको थियो । सुरुमा एकान्तको स्थान रोजी वर्षावास बिताउनु भएको ठाउँ पछि क्रमशः उपासकोपासिकाहरूको आवागमन बढ्दै आयो । उपासकोपासिकाहरू ध्यान गर्ने हेतु समूह-समूह गरी आउन थाले । ग्रामका केही बालकबालिकाहरू पनि उहाँकहाँ अध्ययन गर्न आए । तैपनि रात्रीकालमा अन्य ठाउँमा भन्दा एकदम

https://dhamma.digital

सुनसान रहेको कारण ध्यान-भावनाको निमित्त उपयुक्त एवं आनन्द महशुस गर्दै रहनुभयो ।

उहाँ, त्यहाँ रहनुभएको बेला बिहान बुद्धपूजादि सकिएपछि कहिल्यैकहीँ भोजनको निमित्त आनन्दकुटी विहारमा पुग्नुहुन्थ्यो । फेरि भोजन पछि पाटनको सुमंगल विहारमा गई केही क्षण विश्राम लिई मातातीर्थमै फर्कनुहुन्थ्यो । यो त्यसबेलाको कुरा थियो जब कि आवागमनको निमित्त यातायातको कुनै साधन नै थिएन ।

वि.सं. २००४ सालमा जस्तै २००५ सालमा पनि भिक्षु प्रज्ञानन्दले वर्षावासको निमित्त त्यस्तै एकान्त, मनोरम एवं आनन्ददायक ठाउँ रोज्नुभयो त्यो हो – **"आनन्दकुटी विहार"** । सो विहारमा वर्षावास रहनुभएको बेलामा पनि उहाँको धर्मप्रचार कार्य त्यस्तै ग्राम-ग्राम, नगर-नगरमा पुगी श्रद्धालुहरूलाई धर्ममा समर्पित गराउँदै जानुभएको थियो ।

वि.सं. २००६ र २००७ सालको वर्षावास उहाँले बलम्बु र द्वम्बुमा बिताउनुभएको थियो । यस अवधिभित्रमा पनि उहाँले धर्मप्रचारको कार्य तीव्ररूपमा गर्नुभएको थियो । महिना दिनको अवधिमा ४/५ ठाउँमा अटूटरूपमा बुद्धपूजा गराउँदै आउनुभएको थियो । ती ठाउँहरू हुन् – **बलम्बू, कीर्तिपुर, द्वम्बू, नगां, पाँगा** आदि ।

Dhamma.Digital

छट्ठ संगायना र चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलन

वि.सं. २००८ सालदेखि पाटनका उपासकोपासिकाहरूको अनुरोधमा उहाँको वर्षावास सुमंगल विहारमा रहन गयो । वि.सं. २०१२ सालसम्म सुमंगल विहारमा वर्षावास रहनुभएको अवधिभित्रमा उहाँले कैयौं शासनिक कार्यहरूमा सहभागी हुने मौका प्राप्त गर्नुभएको थियो । जसमा प्रमुखतः वि.सं. २००८ सालमा बुद्धका अग्रश्रावक सारिपुत्र र मौद्गल्यायन महास्थविरहरूको अस्थिधातु आगमन गराएको बेला धातु हातमा लिई (सजिएको मोटरमा बसी) नगर परिक्रमा गर्नु, त्यही अवसरमा उहाँलाई **"थेर सम्मति"** प्रदान गरिनु, बर्मामा शुरू भएको छट्ठ संगायनामा सम्मिलित हुनु आदि अवसर प्राप्त गर्नुभएको थियो ।

https://dhamma.digital

छट्ठ संगायनमा नेपालका तर्फबाट सहभागी हुनुभएका भिक्षु प्रज्ञानन्द प्रमुख भिक्षु संघ

यस्तै वि.सं. २०१३ सालको कार्तिक महिनामा काठमाडौंमा सम्पन्न भएको चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलनमा पनि उहाँले नेपालको विशेष प्रतिनिधित्व गर्नुभएको थियो । नेपालमा सम्पन्न भएको चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलनपश्चात् नै भारतको केन्द्रीय सरकारले बुद्धको २५०० औं जयन्ती समारोह भव्य रूपमा नयाँदिल्लीमा मनाएको थियो । यस समारोहमा भारत सरकारले भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरलाई पनि निमन्त्रित गरिएको थियो । अतः उहाँ चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलनमा उपस्थित भएका ४२ राष्ट्रका प्रतिनिधिहरूका साथै नयाँदिल्ली पुग्नुभएको थियो । उहाँको आवासस्थल **"अशोक होटल"** मा गरिएको थियो । यस बुद्धजयन्ती समारोहमा उहाँले भिक्षु अमृतानन्दको विशेष अनुरोधमा तिब्बतका दलाई लामा (१४ औं - जन्म ६ जुलाई १९३५) र पंचेनलामा सित तिब्बती भाषाबाट विशेष भेटवार्ता गर्नुभएको थियो ।

यस २५०० औं बुद्धजयन्ती समारोहको अवधिमा सारा बौद्ध-जगतको निमित्त एउटा दुःखद समाचार सुन्नुपरेको थियो, त्यो हो - भारतका संविधान निर्माता - जो डेढ महिनाअगाडि मात्र आफ्ना लाखौं अनुयायीहरूका साथ महाराष्ट्र प्रदेशको नागपुरमा ऊ चन्द्रमणि महास्थविर समक्ष पञ्चशील ग्रहण गरी "बौद्ध" घोषित हुनुभएको थियो जसले भारतको राष्ट्रिय झण्डा, मुद्रा एवं राष्ट्रपति भवनमा भगवान् बुद्धको

शासनको प्रथम सन्देश अंकित धर्मचक्र चिन्ह जसलाई पछि "अशोक चक्र" पनि मानियो प्रतिस्थापित गराउने **डा. भीमराव अम्बेडकर**को निधन । ६ डिसम्बर १९५६ का दिन शान्तरूप लिइसकेका उहाँको भौतिक शरीर प्रति श्रद्धाञ्जली अर्पण गर्न जाने मनसाय भिक्षु प्रज्ञानन्द एवं भिक्षु अमृतानन्दको रहेको थियो तर सम्मेलनकै कार्यव्यस्तताको कारण उहाँहरू जान सक्नुभएन ।

शाक्यसिंह विहारको निर्माण र बौद्ध गतिविधि

शाक्यसिंह विहारको पुरानो स्वरूप

वि.सं. २०१३ सालको वर्षावास भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरले पाटनको थपाबहीमा बिताउनुभएको थियो त वि.सं. २०१४ सालदेखि उहाँको वर्षावास थैनास्थित शाक्यसिंह विहारमा सुरूभएको थियो । यस वर्षदिनको अवधिमा विशेषतः पाटनका एक सुप्रतिष्ठित **साहु कुलनर सिंह**को श्रद्धाबाट **"शाक्यसिंह विहार"** को निर्माण सुरु भएको थियो । भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविर स्वयंको स्वइच्छाअनुरूप ठाउँमा तयार भएको सो विहारको जग्गा पनि जग्गा धनी हर्षराज शाक्य स्वयंले सहर्ष उहाँ (भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविर) लाई प्रदान गर्नुभएको थियो । अतः विहार निर्माण भएपछि उहाँले विहारको नामकरणमा दाताहरू दुबै शाक्य हुनु

https://dhamma.digital

र जग्गा दाता हर्षराजको "ह" र कुलनरसिंहको "सिं" अक्षर मिलाई "शाक्यसिंह विहार" नामकरण गर्नुभएको थियो ।

यसै विहारमा भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरले वि.सं. २०२७ सालसम्म अटूट रूपमा वर्षावास बिताउनुभएको थियो । यस अवधिभित्रमा उहाँले एक अन्तराष्ट्रिय सम्मेलनमा प्रतिनिधित्व गर्नुभएको थियो, त्यो हो - चीनको राजधानी पेकिङ्गमा सन् १९६३ (वि.सं. २०२१) मा सम्पन्न **एशियाली बौद्ध सम्मेलन**। ११ वटा एशियाली राष्ट्रहरूका बीच भएको यस सम्मेलनमा नेपालको तर्फबाट उहाँका साथ **भिक्षु सुदर्शन** र तत्कालीन राष्ट्रिय पञ्चायतका एक सदस्य श्री **अमीर लामा** पनि जानुभएको थियो । सो सम्मेलनमा भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरले त्यसताका दक्षिण भियतनामी सरकारले त्यहाँ रहेका बौद्ध जनताहरूलाई अमानवीय रूपमा गरेको दमनको विरोधमा बोल्नुभएको थियो ।

त्यस सम्मेलनपश्चात् उहाँहरू चीनका विभिन्न भू-भागहरूमा अवस्थित अनेकौं दर्शनीय स्थलहरूको अवलोकन गरी कैन्टन (क्वाङ्गचाउ) हुँदै हङ्गकङ्ग पुग्नुभएको थियो। हङ्गकङ्गमा केही दिन रही उहाँहरू विमानबाटै बर्मा पुग्नुभयो । बर्माका विभिन्न शहरहरूमा अवस्थित अनेकौं विहार, चैत्यादि दर्शन गरी ढाका (बंगलादेश) हुँदै नेपाल फर्कनुभयो ।

भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरले वि.सं. २०२८ साल (बु.सं. २५१५, ई.सं. १९७१) को वर्षावास एकपटक बलम्बुको नजिक रहेको द्रम्बूस्थित **"विजयाराम विहार"** मा रही पुनः वि.सं. २०२९ सालदेखि २०४२ सालसम्म अटूट रूपमा पाटनकै थैनास्थित शाक्यसिंह विहारमा वर्षावास बिताउनुभएको थियो । यस अवधि (१४ वर्षावास) भित्रमा उहाँले शासनिक कार्यअन्तर्गत देश-विदेशमा सम्पन्न भएको कैयौं सभा-सम्मेलनहरूमा सहभागी भई धर्मप्रेमी श्रद्धालुहरूलाई श्रद्धा वृद्धि गराउनुको साथै विदेशीहरूलाई समेत आफ्नो व्यक्तित्वबाट प्रभावित पार्नुभएको थियो ।

यसै अन्तर्गत वि सं. २०२९ साल कार्तिक महिनामा पोखरामा

https://dhamma.digital

सम्पन्न **महापरित्राण**, वि.सं. २०३० सालमा पाटनको पुल्चोकस्थित नेपाल भूतपूर्व सैनिक संगठनको स्मृतिभवनमा भव्य रूपमा सम्पन्न जापानी भिक्षु निचिदात्सु फुजी (सन् १८८५-१९८५) को ८९ औं जन्मोत्सव, ११ मंसिर २०३० तद्नुसार २६ नोभेम्बर १९७३ का दिन पोखराको अन्तु डाँडामा **विश्व शान्ति स्तूप** निर्माणार्थ सर्वप्रथम नवनिर्मित प्रार्थनाहलमा बुद्ध-मूर्ति स्थापना, १-३ नोभेम्बर १९७४ सम्म भारतको दिल्लीमा सम्पन्न **तृतीय एशियाली बौद्ध सम्मेलन**, २५ नोभेम्बर १९७४ का दिन राजगृहको विश्वशान्ति स्तूपको पाँचौं वार्षिकोत्सव आदि प्रमुख अन्तराष्ट्रिय सभा सम्मेलनहरूमा भाग लिई सम्बोधन भाषण पनि गर्नुभएको थियो ।

जन्मोत्सव

नगरमण्डप श्रीकीर्ति विहारमा अस्थायी प्रवजितहरूसँग भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविर

वि.सं. २००७ सालदेखि (५१ औं जन्मोत्सव) भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरको जन्मोत्सव मनाउने परम्परा भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर (वि.सं. १९७५-२०४७) ले सुरु गर्नुभयो । सुमंगल विहारमा रहनुभएको बेलादेखि शुरूभएको यस जन्मोत्सव परम्परा अहिलेसम्म पनि विभिन्न तवरले मनाउँदै आएको उहाँप्रति सम्पूर्ण भिक्षु, श्रामणेर, अनगारिका एवं उपासकोपासिकाहरूको विशेष श्रद्धाको स्वरूप थियो ।

वि. सं. २०३२ सालको अक्षय तृतीया (३१ वैशाख २०३२) का दिन भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरको ७६ औं जन्मोत्सव भव्यरूपमा भिक्षुसंघबाट

https://dhamma.digital

महापरित्राण पाठ गरी सम्पन्न गरिएको थियो । सोही जन्मोत्सवको अवसरमा आर. बी. वन्द्यबाट लिखित भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरको जीवनी पुस्तक पनि विमोचन कार्य सम्पन्न भएको थियो । साथै यसै अवसरमा यस पंक्तिका लेखकका ज्येष्ठ दाजु धर्मसुन्दर शाक्य भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरको आचार्यत्वमा **"श्रामणेर धम्मसोभन"** नामबाट प्रव्रजित हुनुभएको थियो । जसको श्रेय भिक्षु विवेकानन्द महास्थविर (वि. सं. १९७३-२०४२) लाई रहेको छ ।

यस्तै वि. सं. २०३३ सालमा पनि उहाँको ७७ औं जन्मोत्सव भव्यरूपमा उहाँकै जन्मस्थान काठमाडौंको इटुंबहालमा मनाउने आयोजना गरिएको थियो तर भव्यरूपमा सम्पन्न हुन लागेको सो जन्मोत्सव हुनु ६ दिनअगाडि (१४ वैशाख २०३३ का दिन) अकस्मात् उहाँलाई हृदय रोगले आक्रमण गऱ्यो । तसर्थ उहाँलाई उपचारार्थ वीर अस्पतालको इन्टेन्सिभ क्योर युनिटमा भर्ना गर्न ल्याउनुभयो । उहाँ उक्त महापरित्राणमा सम्मिलित हुन सक्नु नै भएन ।

नेपालका संघनायक हुनुभएका भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरको ७७ औं जन्मोत्सवको उपलक्ष्यमा अखिल नेपाल भिक्षु महासंघको तर्फबाट (त्यसताकाको विषयगत) **"शाक्यमुनि बुद्धको जन्मस्थान - लुम्बिनी, पितृकुल-कपिलवस्तु, मातृकुल-देवदह"** को विषयमा काठमाडौं उपत्यकाव्यापी अन्तर माध्यमिक विद्यालय बीच **निबन्ध प्रतियोगिता**को आयोजना पनि गरिएको थियो । सो प्रतियोगिता १९ वैशाख २०३३ का दिन गण महाविहारमा सम्पन्न गरिएको थियो । सोही दिनको बेलुका इटुंबहालमा महापरित्राण पाठ सुरू भएको थियो ।

वीरअस्पतालमा उपचारार्थ रहनुभएका भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरलाई ८ ज्येष्ठ २०३३ का दिन डाक्टरहरूले डिस्चार्ज हुने अनुमति दिइसकेपछि उहाँ २३ दिन पछि शाक्यसिंह विहारमा फर्कनुभयो । उहाँलाई ६ महिनासम्म आराम लिनुपर्ने र केही परिश्रम गर्न नहुने कुरा डाक्टरहरूले भनेको थियो तर उहाँले आफ्नो स्वभावनुसार विहारमा आउने उपासिकोपासिकाहरूलाई विस्तारै धर्मोपदेशका साथै ध्यान-

https://dhamma.digital

भावनाको अभ्यास पनि गराउँदै लगेको थियो ।

कथिनोत्सव र थाइलैण्ड देशबीच मैत्री सम्बन्ध

नेपालका भिक्षु एवं श्रामणेरहरूलाई लङ्का र बर्मा पश्चात् बुद्धधर्म अध्ययन गराउने स्वर्ण अवसर दिएको राष्ट्र थाइलैण्डबाट पुनः नेपालसित घनिष्ठ धार्मिक सम्बन्ध बढाउने हेतु सर्वप्रथम बैंङ्कक-६ स्थित वात पकनामका नायक भिक्षु धम्मधीर राजमहामुनि सहित २४ जना भिक्षुहरू, दुईजना अनगारिका एवं ५१ जना थाई उपासकोपासिकाहरू पनि साथ लिई नेपालमा भव्य रूपमा कथिनोत्सव मनाउन २७ कार्तिक २०३५ का दिन सम्पूर्ण कथिन दानका सामाग्रीहरू लिई काठमाडौं आइपुग्नुभएको थियो ।

स्मरणीय छ, उहाँ महास्थविर एवं उहाँका एक अन्तेवासी **भिक्षु विजय स्थविर** वि.सं. २०३२ (सन् १९७५) सालको वर्षावास आनन्दकुटी विहारमा बिताउन आउनुभएको थियो । त्यही वर्षावासकालभित्रमा उहाँले यस पंक्तिका लेखकको सानी आमा (आमाकी बहिनी) मायादेवी शाक्यलाई भक्तपुरको बौद्ध संमकृत विहारमा आउनु भई **"अनागारिका वजिरञाणी"** नामबाट दशशील ग्रहण गराई प्रव्रजित गरिदिनुभएको थियो। वर्षावासकाल समाप्तिपश्चात् भक्तपुर कै एक **श्रामणेर सुमेध**लाई भिक्षु अमृतानन्दको अनुरोधमा थाइलैण्डमा बुद्धधर्म अध्ययनार्थ लानुभएको थियो ।

२८ कार्तिक २०३५ का दिन थापाथली स्थित थाईराजदूतावासदेखि भव्यरूपमा **कथिन चीवर वस्त्र यात्रा** गरी पाटनको मणिमण्डप विहारमा पुऱ्याई त्यहाँ वर्षावास रहनुभएका भिक्षुहरू (थाई भिक्षुहरू पनि) लाई कथिन चीवर दानकार्य सम्पन्न गरेको थियो । तत्पश्चात् थाई समूह शाक्यसिंह विहारमा गई भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरलाई **कल्पवृक्ष दान** कार्य पनि गरेको थियो ।

यसको ठीक २ महिनापछि नेपालका संघनायक भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविर एवं उहाको साथ **भिक्षु सुदर्शन** स्थविर लगायत अन्य ४ जना

https://dhamma.digital

(एक श्रामणेर एवं ३ जना उपासकहरू) को यात्रादल बैङ्कस्थित **वाट साकेट (Golden Mount)** का **नायक भिक्षु ब्रह्मगुणाभर्ण महास्थविर**को निमन्त्रणामा २१ पौष २०३५ अर्थात् ५ जनवरी १९७९ का दिन बैङ्कक पुग्नुभयो । उहाँहरू दुई हप्तासम्म थाइलैण्डको प्रमुख विहारहरू एवं दर्शनीय स्थलहरूको अवलोकन गरिसकेपछि १९ जनवरी १९७९ का दिन नेपाल फर्कनुभएको थियो ।

यस्तै भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविर एवं लुम्बिनी विकास समितिको तर्फबाट पनि थाई बौद्ध शिष्टमण्डललाई नेपाल निमन्त्रित गर्ने कार्य भयो । जुन शिष्टमण्डलमा थाइलैण्डका **उपसंघराजा सोमदेच भिक्षु धीरज्ञानमुनि महास्थविर** र वाट साकेट महाविहारका नायक भिक्षु ब्रह्मगुणाभर्ण महास्थविरका साथ एक अन्य भिक्षु र एक उपासक पनि थिए ।

यसप्रकार नेपाल र थाइलैण्डका प्रमुख भिक्षुहरूको तर्फबाट मैत्रीपूर्ण भ्रमणको आदानप्रदान भएबाट नेपाल र थाइलैण्डको बीच मैत्री सम्बन्ध राष्ट्रियस्तरमा पनि बढ्दै आयो जसबाट दुवै देशका व्यापारीहरूको बीचमा पनि सम्पर्क हुँदै आएबाट दुवै देशको आर्थिक क्षेत्रमा पनि विशेष प्रभाव पार्दै ल्याएको थियो ।

ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको प्रतिमा स्थापना

वि. स. २०३६ सालको आश्विन महिनामा नेपालका प्रायः ज्येष्ठ भिक्षु एवं अनगारिकाहरूका गुरुवर ऊ चन्द्रमणि महास्थविर (सन् १८७६-१९७२) का एक प्रमुख शिष्य भदन्त **ऊ ज्ञानेश्वर महास्थविर** (हाल अग्गमहापण्डित) ले नेपालका संघनायक एवं अखिल नेपाल भिक्षु महासंघका अध्यक्ष हुनुभएका भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरको सम्मानार्थ उहाँकै विहारमा भव्य **कथिनोत्सव** कार्य सम्पन्न गर्ने हेतु नेपाल आउनुभएको थियो, उहाँले २७ आश्विन २०३६ अर्थात् १३ अक्टोबर १९७३ का दिन सम्पन्न गरिएको सो कथिनोत्सव समारोहमा नेपालका सम्पूर्ण भिक्षु एवं अन्य उपस्थित ६० जना महायानी लामाहरूलाई समेत **चीवर-वस्त्र प्रदान** गर्नुभएको थियो ।

https://dhamma.digital

यस्तै भव्य पुनीत कार्य कुशीनगरमा सन् १९८१ को जनवरी महिना (माघ, २०३७ साल) मा सम्पन्न गरियो - सो पुनीत कार्य थियो - १९ औं शताब्दीको अन्तिम दशकदेखि तथागतको परिनिर्वाणस्थल कुशीनगरमा रही भारत एवं नेपालमा बुद्धधर्मको व्यापक प्रचारप्रसार गर्न टेवा दिनुभएका ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको प्रतिमा स्थापन समारोह । सो प्रतिमाको समुद्घाटन सम्माननीय **दलाई लामा (१४ औं)** को करकमलबाट २० जनवरी १९८१ का दिन सुसम्पन्न गरेको थियो । यसको भोलिपल्ट २१ जनवरीका दिन एक भव्य सार्वजनिक समारोह पनि भएको थियो । त्यस समारोहको सभापतित्व पूज्यवर संघनायक भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरले गर्नुभएको थियो । उहाँले उक्त समारोहमा ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको देन बारे विस्तृत चर्चा गर्नुभएको थियो ।

संघमहानायक सम्मान

वि.सं. २०४१ सालको आश्विन महिनामा अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ (स्थापना - वि.सं. २००८ साल) ले नेपालमा स्थविरवाद बुद्धधर्म पुनरुत्थान भएको ५० वर्ष पूरा भएको उपलक्ष्यमा देश एवं विदेश (लंका, बर्मा, थाइलैण्ड) का केही प्रमुख (प्रतिष्ठित) भिक्षुहरू समेत सम्मिलित गराई एक **ऐतिहासिक भिक्षु सम्मेलन** सम्पन्न गरिएको थियो । सो सम्मेलनको समुद्घाटन नेपालका ज्येष्ठ भिक्षु (८५ वर्ष भइसकेका) प्रज्ञानन्द महास्थविरले नै गर्नुभएको थियो । १८ देखि २२ मंसिर २०४१ सम्म सम्पन्न गरिएको सो सम्मेलनमा उहाँलाई **"संघमहानायक"** को साथै **"अरिय धम्मरक्खित नेपाल बुद्धसासन वंसालंकार सिरि सङ्घमहानायक"** नामक सम्मान (उपाधि) ले सुशोभित गरिएको थियो ।

वि. सं. २०४२ सालमा पूज्यपाद भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरले थाइलैण्डको दोस्रो पटक भ्रमण गर्नुभएको थियो । यसपटकको थाइलैण्ड भ्रमणको प्रमुख उद्देश्य बैङ्कक-६ स्थित वाट पकनामका भदन्त धम्मधीर राजमहामुनि एवं उहाँको सक्रियतामा थाई उपासकोपासिकाहरूले कीर्तिपुर स्थित नगर मण्डप श्रीकीर्ति विहारमा बुद्धका चार संवेजनीय स्थलहरूको

https://dhamma.digital

प्रतीक बनिएका प्राचीन स्मारकहरूको साथै नेपालमा स्थविरवाद बुद्ध-धर्मका पुनरुद्धारक हुनुभएका भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरको **ऐतिहासिक भिक्षाटनको स्मृति** मानव सरहको उहाँको प्रतिमा राख्ने आशयले थाइलैण्डमा निर्मित उहाँको प्रतिमाका शिल्पकारलाई उहाँको सजीव रूप देखाउनको निमित्त थियो । सन् १९८५ को नोभेम्बरको शुरूमा थाइलैण्ड जानुभएका उहाँ धेरै पटक प्रतिमा निर्माता कहाँ जानुभएको थियो । त्यहाँको काम सकिएपछि उहाँ केही दिन थाई-राजविहार **वाट बबरनिवेश**मा रहनुभएको थियो। त्यस अवधिभित्रमा उहाँले उक्त विहारमै **थाई सम्राट् भूमिबोल अदुल्यादेज**सित पनि भेटवार्ता गर्नुभएको थियो साथै उहाँ समक्ष थाई राजगुरु सोमदेच **फ्रा. ञाणसंवर महास्थविर**को ७३ औँ जन्मोत्सव नेपालमा विशेषरूपमा मनाउने आग्रह एवं अनुमति पनि लिनुभएको थियो। भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरको आग्रहलाई थाई सम्राटले सहर्ष अनुमोदन मात्र गरि बक्सेको थिएन स्वयं नेपालमा सम्पन्न गर्ने सोमदेच फ्रा.ञाणसंवर महास्थविरको ७३ औँ जन्मोत्सवको उपलक्ष्यमा नेपालका **७३ जना शाक्यपुत्रहरूलाई प्रवज्या**को निमित्त आवश्यक वस्त्रादिको भार (जिम्मा) पनि वहन गरिबक्सेको थियो ।

२३ नोभेम्बर १९८५ तद्नुसार ८ मंसिर २०४२ का दिन नेपाल आउनुभएका थाई राजगुरु सोमदेच फ्रा. ञाणसंवर महास्थविरले २४ नोभेम्बर १९८५ का दिन कीर्तिपुरको नगरमण्डप श्रीकीर्ति विहारमा ७३ जना शाक्यपुत्रहरूलाई प्रव्रजित गरी ओवादसमेत दिनुभएको थियो। उहाँ हप्तादिनको कार्यक्रम सिध्याई ३० नोभेम्बर १९८५ तद्नुसार १५ मार्ग २०४२ का दिन थाइलैण्ड फर्कनुभएको थियो ।

८७ औँ जन्मोत्सव र चूलालङ्कर्न अस्पताल

त्यस पुनीत कार्य सम्पन्न भएको वर्ष दिन नहुँदै संघनायक भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविर रोग उपचारार्थ २ जुलाई १९८६ का दिन बैङ्कमा पुग्न बाध्य भए । यसभन्दाअघि उहाँ एक-डेढ हप्ता (मई, १९८६) महाराजगंजको शिक्षण अस्पतालमा भर्ना हुनुभएको थियो । यो अवधि

https://dhamma.digital

(मई-बैशाख) उहाँको ८७ औं जन्मोत्सवको अवधि थियो - २९ वैशाख २०४३ अक्षय तृतीयाका दिन उहाँको ८७ औं जन्मोत्सवको उपलक्ष्यमा **८७ जना उपासिकाहरू साप्ताहिक रूपमा अनगारिका एवं दशशील पालन** गरी श्रीकीर्ति विहारमा रहने भव्य कार्यक्रम राखिएको थियो । अक्षय तृतीयाको हप्ता दिनअगाडि ५ मई १९८६ का दिनमै उहाँलाई विशेषतः मुटुको ब्यथाले शिक्षण अस्पतालको इन्टेन्सिभ क्योर यूनिटमा भर्ना गर्न बाध्य हुन गएको थियो । उहाँको अनुपस्थितिमै अक्षयातृतीयाको कार्यक्रम सम्पन्न गर्नुपर्‍यो ।

संघमहानायक भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरले वि. सं. २०४३ साल (सन् १९८६) को वर्षावास थाइलैण्डको **चूलालङ्कर्न अस्पताल**मै बिताउनुभयो । उहाँको उपचारको सारा प्रबन्ध थाई सम्राट भूमिबोल अदूल्यादेज स्वयंले लिइबक्सेको थियो । अतः भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरलाई अस्पतालमा कुनै किसिमको (व्यवस्थाको) समस्या भएन । उहाँले स्वास्थ्यलाभ गरिसकेपछि केही हप्ता वाट बबरनिवेशमा रहनुभयो । भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरले थाई सम्राट प्रति विशेष रूपले कृतज्ञता ज्ञापन गरिसकेपछि ५ नोभेम्बर १९८६ का दिन बैङ्कबाट काठमाडौं फर्कनुभयो ।

सार्वजनिक अभिनन्दन र "अग्गमहापण्डित" उपाधि

भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरलाई, उहाँको **९० औं जन्मोत्सव**को उपलक्ष्यमा २४ वैशाख २०४६ का दिन पुल्चोक अक्षेश्वर विहारमा नेपालका विभिन्न संघसंस्थाहरूको तर्फबाट सार्वजनिक रूपमा अभिनन्दन समारोह सम्पन्न गरिएको थियो । यसको दुईवर्षपछि ६ पौष २०४८ तद्नुसार २१ दिसम्बर १९९१ का दिन बर्मा सरकारद्वारा पनि उहाँलाई **"अग्गमहापण्डित"** को उपाधि प्रदान गरिएको थियो । सो उपाधि उहाँलाई पाटनको शाक्यसिंह विहारमा एक समारोहका बीच तत्कालीन **बर्मी राजदूत ला मिइन्त**ले प्रदान गर्नुभएको थियो ।

https://dhamma.digital

जीवनयात्राको अन्त

संघनायक भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरले "अग्गमहापण्डित" उपाधि ग्रहण गर्नुभएको वर्षदिनपछि २८ फागुण २०४९ का दिन साविक बमोजिम बिहान सबेरै उठी दैनिक कार्य सुभारम्भ गर्नुभएको थियो । त्यस दिन पनि प्रायः अन्य दिनहरूमा जस्तै उहाँको दर्शनार्थ कोही न कोही देशी वा विदेशी श्रद्धालुहरू आउने क्रममा एक **थाई भिक्षु ज्योतिवरो** एवं अन्य केही थाई उपासकोपासिका उहाँको दर्शनार्थ दिनको ४ बजेतिर शाक्यसिंह विहार आइपुगेको थियो । ती भिक्षु एवं उपासकोपासिकाहरूलाई उहाँले ओवादोपदेश पनि दिनुभएको थियो । थाई भिक्षु एवं थाई उपासकोपासिकाहरू उहाँलाई साष्टाङ्ग दण्डवत् गरी फर्किसकेपछि निकै समयसम्म ओवादोपदेश दिनुभएको कारण अलि थकित भएको महशुस गरी आराम लिनुभयो तर उहाँको यस आराम वा विश्राम नै उहाँको जीवनको अन्तिम आराम हुन गयो । उहाँ त्यस शयनासनबाट उठ्न सक्नुभएन । उहाँलाई **हृदयघात**ले एक्कासी आक्रमण गऱ्यो । उहाँको यस स्थिति थाहा पाउनासाथ यत्रतत्र खबर एवं फोन पठाइयो । जसअनुसार केही डाक्टरहरूका साथ उपासकोपासिकाहरू पनि शाक्यसिंह विहारमा आइपुगे । उपासकोपासिकाहरूको जमघट हुनुअगाडि नै रातको ९:१५ बजे परमपूज्य संघमहानायक भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरले आफ्नो **९४ वर्ष**को झण्डै शताब्दीकालीन जीवन यात्रा अन्त गर्नुभयो ।

उहाँको दाहसंस्कारको प्रबन्धार्थ बर्माका राजदूतले "अग्गमहापण्डित" को हैसियतले बर्मी सरकारको परम्परानुसार २४,३५०।- रूपियाँ चन्दास्वरूप प्रदान गरियो । भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरको शवलाई ३ दिनसम्म शाक्यसिंह विहारमा श्रद्धालुहरूको दर्शनार्थ राखियो । ३० फागुन २०४९ तद्नुसार १३ मार्च १९९३ का दिन मध्यान्हको बेला उहाँको शवयात्रा अभूतपूर्व रूपमा पाटनको थैना स्थित शाक्यसिंह विहारबाट प्रारम्भ गरियो ।

https://dhamma.digital

स्मरणीय छ, नेपालका संघनायक भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरको निधनको समाचार थाइलैण्डमा पुगिसकेपछि थाइलैण्डका संघराजा सोमदेच फ्रा. ञाणसंवर महास्थविरले नेपालको संघनायक भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरको अन्तिम धार्मिक संस्कारमा सम्मिलित गराउन आफ्नो प्रतिनिधि स्वरूप भिक्षु महानायक महाथेर र नेपाली भिक्षु सुगन्ध (थाई संघराजाका नीजि सचिव) लाई पांशुकुलवस्त्र, सुजल एवं विशेष प्रकारको सजावटी फूलका साथ **समवेदना सन्देश** पठाएको थियो ।

शाक्यसिंह विहारबाट शुरूभएको त्यस **शवयात्रा** ओकुबहाल-सौगल(सुन्धारा)-मङ्गलबजार-गाःवहाल-नःटोल-पाटनढोका-नकबहिल-क्वालखु-कोन्ति (कुम्भेश्वर)- ईःबही हुँदै शंखमूल र बाग्मती नदीको दोभानमा पुगी अन्तिम दाहसंस्कार गरिएको थियो ।

ध्यानावस्थामा दिवंगत हुनुभएका संघमहानायक भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविर

दाहसंस्कारको बेला थाई पुष्पहरूद्वारा अभूतपूर्व श्रृंगार र तीन हजार श्रीखण्डद्वारा निर्मित गुलाबको फूलहरीसहित गरी दागवत्ती गरिएको थियो । भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरको शवको अग्निसंस्कार गरेको केही घण्टा पछि नै अनित्य देह यस संसारबाट विलीन भयो ।

यसप्रकार अग्गमहापण्डित-संघनायक भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरको ९४ वर्षको जीवनकाल कान्तिपुरको इटुंबहालबाट सुरु

https://dhamma.digital

भई वर्षौं तिब्बतमा बिताई सन् १९३० देखि स्थविरवाद बुद्ध-धर्ममा प्रव्रजित भई सुरु मै एक्लैले धर्मप्रचार गर्दै बुद्धधर्मलाई जनस्तरसम्म पुऱ्याई अनेकौं विहारहरूको स्थापना; पुस्तक लेखन एवं प्रकाशन, कैयौं श्रद्धालुहरूलाई प्रव्रजित हुनको लागि अभिप्रेरित आदि पुण्यकार्य एवं देश-विदेशमा सम्पन्न कैयौं अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनहरूमा पनि सहभागी भई अन्तमा **६३ वर्ष**को अथक धर्मको प्रचारप्रसारपश्चात् अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरूलाई आफ्नो शवयात्रामा सम्मिलित हुने सौभाग्य दिई सदाको निमित्त यस लोकबाट प्रस्थान गर्नुभयो ।

भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरले बिताउनुभएको वर्षावास तालिका

वर्षावास	ठाउँ	साल
१-२	लेंमादो च्याउँ विहारा, अराकन (बर्मा)	वि.सं. १९८९-९०
३	बुद्ध विहार, काक्स बजार, (बंगलादेश)	वि.सं. १९९१
४-८	बुद्ध विहार, रामुपातली (बंगलादेश)	वि.सं. १९९२-९६
९	किन्दोल विहार, काठमाडौं	वि.सं. १९९७
१०	बुद्ध विहार, रामुपातली	वि.सं. १९९८
११	आनन्द विहार, तानसेन	वि.सं. १९९९
१२-१३	सुमंगल विहार, पाटन	वि.सं. २०००-०१
१४	शरणार्थी विहार, दिनाजपुर	वि.सं. २००२
१५	सुन्तलावारीस्थित बंगला, कालिम्पोङ्ग	वि.सं. २००३
१६	मातातीर्थको सटल	वि.सं. २००४
१७	आनन्दकुटी विहार	वि.सं. २००५
१८	खाद्याम, बलम्बु	वि.सं. २००६
१९	द्रुम्बू	वि.सं. २००७
२०-२४	सुमंगल विहार	वि.सं. २००८-१२

https://dhamma.digital

२५	थपा: बहि	वि.सं. २०१३
२६-३९	शाक्यसिंह विहार	वि.सं. २०१४-२७
४०	विजयाराम विहार, द्वम्बू	वि.सं. २०२८
४१-५४	शाक्यसिंह विहार	वि.सं. २०२९-४२
५५	चूलालकर्न हस्पिटल, थाइलैण्ड	वि.सं. २०४३
५६-६१	शाक्यसिंह विहार	वि.सं. २०४४-४९

♦ ♦ ♦

अभ्यास-१

१) आधुनिक नेपालको स्थविरवाद बुद्ध धर्ममा श्रामणेर कर्मशीलको अहम् भूमिका रहेको कुरालाई चर्चा गर्दै उनको योगदानलाई प्रकाश पार्नुहोस् ।

२) श्रामणेर कर्मशील नेपालको संघमहानायक भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरसम्म कसरी निरन्तर अगाडि बढे ? उनको जीवनीलाई समेटेर प्रकाश पार्नुहोस् ।

३) दिवंगत संघमहानायक भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरले नेपालमा स्थविरवाद बुद्धधर्मको पुनरूत्थान र प्रचार-प्रसार गर्न के-कस्ता योगदानहरू पुऱ्याउनु भएको छ ? आफ्नै शब्दमा लेख्नुहोस् ।

४) नेपालका पहिलो संघमहानायक भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरको जीवनीलाई चार सय शब्दमा लेख्नुहोस् ।

Dhamma.Digital

भिक्षु धर्मालोक महास्थविर

(वि.सं. १९४७-२०२४)

https://dhamma.digital

२. भिक्षु धर्मालोक महास्थविर

(वि.सं. १९४७-२०२४)

निडर समाज सुधारक

नेपालमा स्थविरवाद बुद्धधर्म पुनरूत्थान गर्नमा धर्मसेनापतिको रूपमा भूमिका निभाएका व्यक्तिहरूमा भिक्षु धर्मालोक महास्थविर पनि एक प्रमुख मध्येको हुनुहुन्छ । उहाँको जन्म सन् १८९० को डिसेम्बर महिनामा काठमाडौं असनटोलको धालासिक्व बहालनिर भएको थियो । पिता **केशसुन्दर तुलाधर** र माता **बेखालक्ष्मी तुलाधर**बाट उहाँको नाम **"दशरत्न"** राखिएको थियो । पछि **"बाबुराम"** भनियो । साहुकुलमा जन्मेको कारण उहाँलाई छोटकरीमा **"वारांसाहु"** र **"दशरत्न साहु"** भनी सम्बोधन गरिन्थ्यो ।

व्यापारको सिलसिलामा उहाँ बराबर कलकत्ता, ल्हासा र आसाम आदि ठाउँमा जानुहुन्थ्यो । यसरी वि. सं. १९७० तिर एकपटक कलकत्ता पुग्नुभएको बेला उहाँले कलकत्तामा श्रीलंकाका मानिसहरू देख्नुभएको थियो । त्यो देखेर उहाँ निकै आश्चर्य चकित हुनुभयो । काठमाडौंमा रहँदा सानैउमेरदेखि ब्राह्मण-पुरोहितहरूको तर्फबाट रामायणको कथा सुनी **"श्रीलंका"** राक्षसहरूको देश सम्भी राखेको हुँदा श्रीलंकाका मानिसहरू देख्नासाथ उहाँलाई पत्यार नलागी उहाँ आश्चर्य चकित हुनुभएको थियो । त्यसबेला कलकत्ताको कलेज स्क्वायरस्थित **"महाबोधि सभाको" "धर्मराजिक विहारमा"** स्वयं गई अनगारिक धर्मपाललाई भेट्नुभयो । त्यसबेला धर्मपाल श्रीलंकाबाट विश्वमा बुद्धधर्मको प्रचारप्रसार गर्दै आउनुभएको थियो । उहाँ स्वयंले पनि आफू श्रीलंकाका नागरिक भनेतापनि आफूमा द्वन्द भई नै रहेको थियो ।

त्यस्तै वि.सं. १९७३ सालमा उहाँले ल्हासामा रहनुभएको बेला

https://dhamma.digital

महाचीन पुगी महामञ्जुश्री दर्शन गरेर आएका केही तिब्बतीहरूलाई भेट्नुभएको थियो। यस कुरामा उहाँलाई विश्वास नलागेकोले पछि स्वयं ती दुवै ठाउँ (श्रीलंका र महामञ्जुश्री रहेको ठाउँ- चीन) पुग्नुभई तथ्य कुरा थाहा पाउनुभएको थियो।

उहाँ गृहस्थकै बेलादेखि दृढ निश्चित गर्न सक्ने खालका व्यक्ति थिए। त्यसबेला उहाँको आफ्नो टोल असनमा दानप्रदानमा सरिक हुने **सानुसाहु** नामक एक व्यक्ति थिए। जसले एकपटक उपत्यकाका सम्पूर्ण शाक्य-बज्राचार्यहरूलाई ३/३ मोहर दान दिने गर्न लागेको थियो। यस कुरालाई दशरत्न साहुले विरोध जनाई एउटा लामो पत्र लेखेका थिए। जसमा उहाँले त्यसप्रकारको दानको सट्टा निःशुल्क पठनपाठनको साथै खानपिनको व्यवस्था हुने गरी एउटा "पाठशाला" खोलिदिने सल्लाह दिनुभएको थियो। त्यस सुझावलाई सहर्ष स्वीकार गरी धालासिक्वका सानुसाहुले विजयेश्वरी स्थानको पछाडि जग्गा समेत प्रबन्ध गरिसक्नु भएको थियो। तर यो कुरा ब्राह्मण पुरोहितहरूले थाहा पाई यसको उजूर श्री ३ चन्द्रशम्शेर (राज्यकाल, सन् १९०१-२९) समक्ष पुऱ्याए। प्रधानमन्त्री चन्द्रशम्शेरले सानुसाहुलाई बोलाउन पठाई ३/३ मोहर नै दान दिन विवश गराए।

यस्तो दृढ एवं शक्तिसम्पन्न साहु वि. सं. १९८७ सालदेखि सुरू भएको **"आडम्बर मत पर्व'** मा सामेल हुनुभयो। उहाँ त्यसमा सामेल हुनु परेको मुख्य कारण किन्दोल विहारमा **"अष्टमीव्रत"** चलाउनको निमित्त मुष्टिदान आदि चन्दा संकलन गर्न नेपालभाषाबाट एउटा पर्चा छापी वितरण गर्नुभयो, यसैको दण्डस्वरूप उहाँ सहित यस पर्वमा लागेका अन्य **योगवीरसिंह कंसाकार, सिद्धि रत्न कंसाकार, माणिकमान तुलाधर, धर्ममान तुलाधर, करूणारत्न तुलाधर, खड्गराज तुलाधर, मञ्जुहर्ष बज्राचार्य, मानदास तुलाधर, हर्षदास तुलाधर, चित्तधर तुलाधर (हृदय) र लक्ष्मीनानी तुलाधर (पछि अनागारिका धर्मचारी)** लाई मुद्दा हाली प्रधानमन्त्री श्री ३ भीमशम्शेर (शासनकाल, सन् १९२९-३२) समक्ष २१ कार्तिक १९८८ का दिन पेश गरेको थियो। त्यसको एक सप्ताहपछि

https://dhamma.digital

२८ कार्तिकको दिन सबैलाई बोलाई कागज गराई रिहाई गरिदिएको थियो। त्यसबेला दशरत्न साहुलाई ५०।- रूपैयाँ जरिवाना गरेको थियो।

स्वामी रामोदरसँग भेट

वि. सं. १९८१ वा सन् १९२४ सालदेखि दशरत्न साहु ल्हासाबाट फर्कनुभई पुत्र गजरत्न (पछि भिक्षु अनिरुद्ध) सहित किन्दोल विहारमा रहँदै आउनुभएको थियो। त्यसबेला उहाँ दिनहुँ **"अष्टसहस्रिका प्रज्ञापारमिता"** पाठ गर्नुहुन्थ्यो। केही वर्षपछि किन्दोल विहारमा पुजारीको काम गर्दै आउनुभएका थिमीका एक गुभाजूको अतिसारको रोगले निधन हुन गयो। त्यस ठाउँमा उहाँले नमोबुद्ध (नमरा) मा रहेका भक्तपुरका एक घ्यलुं मञ्जुहर्षलाई बोलाई पुजारीको जिम्मा लगाइदिए। ती नै मञ्जुहर्षका गुरु **"सेरापदोर्जे"** नामक एक लामा जो भूटान (डुक्पा) का थिए। भूटानीहरूले चन्दा संकलन गरी स्वयम्भू स्तूप जिर्णोद्धारको निमित्त उहाँलाई विशेष जिम्मा दिई काठमाडौं पठाएको थियो। उहाँले स्वयम्भू स्तूपको केही जीर्णोद्धार गरी काठमाडौंकै एक अन्य स्तूप बौद्ध (खास्ती) मा रहँदै आउनुभएको थियो। त्यसबेला उहाँ काठमाडौं उपत्यकामा **अष्टमी व्रत, न्यूनव्रत** आदिको प्रचारप्रसार गर्दै आउनुभएको थियो। तसर्थ उहाँकै शिष्य मञ्जुहर्षले पनि किन्दोल विहारमा रही ती व्रतहरू चलाउँदै आएका थिए, जसमा दशरत्न साहुले पनि यथाशक्य योगदान दिँदै आउनुभएको थियो।

त्यसबेला भारतका एक विद्वान् संन्यासी **स्वामी रामोदर (पछि राहुल सांकृत्यायन)** श्रीलंकाबाट तिब्बतयात्रा गर्नको निमित्त शिवरात्रीको अवसर लिई नेपाल आगमन गर्नुभएको थियो। उहाँको विशेष लक्ष्य तिब्बतमा रहेका बुद्धधर्मका ग्रन्थहरू अध्ययन, मनन गरी त्यसलाई संस्कृत भाषामा एवं अन्य भाषाहरूमा अनुवाद गरी बुद्धधर्मको व्यापक प्रचारप्रसार गर्ने लक्ष्य थियो। अतः उहाँ तिब्बत जानको लागि एक सुयोग्य मित्रको खोजीमा थिए। यसैको सिलसिलामा उहाँ बौद्ध पुग्नुभएको थियो। बौद्धमा उहाँले त्यही डुक्पा लामा (सेरापधोर्ज्ये) लाई भेट्नुभयो र

https://dhamma.digital

आफ्नो आशय पनि व्यक्त गर्नुभयो । डुक्पा लामाले पनि त्यसलाई सहर्ष स्वीकार गरी आफूसँगै तिब्बत जाने सल्लाह दिनुभयो । डुक्पा लामाज्यू कहाँ भने अटूट रूपमा अष्टमीव्रत एवं न्यूनब्रतको निमन्त्रणा आई नै रह्यो ।

साधु रामोदर ९ मार्च १९२९ (वि.सं. १९८५ को शिवरात्री) को दिनदेखि ३० मार्चसम्म बौद्धको एक घरमा अज्ञातवास रहनुभयो । उहाँ दिउँसोको समय बाहिर आउने त कुरै थिएन, रातमा पनि सिर्फ शौचालय जानको लागि मात्र बाहिर आउनुहुन्थ्यो । यसको अतिरिक्त उहाँ सिर्फ दिनको एक पटक बेलुका भोटिया भेषमा "बौद्ध चैत्य" परिक्रमा गर्न निस्कनुहुन्थ्यो, जसको निमित्त उहाँले बौद्धमा पुग्नुभएको दिनदेखि स्नान समेत गर्न छोड्नुभएको थियो । ३१ मार्च १९२९ को दिन डुक्पा लामा सेरापदोर्ज्येलाई न्यूनव्रतका दाताहरूले किन्दोल विहारमा धर्मोपदेश गराउन निम्त्याएको थियो, जसअनुसार उहाँका साथै साधु रामोदर पनि त्यौड तँलाछीका **धर्ममान साहु** (वि.स. १९१८-९४) कहाँ २ दिन रहनुभई ३ अप्रिल १९२९ का दिन किन्दोल विहार पुग्नुभयो । त्यसैबेला उहाँको सम्पर्क विहारका प्रबन्धक दशरत्न साहुसित हुन गएको थियो ।

किन्दोल विहारमा निकै मानिसहरूको आवतजावत हुन गएको कारण साधु रामोदरलाई भय उत्पन्न हुन थाल्यो । अतः उहाँले दशरत्न साहुलाई बोलाई कतै एकान्त ठाउँमा रहनपर्ने कुरा महसुस गरायो । दशरत्न साहुले पनि बुद्धधर्मको निमित्त महान् लक्ष्य लिएर आउनुभएका साधु रामोदरलाई खेतको बीचमा रहेको एक एकान्त घरमा रहने व्यवस्था गर्नुभयो । बाहिर सदा ताला बन्द देखिन्थ्यो, दिनको सिर्फ २ पटक बिहान र बेलुका दशरत्न साहुका सुपुत्र गजरत्न तुलाधर खाना पुऱ्याउन जानुहुन्थ्यो ।

यसरी कठिन रूपमा किन्दोलमा पनि केही दिन अज्ञातवास बितिसक्दा पनि सेरापदोर्जे लामा तिब्बत जाने तरखरमा लागेको थिएन । अतः साधु रामोदर दिक्दार हुनुभयो । उहाँको मर्मलाई बुझी दशरत्न

https://dhamma.digital

साहुले सेरापदोर्जे लामा हेलम्बु (यल्मो) को बाटो गरी तिब्बत जाने कुरा थाहा पाइसकेपछि स्वयंले घोडाजात्रा (८ अप्रिल १९२९) का दिन साधु रामोदरलाई साथ लिई उहाँलाई भय-त्रास नहुने गरी हेलम्बूसम्म छोडेर आउनुभएको थियो ।

साधु रामोदरलाई हेलम्बू छोडेर आउनुभएको केही महिनापछि पुत्र गजरत्नलाई साथलिई दशरत्न व्यापारको सिलसिलामा कलकत्ता पुग्नुभयो । गजरत्नलाई उसको मामा **महाधर साहु**कहाँ छोडी अन्य २ जना साथी लिई दशरत्न आसामको **"देवालगिरी गोदाम"** भन्ने स्थानमा व्यापारको निमित्त जानुभयो ।

गजरत्नको श्रीलंका गमन

साधु रामोदर किन्दोलमा अज्ञातवास रहनुभएको बेला खाना पुऱ्याउन आउने गजरत्नलाई श्रीलंकामा गई बुद्धधर्म अध्ययन गर्न गए बेस हुने कुरामात्र जनाएको थिएन, त्यहाँ पुग्नको निमित्त के, कस्तो गर्नुपर्ने हो सबै कुरा साधु रामोदरले गजरत्नलाई अवगत गराई राखेका थिए । यस कुरा दशरत्नलाई केही थाहा नभएको रहेछ । अतः गजरत्न पिताका साथ कलकत्ता पुगेदेखि श्रीलंका जाने धुनमा थिए । तसर्थ उहाँले पिता आसाम गई सकेको कारण मामा महाधर साहुलाई श्रीलंका पठाउन ढिपी गरिराखेका थिए, तर मामाले पिताको अनुमति बिना पठाउन नसक्ने कुरा जनाएपछि **खानपिन छोड्नु, जहाँ तहीँ जानु, रुवावासी गर्नु आदि शस्त्र प्रयोग** गर्नुभएको थियो । तब महाधर साहुले दशरत्नलाई पत्र पठाउनुभयो र दशरत्न पनि पत्र पुगेको भोलिपल्टै कलकत्ता आउनुभयो । छोरोको दशा एवं जिद्दीलाई मनन गरी अध्ययन गर्ने चाहना राखेका व्यक्तिलाई स्वतन्त्र छोडिदिने अनुमति दियो । त्यसलाई चाहिने खर्च-बर्च सबै दिएर पठाउने आदेश मामाचाहिँलाई दिई दशरत्न साहु पुनः आसाम फर्कनुभयो ।

गजरत्न पनि केही महिनापछि श्रीलंकाकै **शरणंकर** नामक भिक्षुको आश्रय लिई उहाँको विहार (श्रीलंका) मा पुग्नुभयो । उहाँसित त्यहाँ

केही महिना रहनु भई सिंहलभाषा अध्ययन गर्दै रहँदा भदन्त आनन्द कौशल्यायन (सन् १९०५-८८) संयोगवश त्यसै बिहारमा पुग्नुभएको थियो । सिंहली जस्तो नदेखिएका गजरत्नलाई देख्नासाथ **भदन्त आनन्द कौशल्यायन**ले उहाँको बारेमा सोध्नुभयो । रामोदर साधुले लक्षित गरि राखेका बालक गजरत्न शरणंकरको आश्रयमा पुगिराखेको देखि ताजुव मानी गजरत्नलाई तत्कालै **विद्यालंकार परिवेण**मा लानुभएको थियो । त्यही विद्यालंकार परिवेणका प्रधानाचार्य लु. **धर्मानन्द महास्थविर** (सन् १८६९-१९४५) को आचार्यत्वमा सन् १९३० को सुरूमा गजरत्न **"श्रामणेर अनिरूद्ध"** हुनुभएको थियो ।

१५ वर्षको उमेरमा गजरत्न तुलाधर, श्रीलंका (श्रामणेर अनिरूद्ध)

यसको खबरको साथै श्रामणेर भेषको एउटा फोटो राखी श्रामणेर अनिरूद्धले नेपाल पुगी सक्नुभएका पिता दशरत्नलाई पत्र पठाउनुभएको थियो । श्रामणेर अनिरूद्धले आफ्नो **भाइ त्रिरत्न**लाई पनि आफ्नै बाटोमा लगाउनु बेस होला भन्ने ठानी पितालाई बरोबर पत्र लेख्दै रहनुभएको थियो । अतः पिता दशरत्नले पनि त्यो कुरा ठीक सम्झी श्रीलंका जाने निश्चय गर्नुभयो । उहाँ आफ्नो छोरालाई लिई श्रीलंका जाने कुरा हस्तिरत्न विचारी नामक व्यक्तिले थाहा पाई **'मोहनरत्न'** भने एक टुहुरा बालकलाई पनि श्रीलंका लगी विद्याध्ययन गराउने सल्लाह दिनुभयो । दशरत्नले आफ्नो छोराका साथै मोहनरत्न (पछि भिक्षु महानाम) लाई साथ लिई वि.सं. १९८६ सालमा श्रीलंका पुग्नुभएको थियो ।

https://dhamma.digital

श्रीलंकामा एक महिना बिताई घुमफिर गर्दा पनि उहाँले रामायणको कथामा आएका विभीषण र रावणको दरबार कहीं भेट्टाउनु भएन । बरू उहाँले अशोक महाराजका सुपुत्र महेन्द्र महास्थविर सर्वप्रथम श्रीलंका पुग्नुभएको ऐतिहासिक स्थल, अनेकौं ऐतिहासिक बुद्धमूर्तिहरू, तथागत सम्यक्सम्बुद्धका दन्तधातु मन्दिर (The Temple of the Tooth, Kandy) र सम्राट अशोककै सुपुत्री भिक्षुणी संघमित्राले श्रीलंकामा लगेको बोधिवृक्ष, जुन अहिलेसम्म पनि बडो सम्मानको रूपमा पूजनीय वृक्षको रूपमा रहेको छ, यसलाई दर्शन गरेर फर्कनुभएको थियो ।

उहाँ फर्कन लागेको बेला नेपालमा दुर्लभ चीज हुनाको कारण **अष्टपरिष्कार एकजोर** विद्यालंकार परिवेणका नायकपाद **लु. धम्मानन्द महास्थविर** (सन् १८६९-१९४५) सँग मागी नेपाल ल्याउनु भएको थियो, जुन अष्टपरिष्कारलाई भिक्षुको प्रतीकको रूपमा राखी दशरत्न साहुले अष्टमी व्रत चलाउँदै आए । उहाँको यस पुण्यकार्यमा श्रद्धालुहरू बढ्दै गएको कारण असह्य भई सप्तरत्न उदास (तुलाधर) नामक एक व्यक्तिले किन्दोल विहारमा "आडम्बर मत" चलायो भनी उजुर गर्न गए । त्यसले दशरत्न तुलाधरलाई मात्र पोल गरेको थिएन, अन्य (जाँड रक्सी नखाने, मासु नखाने, ब्राह्मणलाई नढोग्ने) प्रगतिशील विचारधारा भएका १०/११ जवान व्यक्तिहरूको नाम पेश गरिदिएको थियो । अतः ती सम्पूर्ण व्यक्तिहरूलाई **घरपकड** गरी विभिन्न सजाय दिइएको थियो । दशरत्न साहुलाई पनि नेपालभाषाबाट पर्चा छापी वितरण गरेको कारण रु ५०।- जरिवाना गरेको थियो ।

यसरी धर्मकार्य गरेर पनि विरोध आएको कारण उहाँले नेपालमा रहन चाहनु भएन । अतः उहाँ अन्य केही धर्मबन्धुहरूका साथ भारतमा भ्रमण गर्न जानुभयो । उहाँहरू कुशीनगर पुगी गुरुवर **ऊ चन्द्रमणि महास्थविर** (सन् १८७६-१९७२) को तर्फबाट केही परिचय पत्रहरू लिई बर्माका विभिन्न ठाउँहरूमा भ्रमण गर्नुभयो । बर्माको अक्याव र रंगून आदि ठाउँमा पुगी नेपाली **भिक्षु महाप्रज्ञा** र **शासनज्योति**लाई पनि भेट्नुभएको थियो । उहाँहरूकै **दाता एमाउँ**को घरमा केही दिन अतिथिको रूपमा रहनुभएको थियो ।

https://dhamma.digital

प्रव्रज्याको प्रार्थना

यसरी बर्मामा २/३ महिना बिताउनु भई दशरत्न कलकत्ता फर्कनुभयो र कलकत्ताबाट सीधा कुशीनगर आउनुभयो । कुशीनगरमा रहँदा एक्कासी उहाँको मनमा विरक्तिभाव उब्जन थाल्यो, कारण उहाँको साथ अब कोही रहेन । दुइटै छोराहरू श्रीलंकामा भई हाले । उनीहरूको आमा **दिव्यलक्ष्मी तुलाधर**को पहिले नै निधन भइसकेको थियो । फेरि आफू व्यापारमा लागेको बेला साहु-महाजनहरूले गरेका छलकपट र दुर्व्यवहार आदि सम्झना आउन थाल्यो । सम्पत्तिको कारण अनेक भय, माया, ममतामा समेत धक्का पर्न आउने कुराहरू उहाँलाई याद आउन थाल्यो । यसको साथै नेपालमा बुद्धधर्म प्रचारप्रसारार्थ सके भिक्षुहरूद्वारा नै गर्ने उच्च अभिलाषा राख्नुभयो । अतः उहाँले चन्द्रमणि महास्थविर समक्ष प्रव्रजित हुन आग्रह गर्नुभयो । **ऊ चन्द्रमणि महास्थविर** पनि प्रसन्न भई उहाँलाई बुद्धशासनको बारेमा सम्राट् अशोकको देनबारेका केही घटनाहरू सुनाउनुभयो । दशरत्न उपासकले पनि आफू पहिले ल्हासामा रहनुभएको बेला नेपालमा **गुरू छेरिनोर्बु** लगायत नेपालका अन्य ५ जना महायानी घ्यलुं भिक्षुहरूलाई देश निर्वासन गरेको कुरा सुनिराखेको भएतापनि दृढताका साथ यस्तो विचार गर्नुभएको थियो कि यदि आफू भिक्षुरूपमा नेपालमा जानेबेलामा त्यस्तै निष्काशन गरेमा केही अफशोच नहुने कुरा महसुस गर्नुभयो । उहाँको दृढता थियो कि यदि देशबाट निष्काशन नै गरेपनि मानिसहरू नभएको ठाउँमा गर्ने त पक्कै होइन होला, जहाँसम्म पृथ्वी रहन्छ, त्यहाँसम्म कोही पनि भूखा रहने त कुरै छैन ।

यस्तो दृढ प्रतिज्ञा लिई उहाँ वि.सं. १९८९ को मध्यमा ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको आचार्यत्वमा प्रव्रजित भई **"श्रामणेर धर्मालोक"** हुनुभयो । उहाँ श्रामणेर हुनुभएपछि पुनः एकपटक गुरु चन्द्रमणि महास्थविरका साथ बर्माको भ्रमणमा जानुभयो । यसपटक श्रामणेर धर्मालोकले बर्मामा धेरै अनुभवहरू बटुल्नुभयो । रंगूनस्थित **जेतवन च्याउँ** नामक विहारका प्रमुख महास्थविरसित जेलखाना एवं पागलखानामा रहेका बन्दीहरूलाई

समेत शीलप्रदान एवं धर्मोपदेश दिने व्यवस्थालाई पनि हेर्न जानुभएको थियो ।

"जेतवन च्याउँ" विहारमा केही दिन रहनुभएपछि निमन्त्रणानुसार उहाँहरू गतः शताब्दीका प्रथम उत्तर भारतीय भिक्षु **महावीर महास्थविर** (सन् १८३३-१९१९) का एक प्रमुख दायक खेजारी बाबूका सुपुत्रीले दिनुभएको भोजनको निमन्त्रणा रंगूनमा रहेसम्म स्वीकार गर्नुभएको थियो । रंगूनबाट उहाँहरू माण्डले, पेगू, मोलमिन र अक्याव आदि ठाउँमा गरी केही महिना जति बिताउनु भएपछि कुशीनगर फर्कनुभयो ।

श्रामणेर धम्मालोकको नेपाल आगमन

कुशीनगरमा केही महिना रहनुभएपछि धम्मालोक श्रामणेर नेपाल आउनुभयो तर उहाँलाई अमलेखगंजदेखि नै सरकारी अफिसरहरूले दुःख दिन थाले । वस्त्र अपरिचितताको कारण उहाँलाई राहदानी नदिने कुरा उठायो । सँगै मोटरमा आएका यात्रुहरूले एवं ड्राइवरले साथ दिएपछि मात्र बल्ल राहदानी लेखिदियो । यस्तो स्थिति भीमफेदीमा पनि हुनआयो । बल्ल उहाँ दुई दिनपछि दिउँसो २:०० बजे तिर किन्दोल विहार पुग्नुभएको थियो ।

अगाडिको लाइनमा मेचमा बस्नुहुने क्रमशः भिक्षु धम्मालोक, भिक्षु प्रज्ञानन्द, भिक्षु सुबोधानन्द

https://dhamma.digital

किन्दोल विहार पुगेको २ घण्टा बित्न नपाउँदै एक जना पुलिस बडो मिजाशका साथ कुराकानी गर्न आए । थकाइले चूर भइसकेका उहाँ बेलुका तुरुन्तै निदाउनुभएको थियो । रातको ९:०० बजेतिर दुई जना पुलिस आई "तिमीलाई थानामा बोलाएको छ" भनी साथमा लगे । थानामा रात बिताइसकेपछि भोलिपल्ट मेजर चन्द्रबहादुर समक्ष हाजिर गराइयो । ठूलठूला आँखा गरी मेजर चन्द्रबहादुर गर्जे–

"किन यस्तो शिर मुण्डन गरी यस्तो वस्त्र लगाएर आएको ?"

श्रामणेर धर्मालोकले स्पष्ट जवाफ दिनुभयो –

"म सिर्फ आफ्नो भविष्य सुधार गर्न यस्तो वस्त्र एवं शिर मुण्डन गरेर आएको हुँ ।"

मेजर चन्द्रबहादुर सन्तोष भएन र जाग्यो –

"नेपालमा यस्तो वस्त्र लाएर रहन पाउँदैन, विना महाराज (प्रधानमन्त्री जुद्धशम्शेर) कहाँ जाहेर गरी तँलाई छोड्दिन ।"

श्रामणेर धर्मालोकले पनि जवाफ दिए - "जहाँ हाजिर गराउनुपर्ने हो गराऊ, म तयार छु ।"

उहाँलाई एक दुई दिन भन्दै बल्ल छैठौं दिनमा प्रधानमन्त्री जुद्धशम्शेर (शासनकाल, सन् १९३२-४५) समक्ष हाजिर गराइएको थियो । त्यस अवधिभित्रमा दरवारिया षड्यन्त्रकारीहरूले उहाँको विरूद्ध अनेकौं भए नभएका कुराहरू केही महिना अगाडिदेखि मात्र प्रधानमन्त्री हुनुभएका जुद्धशम्शेरसमक्ष बिन्ति गरिराखेका थिए । अतः श्रामणेर धम्मालोकलाई देख्नासाथै जुद्धशम्शेरले केही क्रुद्धभावले सोध्यो –

"क्या हो ! तिम्रो धर्म त नास्तिक भन्छ नि, राजद्रोहको कुरा फैलाउँछ भन्छ नि ।"

यसको प्रत्युत्तर श्रामणेर धर्मालोकले शान्त एवं दृढताका साथ दिनुभयो–

"होइन महाराज ! हाम्रो धर्म त चोरी नगर्ने, झूठो नबोल्ने, जाँड-रक्सी नखाने, रण्डीबाजी नगर्ने, हिंसा नगर्ने आदि पञ्चशीलमा

https://dhamma.digital

आधारित धर्म हो । राजकाजसित हाम्रो कुनै द्रोह छैन ।"

यस्तो प्रत्युत्तर पाई जुद्धशम्शेरले चुकलीवाजहरूलाई लक्षित गरेर भन्नुभयो- "त्यो भिक्षु साधु भयो त मेरो राज्यमा के हानी छ ।"

तब पनि ब्राह्मणवादी ती षड्यन्त्रकारीहरूले जुद्धशम्शेर समक्ष अन्य कुराहरूको दोष देखाई सुनाउन थाल्यो ।

श्री ३ जुद्ध शम्शेरलाई त्यहाँको वास्तविकता थाहा पायो । अतः उहाँले ती ब्राह्मणवादीहरूलाई हेरी क्रुद्ध भई भन्नुभयो - "जाऊ ! तिमीहरू पनि साधु हुने इच्छा छ भने जाऊ मलाई केही पनि हानी हुनेछैन ।"

यसपछि मात्र ती ब्राह्मणवादी सुब्बा एवं षड्यन्त्रकारीहरूले केही बोल्न सकेनन् ।

श्रामणेर धर्मालोक पनि विना रोकटोकका साथ किन्दोल विहार फर्कनु भयो ।

यस घटनाको उल्लेख भिक्षु राहुल सांकृत्यायनले १७ जनवरी १९३३ का दिन भदन्त आनन्द कौशल्यायनलाई लेख्नुभएको पत्रमा उल्लिखित छ । पत्रांश यसप्रकार छ –

"धम्मालोक सामणेर नेपाल (काठमांडू) पहुँच गये । वहाँ पहिले पकडकर उन्हे ४ दिन जेलमे रक्खा, पीछे पूछा पाछा । महाराज ने कहा छोड दो, अपने धर्मका सन्यासी हो गया तो क्या हुआ । इस प्रकार बाप ने बेटों (भिक्षु अनुरूद्ध आदि) का रास्ता भी साफ कर दिया । आज कई महीने बाद बाप की ऐसी चिट्ठी पर अनिरूद्ध तो बहुत खुश थे ।"

("धम्मालोक सामणेर नेपाल (काठमाडौं) पुगे । त्यहाँ पहिला समातेर उसलाई ४ दिन जेलमा राख्यो, पछि सोधपुछ गरे । महाराजले भने – छोडी देऊ, आफ्नो धर्मका सन्यासी भयो त के भयो । यसप्रकार बुबाले छोरा (भिक्षु अनुरूद्ध आदि) को बाटो पनि सफा गरिदिए । आज धैरै महिना पछि बुबाको यस्तो चिट्ठीबाट अनिरूद्ध त धैरै खुशी भयो ।")

https://dhamma.digital

सारनाथमा सीमागृह प्रतिस्था र उपसम्पदा

यस घटनापछि केही दिन भिक्षाटनको अनुभव प्राप्त गरी उहाँ केही महिना किन्दोल विहारमा रहनुभयो । त्यसै वर्ष (वि. सं. १९९०) को हिउँदे पौष महिनामा सदाकाल जस्तै भारत भ्रमणमा जानुभयो । यसै अन्तर्गत उहाँ कुशीनगरमा रहनुभएको बेला सारनाथमा नयाँ बनिएको सीमा भवन तयार भएको थियो । जसको प्रतिस्थाको निमित्त ऊ चन्द्रमणि महास्थविरलाई पनि निमन्त्रणा आएको थियो । उहाँको साथै श्रामणेर धम्मालोक पनि सीमा भवनका प्रतिष्ठा कार्य हेर्न जानुभएको थियो ।

सीमागृह प्रतिस्था भएकै दिन (सन् १९३४ का सुरूमा) गुरुवर ऊ चन्द्रमणि महास्थविर र सीमा भवन बनाउन आएका बर्मी दाताहरूका बीचमा केही कुराकानी भयो । त्यसै कुराकानी अन्तर्गत आधुनिक युगमा सर्वप्रथम सारनाथमा बनिएको यस सीमागृहमा उपसम्पदा कार्य पनि सुरूवात गर्ने कुरा चल्यो, जसअनुसार श्रामणेर धम्मालोकलाई उपसम्पन्न गराउने कुरा उठायो, जसको निमित्त एक दाता पनि तयार हुन आयो । यसको निर्णय श्रामणेर धम्मालोकलाई राती नै जानकारी दिइयो । गुरुवर ऊ चन्द्रमणि महास्थविरले नै निर्णय दिनुभएको कारण श्रामणेर धर्मालोकले विना रोकटोक स्वीकार गर्नुभयो । यसरी श्रामणेर धर्मालोक सन् १९३४ को सुरू जनवरी फरवरी महिनातिर "भिक्षु धर्मालोक" हुनुभयो ।

उपसम्पन्न भएको एक डेढ महिनापछि उहाँ पहिले देखिको इच्छा अनुरूप महाचीनमा गई महामञ्जुश्री दर्शन गर्न जाने उत्कृष्ट इच्छा लिई तिब्बतको बाटो गरी जान कालिम्पोङ्ग प्रस्थान गर्नुभयो । त्यसैबेला (मार्च १९३४ ई.) भिक्षु राहुल सांकृत्यायन पनि आफ्नो पहिलो तिब्बत यात्रा (सन् १९२९-३०) को अधूरो काम (ग्रन्थको खोजी) पूरा गर्न तिब्बत जानको निमित्त कालिम्पोङ्ग आइपुग्नुभएको थियो । त्यस्तै नेपालका एक भावी साहित्यकार एवं बौद्ध विद्वान् **धर्मरत्न 'यमि'** (वि. सं. १९७२-२०३२) त्यसबेला व्यापारको सिलसिलामा तिब्बत जान कलकत्ताबाट कालिम्पोङ्ग आइपुग्नुभएको थियो ।

https://dhamma.digital

रामोदर साधुकासाथ तिब्बत प्रस्थान

यसरी भिक्षु राहुल सांकृत्यायन, भिक्षु धर्मालोक, धर्मरत्न 'यमि' र राहुलजीका सेक्रेटरीको रूपमा आउनुभएका राजनाथ पाण्डे नामक एक युवा गरी जम्मा ४ जना तिब्बतको निमित्त प्रस्थान गर्नुभयो । झण्डै एक महिनासम्मको लामो यात्रामा भिक्षु राहुल सांकृत्यायन र भिक्षु धर्मालोक (अलि पुराना विचारका) को बीच धर्मसम्बन्धी हुने वादविवाद सुन्दै जान पाएको कारण धर्मरत्न 'यमि' र राजनाथ पाण्डेलाई यात्राको कठिनाइको आभासै भएन ।

यसै यात्राकालमा भिक्षु राहुल सांकृत्यायनले पालि विनय पिटकलाई हिन्दीमा अनुवाद २७ अप्रिल १९३४ देखि शुरू गर्नुभई १७ जून १९३४ सम्ममा २७ दिन भित्र पूरा गर्नुभएको थियो । जसको विवरण उहाँले यसप्रकार दिनुभएको छ –

महिना	**तारिख**	**दिन**	**स्थानको नाम**
अप्रिल	२७	१ दिन	पद्-मो-गङ्
मई	२-४	३ दिन	फारी
मई	१२	१ दिन	ग्याँचो
मई	२१-२५	५ दिन	ल्हासा
मई	२९-३१	३ दिन	ल्हासा
जून	१,२	२ दिन	ल्हासा
जून	४-६	३ दिन	ल्हासा
जून	८, ९	२ दिन	ल्हासा
जून	११-१७	७ दिन	ल्हासा
		२७ दिन	

भिक्षु राहुल सांकृत्यायनले ६/७ महिना भित्रनै आफ्नो प्राचीन ग्रन्थहरू पत्ता लगाउने कार्य सिध्याउनुभएको थियो । अतः उहाँले भिक्षु धर्मालोकलाई नेपाल फर्कने कुरा उठाउनुभयो । तर भिक्षु धमालोकले

आफू महाचीन गई “पञ्चशीर्ष पर्वत” मा महामञ्जुश्रीको दर्शन गरेर मात्र आउने अठोट सुनाउनुभयो ।

भिक्षु धर्मालोक नफर्कने निश्चय भएपछि भिक्षु राहुल सांकृत्यायन तिब्बती विद्वान् मित्र **गेशे धर्मवर्द्धन**का साथ १७ नोभेम्बर १९३४ का दिन काठमाडौं आइपुग्नुभएको थियो । उहाँहरू ८ सेप्टेम्बर १९३४ का दिन ल्हासा शहर छोडेर आउनुभएको थियो । ल्हासाबाट साक्यामा आई १७ दिन रहनुभई उहाँहरू नेपालतर्फ आउनुभयो । १० नोभेम्बर १९३४ का दिन तिब्बती सीमा पार गरी नेपालको सीमानामा पुगेका उहाँहरू जलवीरा-चौंतारा- देवपुर हुँदै साँखू पुग्नुभएको थियो । १६ नोभेम्बरका दिन बौद्ध (खास्ती) मा एक रात बिताई १७ नोभेम्बरका दिन काठमाडौं शहर पुग्नुभएको थियो ।

उता, भिक्षु धर्मालोक महिनौं ल्हासामा रहेर पनि महाचीन जाने प्रबन्ध मिलाउन नसकेपछि कालिम्पोङ्गमै फर्कनुभएको थियो । संयोगवश कालिम्पोङ्ग पुग्नुभएको १०/१२ दिन पछि १३-१४ जवान मंगोलियनहरू ल्हासाको व्यापार गरी पेकिङ्ग फर्कन लागेको एक दल कालिम्पोङ्ग आइपुगेको खबर उहाँले थाहा पाउनुभयो । अतः उहाँ तिनीहरूलाई भेट्न जानुभयो । तिनीहरूले पनि ४ दिन पछि जाने कुरा सुनाए । ४ दिनपछि ती मंगोलियनहरूका साथ भिक्षु धर्मालोक महाचीन जानको निमित्त २ मंसिर १९९२ का दिन कलकत्ता पुग्नुभयो ।

महाचीन यात्रा

कलकत्तामा ४ दिनभित्र डाक्टरी सर्टिफिकेट एवं चीनी भिसा (Visa) लिई हङकङसम्मको टिकट लिनुभएको थियो । टिकट भाडा जम्मा भा.रु. ४४।- थियो, खानाको लागि पनि भा. रु. ७३।- बुझाउनुभएको थियो । यसरी आवश्यक सामान जोरजाम समेत सम्पूर्ण काम सिध्याई पाँचौं दिनमा उहाँ मगोलियनहरूकासाथ जहाजमा चढ्न जानुभएको थियो ।

एक रात जहाजमा (कलकत्ता बन्दर्गाहमै) बिताईसकेपछि मात्र

https://dhamma.digital

दोश्रो दिन जहाज चलेको थियो । त्यस जहाज समुद्रको किनारै किनार हुँदै रामेश्वरम् पुगेपछि मात्र पूर्वतर्फ मोडेर गएको थियो । कलकत्ताबाट प्रस्थान भएको ४ दिनपछि उहाँ रहनुभएको जहाज पेनाङ्ग (Penang) पुगेको थियो । पेनाङ्गबाट पुनः जहाज चलेको ४, ५ दिनपछि सिंगापुर (Singapore) पुग्नुभयो । सिंगापुरमा पनि डेढ दिन जति मालसामान ओसारपसारको निमित्त मुकाम हुन गएको कारण सिंगापुर शहरको दृश्यावलोकन गर्न पाइएको थियो ।

सिंगापुरबाट चलेको जहाज १२ दिनपछि मात्र हङकङ (Hong–Kong) पुगेको थियो । भिक्षु धर्मालोक विना सामुद्रिक रोग सकुशलताका साथ हङकङ पुग्नुभएको थियो । हङकङबाट पुनः स्यांहे, संघाई, पेकिङ्ग हुँदै भिक्षु धर्मालोक रिपुच्वेडा (पञ्चशीर्ष पर्वत) पुग्नुभएको थियो । त्यहाँ पुग्नासाथ आफूले ठेगाना लिएर आएको गुम्बामा गई त्यहाँको प्रमुख लामालाई भेट्नु भयो, जसको पत्र एउटा ल्हासाबाट लिएर आउनुभएको थियो । त्यस लामाज्यूले उहाँको लागि विशेष प्रबन्ध गरिदिनुभयो । ती लामाज्यूकहाँ ४ दिन रहनुभएपछि एक जना मार्गदर्शक साथ लिई त्यहाँका विभिन्न गुम्बा एवं अनेकौं दर्शनीय स्थलहरू अवलोकन गर्न जानुभयो ।

सबभन्दा पहिले उहाँ "महामञ्जुश्री" रहेको गुम्बा जानुभयो । यत्र तत्र सबै ठाउँमा हेरिसकेपछि "महामञ्जुश्री गुरु कहाँ रहेको छ ?" भनी सोधेको प्रश्नको जवाफ त्यहाँको लामाज्यूहरूले देखाउनु भयो –

जहाँ एउटा ठूलो कमलको फूल, जसको चार वटा पातहरू (डेढ दुई फूट जतिको) चारैदिशामा अवस्थित । प्रत्येकमा एक एक बुद्ध मूर्ति अवस्थित । बीचमा अन्य एक बुद्ध मूर्ति रहेको छ । यसरी पञ्चबुद्ध (अक्षोभ्य, रत्नसंभव, अमिताभ, अमोघसिद्धि र बीचमा वैरोचन) लाई नै पाँच ज्ञानमूर्तिको प्रतीकको रूपमा वा तथागत शाक्यमुनिको दैनिक पाँच चर्याको प्रतीकको रूपमा देखाइराखेको महामञ्जुश्री रूपी फूललाई देख्नुभयो ।

त्यहाँको मंजुश्रीको मूर्ति देखेपछि उहाँलाई नेपालको पौराणिक

https://dhamma.digital

इतिहास सबै झूठ जस्तो सावित हुन आयो । रामायणको कथा प्रति पनि श्रीलंका गएर आएदेखि विश्वासै लागेन । पछि उहाँ त्यही प्रतीकको रूपमा बनाइराखेको महामञ्जुश्रीलाई वन्दनादि गरी धूप बत्ती बाली ' खादा' चढाई सकेपछि अन्य दर्शनीय स्थलहरू अवलोकन गरी आफू रहेको गुम्बामा फर्कनुभएको थियो ।

भिक्षु धर्मालोक 'पञ्चशीर्षपर्वत' मा ५ महिना रहनुभएको थियो । त्यस अवधिभित्र उहाँले **पञ्चबुद्धको पाँच लाख** तथा **महामञ्जुश्रीको एक लाख धारणी** पनि पाठ गर्नुभएको थियो । यसको अतिरिक्त **अपरिमिता धारणी एक लाख** पनि पाठ गर्नुभएको थियो । यसै अवधिभित्र उहाँले **' अनुत्तर विजय'** र **'गुरु मण्डलया भावार्थ सहित'** नामक दुईवटा किताबहरू संस्कृतबाट नेपालभाषामा अनुवाद गर्नुभएको थियो ।

पञ्चशीर्ष पर्वतबाट पेकिङ्ग फर्कनुभई उहाँले वि.सं. १९९३ सालको वर्षावास पेकिङ्गमै बिताउनुभयो । पेकिङ्गमा पनि ५ महिना बिताउनु भई भिक्षु धर्मालोक थ्यांकिन, नानकिंग हुँदै स्यांहेमा आउनुभयो । स्यांहेबाट पुनः उहाँ एक मार्गदर्शकका साथ चीनको महान् तीर्थको रूपमा रहेको **च्यूल्हास्वां, वमिस्वां र फुथोस्वां**मा पनि जानुभएको थियो ।

ती तीर्थस्थानहरू घुमफिर गरिसकेपछि उहाँ जहाजबाट नानकिंग फर्कनुभयो । नानकिंगबाट पुनः उहाँ स्यांहेमा आउनुभई त्यहाँ ५/६ दिन रहनुभयो । स्यांहेबाट आएको छैठौं दिनमा उहाँ रहनुभएको जहाज हङकङ पुग्न आयो । हङकङमा एक दिन मुकाम भई दोश्रो दिनको बिहानै जहाज स्टार्ट भयो र सातौं दिनमा सिंगापुर पुग्नुभयो । त्यहाँबाट पुनः ६ दिनपछि पेनाङ्ग पुगी १० औं दिनमा **'गंगासागर'** आईपुग्नुभयो । गंगासागरबाट दिनको २-३ बजेतिर कलकत्तामा पुग्नुभयो ।

कलकत्ताको रामजीदास जेतियालेन (बडा बाजार) स्थित **भाजुरत्न साहु** (वि. सं. १९४०-२०१३) को कोठी (घर) मा एक हप्ता रहनुभई उहाँ वि.सं. १९९४ सालको वैशाखपूर्णिमा (बु.सं. २४८१) अगाडि किन्दोल विहार आइपुग्नु भयो । वैशाखपूर्णिमाको दिन किन्दोल विहारमा उहाँले महाचीनबाट ल्याइदिएको बुद्धजीवनीसम्बन्धित सम्पूर्ण तस्वीरहरू

प्रदर्शन गर्नुभएको थियो, जुन प्रदर्शनी प्रायः जसो उपत्यकाका सम्पूर्ण बौद्धधर्मालम्बीहरूले हेर्न आएका थिए ।

भिक्षु धर्मालोक महाचीनबाट फर्कनुभएदेखि विशेषतः पुस्तक प्रकाशन कार्यमा जोड दिनुभयो । उहाँले आफू पञ्चशीर्ष पर्वतमा रहनुभएको बेला अनुवाद गर्नुभएको "अनुत्तर विजय" र "गुरूमण्डलया भावार्थ सहित", आफू श्रामणेरको बेला ऊ चन्द्रमणि महास्थविरसित ६ महिना जति साथ रहनुभएको बेला महापण्डित राहुल सांकृत्यायनद्वारा लिखित **'बुद्धचर्या'** ग्रन्थको आधारमा **'बुद्ध गुण'** नामक एक पुस्तिका पनि लेखिराखेको थियो । यस्तै उहाँले राहुल सांकृत्यायनकै अनुवादित ग्रन्थ **'दीघ निकाय'** र **'मज्झिम निकाय'** को आधारमा केही सूत्रहरू पनि नेपालभाषामा अनुवाद गर्नुभएको थियो, जुन **'प्रज्ञा दरसन'** को रूपमा प्रथम भाग र द्वितीय भाग गरी बु.सं. २४८४ वि. सं. १९९७ मा प्रकाशित गर्नुभएको थियो । साथै उहाँले आफ्नो मौलिक किताबहरूको रूपमा **'लोकय् कुचाल कुव्यवहार सुधार', 'ईश्वर म्हसीकि'** आदि किताबहरू पनि ३/४ सालको अवधिमा नै प्रकाशित गर्नुभएको थियो । यसै अवधिभित्र उहाँले भिक्षु प्रज्ञानन्दले तयार गरिराखेको 'परित्राण' किताब पनि बु.सं. २४८४ मा प्रकाशित गर्नुभएको थियो ।

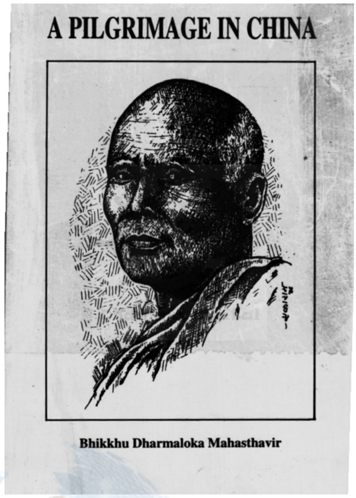

भिक्षु धम्मालोक महास्थविरद्वारा रचित 'महाचीन यात्रा' पुस्तक

यी सम्पूर्ण किताबहरू उहाँले बनारसमा छपाउनु भएको थियो । त्यसभन्दा अगाडिसम्म उहाँले प्रेस सम्बन्धी कुनै कार्य गरेको थिएन । तापनि जानी नजानिकन नै प्रेस सम्बन्धी कार्य गर्नुभएको थियो । तसर्थ उहाँलाई सुरू-सुरूमा अति नै कठिन हुन गएको थियो । सुरूमा त बनारसमा कुनै प्रेसले पनि नेपालभाषामा लेखिएका ती किताबहरू

https://dhamma.digital

प्रकाशन गर्न मञ्जुर गरेको थिएन, बल्ल एउटा ठूलो प्रेसको रूपमा रहेको **"इण्डियन प्रेस"** ले स्वीकार गऱ्यो तर पनि आफूले नजानेको भाषा हुनाको कारण कम्पोज गर्नेहरू कम दिक्क मानेको थिएनन् । उहाँले तिनीहरूलाई सम्झाई बुझाई ती किताबहरू प्रकाशन गर्दै लानुभएको थियो । त्यसबेला उहाँमा आलस्य भन्ने नै थिएन, सारनाथबाट दिनहुँ पैदल बनारस आई प्रुफ हेर्ने काम पूरा गर्नुहुन्थ्यो ।

सुरूमा उहाँले प्रकाशित गर्नुभएको किताब २/३ सयमात्र लिई, बाँकी सबै कुशीनगरमै छोडी, काठमाडौं आउनुभएको थियो । किन्दोल विहार पुगेको केही दिनमै सम्पूर्ण किताबहरू विक्री भएको कारण किताब किन्न नपाएकाहरू असन्तोष भए । ती पुस्तक नपाएका व्यक्तिहरूमा काठमाडौंका एक किसान उपासक हारां (पछि भिक्षु महापन्थ) पनि थिए । अतः उहाँले भिक्षु धर्मालोकले कुशीनगरमा छोडेर आउनु भएको किताब, अन्य एक साथी साथ लिई भिक्षु धम्मालोकको आदेशानुसार कुशीनगरसम्म जानुभई उहाँहरूले सके जति किताब बोकेर ल्याएका थिए ।

यसरी ३/४ सालसम्म लेखन तथा प्रकाशन सम्बन्धी कार्य अटूट रूपमा गर्दै रहेकोलाई त्यस्तै लेखन तथा प्रकाशनको जिज्ञासा लिई भिक्षु अमृतानन्द (वि. स. १९७५-२०४७) ले सुरु गर्नुभयो । तब भिक्षु धर्मालोक बेलाबखतमा एक डेढ महिना बाघद्वार र मणिचूड आदि ठाउँमा गई शान्त वातावरणमा दिन बिताउन जानुभयो ।

आनन्दकुटी विहारको सुरुवात

विशेषतः उहाँलाई किन्दोल विहारमा भिक्षु एवं अनागारिकाहरू सबै एकै ठाउँमा विवशताका साथ रहनुपर्नाको कारण मनमा शान्ति थिएन, किनकि बाहिर अनेकौं निन्दा-चर्चाका कुराहरू हुने गर्दथ्यो, साथै अनेकौं उपहास पनि हुँदै रहन्थ्यो । यस्तै निन्दा-चर्चा, उपहास आदि हुँदै आएको कारण दिक्दारको बेला उहाँ स्वयम्भू पर्वत स्थानमा घुम्न जाने गर्नुहुन्थ्यो । एक दिन उहाँ यस्तै घुम्न जानुभएको बेला **"ख्वाउँ-बुगाः"**

नामक स्थानको माथितिर अलि घना जङ्गल रहेको ठाउँमा एक मैदान भेटाउनुभयो । त्यहीँ उहाँले एकान्त अनुभव गर्दै जाँदा विशेष आनन्दको पनि अनुभव हुँदै आयो । पछि आएर उहाँ दिनहुँ आनन्दको अनुभव गर्न आउने स्थान हुन आयो ।

पुरानो आनन्दकुटी विहारको स्वरूप र लंकाराम चैत्य

एक दिन उहाँले त्यस्तै आनन्दको अनुभव गर्दैरहनुभएको बेला (वि.सं. १९९९) वर्षावास त्यहीँ एउटा कुटी बनाई रहने बिचार गर्नुभयो । त्यहीँ रहन उहाँले बनपालेसित सोध्नुभयो । वन रक्षकले पनि 'साधु' भएको हुनाले केही बाधा नभएको कुरा सुनायो । भिक्षु धर्मालोकले ती नै वन रक्षकलाई **'कुटी'** बनाउने अर्डर दिई चाहिने जति रुपियाँ दिनुभयो । वर्षावास अधिष्ठान गर्नुभएको बेला कुटी पूर्ण रूपमा तयार भएकै थिएन तैपनि उहाँले अधिष्ठान गर्नुभई जसो तसो (दुई-पटकसम्म ताल्चा फोडी ओढ्ने ओछ्याउने चोरेर लगे पनि) ३ महिने बर्सावास पूरा गर्नुभयो ।

वर्षावास समाप्त भएपनि उहाँ त्यस कुटीमा गई सुत्न गइनै रहे । वर्षावास समाप्तिपछि कार्तिक महिनाभर उहाँले भिक्षु अमृतानन्दलाई

https://dhamma.digital

स्वयम्भू पर्वतस्थानमा **'विश्वन्तर जातक'** को कथावाचन गराउनुभएको थियो । जुन धर्मोपदेश सुन्न श्रद्धालु भक्तजनहरू बिहान सबेरै-सबेरै नै आई पुग्थे । प्रायः गरी यस धर्मोपदेशको सारा बन्दोवस्त भिक्षु धर्मालोकले गर्नुभएको थियो । उहाँ सबेरै आनन्दकुटीबाट माथि आउनुभई सुकुल ओछ्याउने, आदिको बन्दोबस्त उहाँ स्वयंले नै गर्नुहुन्थ्यो । धर्मोपदेश समाप्तिको अवसरमा **भिक्षु अमृतानन्दले नेपालमा सर्वप्रथम अहोरात्र महापरित्राण पाठ सम्पन्न** गरेको थियो । वि.सं. १९९९ सालको कार्तिक पूर्णिमा (सकिमिला पुन्ही) का दिन सम्पन्न भएको त्यस **महापरित्राण पाठ सुन्न स्वयम्भू पर्वत स्थानमा हजारौं भक्तजनहरू उपस्थित** भएका थिए । महापरित्राणको समाप्तिपछि भोलिपल्ट बिहान बडो धुमधामका साथ बुद्धपूजा भएको थियो । यसै बेलादेखि स्थविरवाद बुद्धधर्मप्रति जनमानसको ध्यान केन्द्रित हुँदै आएको थियो ।

उता, विस्तारै आनन्दकुटी पनि विहारको रूपमा परिणत हुँदै आयो । यसको निमित्त **द्वारिका, पूर्णमान** र **भक्तलाल** आदि उपासकहरूको साथै क्षेत्रपाटीका **बातुली** नामक उपासिकाको श्रद्धाले कुटीलाई विस्तृत गर्नुको साथै अन्य एक आवासस्थल पनि निर्माण हुन आयो । अतः भिक्षु धमालोक वि.सं. २००० सालदेखि किन्दोल विहार छोडी स्थायीरूपमा **"आनन्दकुटी विहार"** मा रहन आउनुभयो ।

वि.सं. २००० सालको शिवरात्रीको समयमा ऊ चन्द्रमणि महास्थविर, भिक्षु अमृतानन्दकासाथ नेपाल आउनुभएको थियो । उहाँ एक महिनासम्म आनन्दकुटी विहारमै रहनुभएको थियो । त्यस अवधिभित्रमा गुरु चन्द्रमणि महास्थविरले उपत्यकाका विभिन्न दर्शनीय स्थलहरूको अवलोकन गर्नुका साथै विभिन्न विहार-विहारमा जानुभई गुप्त रूपमा धर्मोपदेश गर्नु भई नवजागृत बौद्धहरूलाई प्रफुल्लित पार्नुभएको थियो ।

त्यसैबेला भिक्षु धर्मालोकले एक दिन गुरुवर ऊ चन्द्रमणि महास्थविरसमक्ष आफ्नो एउटा इच्छा जाहेर गर्नुभएको थियो, त्यो हो 'यदि कुनै एउटा बुद्ध मूर्ति पाए, बिहान-बेलुका वन्दनादि गर्न एउटा मन्दिर (सानो विहार। बनाउन पाउने थियो ।' ऊ चन्द्रमणि महास्थविरले पनि

https://dhamma.digital

यदि मन्दिर बनाउने पक्का भए, आफू कहाँ (कुशीनगरको धर्मशालामा) रहेको दुईवटा संगमरमर (Marble) का बुद्ध मूर्तिमध्ये एउटा दिने पनि पक्का भनी जवाफ दिनुभयो । तसर्थ धर्मालोकले बडो जोडतोडका साथ बुद्धमूर्ति राख्न **"बुद्ध-मन्दिर"** बनाउने शुरू गर्नुभयो । मन्दिर सिद्धिन लागेपछि उहाँ बुद्धमूर्ति लिन कुशीनगर जानुभयो। कुशीनगरबाट बुद्धमूति लिई भीमफेदी मात्र के पुगेको थियो, काठमाण्डौबाट आएका यात्रुहरूले बौद्ध भिक्षुहरूलाई सरकारले कडिकडाउ गर्दै ल्याएको कुरा सुनाउनुभयो। उहाँलाई पनि काठमाण्डौं नजान सल्लाह दिनुभयो। त्यसो गर्नाको कारण भने कसैले बताउन सकेन । त्यसको भोलिपल्ट बिहान सबेरै बुद्धमूर्ति भीमफेदी मै छोडी उहाँ पैदल काठमाडौं आउनुभयो । उहाँ एक रात बलम्बुमा बिताएर मात्र "आनन्दकूटी विहार" आउनुभएको थियो । त्यही दिन (१५ श्रावण २००१) भिक्षु, श्रामणेर, अनगारिकाहरू सबैलाई सिंहदरवारमा हाजिर हुनुपर्ने पूर्जी दिइराखेको रहेछ । अतः भिक्षु धम्मालोक पनि आनन्दकुटी पुगेको केही समयपछि नै बिहानै सिंहदरबारमा हाजिर हुन गए। एक लाइनमा भिक्षु, श्रामणेरलाई राखियो त दोश्रो लाइनमा अनागारिकाहरूलाई राखियो।

देशबाट निर्वासन

Dhamma.Digital

श्री ३ जुद्धशम्शेरका हजुरिया जर्नेल बहादुरशम्शेरले भिक्षु एवं अनागारिकाहरूले नेपालमा बुद्धपूजा गर्न नपाउने, प्रवजित गर्न नपाउने, धर्मदेशना गर्न नपाउने, नेपालभाषाबाट किताब लेख्न नपाउने आदि कुराहरू उल्लिखित कबुलियत पत्रमा सही राख्न पुरापुर इन्कार गर्नुभएपछि हुकुम दिएको थियो –

"यिनीहरूले भनेको कुरा नमान्ने भएपछि चिसापानी गढी कटाइदिनु, आइमाई अनागारिकाहरूलाई वर्षावासपछि मात्र पठाउनू।"

यी अनुज्ञा (हुकुम) श्री ३ जुद्धशम्शेरलाई थाहै नदिकन बाह्मण पुरोहितहरूको षड्यन्त्रमा संलग्न भई हजुरिया जर्नेल बहादुर शम्शेर (जुद्ध शम्शेरको पुत्र) ले दिएको थियो। हजुरिया जर्नेलले हुकुम दिएपछि

प्रत्येक भिक्षु एवं श्रामणेरहरूको पछाडि एक-एक जना पुलिस साथ लगाई आ-आफ्नो विहारमा रहेको चीवर, किताब, बिछ्यौना आदि केही सामानहरू लिने जाने बन्दोबस्त गराई सबै (८ जना भिक्षु एवं श्रामणेर) लाई भोटाहिटीस्थित चपरासी अड्डामा हाजिर गराए । त्यहीँबाट पुनः एक-एक जना पुलिस साथ लगाई चिसापानी गढीसम्म छोडेर आउने अर्डर दिए ।

यसरी बुद्धको जन्मस्थल नेपालमा बुद्धधर्म पुनरुद्वार गर्न आउनुभएका बौद्ध भिक्षुहरूलाई तेश्रो पटक (**पहिलो-१९८४ साल ५ जना -घ्यलुंहरूलाई, दोश्रो-१९९३ साल भोजपुरबाट भिक्षु महाप्रज्ञा र श्रामणेर अमृतानन्दलाई) १५ श्रावण २००१** को दिन बडो अन्यायपूर्वक देश निर्वासित गरेको थियो । निष्काशित गरिएका उहाँहरू – **भिक्षु प्रज्ञानन्द, धम्मालोक, सुबोधानन्द, प्रज्ञारश्मि, श्रामणेर-अग्गधम्म, कुमार, रत्नज्योति र प्रज्ञारस** थानकोटमा एक रात बिताई दोश्रो दिन बिहान सबेरै चन्द्रागिरी पहाड चढ्नुभएको थियो । दोश्रो दिन उहाँहरू भीमफेदीमा **साहु द्वारिकाप्रसाद मानन्धर**को घरमा बास बस्नु भयो ।

तेश्रो दिन उहाँहरू वीरगंज पुग्नुभयो । बीरगंजबाट रक्सौल पुग्नुभएपछि उहाँहरूले एक आपसमा सरसल्लाह गरी कोही कालिम्पोङ्ग, कोही नौतनवा, कोही कलकत्ता जानुभएको थियो । भिक्षु धर्मालोक, भिक्षु सुबोधानन्द र भिक्षु प्रज्ञारश्मि ३ जना कुशीनगर जानुभएको थियो । कुशीनगर पुग्नुभएपछि सारा वृत्तान्त ऊ चन्द्रमणि महास्थविरलाई सुनाउनुभयो र त्यहीँ पुनः वर्षावासको अधिष्ठान पनि गर्नुभयो ।

धर्मोदय-सभा स्थापना

जसो तसो गरी बडो कठिनाइका साथ वर्षावास समाप्त गर्नुभई उहाँहरू सारनाथ जानुभयो । त्यहीँ ३१ अक्टोबर १९४४ (बु.सं. २४८८ कार्तिक पूर्णिमा) का दिन ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको अध्यक्षतामा **"धर्मोदय-सभा"** को स्थापना भएको थियो । "धर्मोदय-सभा" का (तत्कालीन स्थापनाकालका) कार्यकारिणी पदाधिकारी निम्न रूपमा

https://dhamma.digital

रहनुभएको थियो –

१) अध्यक्ष - ऊ चन्द्रमणि महास्थविर
२) उपाध्यक्ष - भदन्त आनन्द कौशल्यायन
३) सचिव - भिक्षु अमृतानन्द
४) संयुक्त सचिव - भिक्षु महानाम
५) कोषाध्यक्ष - मणिहर्षज्योति कंसाकार
६) सदस्य - भिक्षु ऊ कित्तिमा महास्थविर
७) सदस्य - भिक्षु महाप्रज्ञा स्थविर
८) सदस्य - भिक्षु धर्मालोक स्थविर
९) सदस्य - भिक्षु सुबोधानन्द ।

त्यसबेला सारनाथमा **"मूलगन्धकुटी विहार"** को वार्षिकोत्सव (१४ औँ) को समय थियो । अतः त्यहाँ मेला जस्तै भीड हुने गर्दथ्यो । ती उत्सवको समाप्ति पछि भिक्षु धर्मालोक कुशीनगर फर्कनुभयो । कुशीनगरमा केही समय रहनुभई उहाँ कालिम्पोङ्ग प्रस्थान गर्नुभयो ।

श्रीलङ्काको शिष्टमण्डल काठमाडौंमा

कालिम्पोङ्गबाट पुनः भाजुरत्न साहुकै खच्चरद्वारा फारी जानुभयो । फारीमा २ हप्ता जति रहनुभई उहाँ अन्य तिब्बतीय स्थानहरूको साथै 'दुयू' भन्ने स्थानमा धेरै महिना रहनुभयो । 'दुयू' बाट उहाँ 'स्यासिमा' भन्ने स्थानमा रहन जानुभयो, जहाँबाट हुलाक नजिक हुनाको कारण कयौं व्यक्तिहरूसित पत्र-व्यवहार गर्दै रहनुभयो । त्यसैबेला उहाँले नेपालमा जुद्धशम्शेर पश्चात् श्री ३ पद्मशम्शेर (शासनकाल वि. सं. २००२-२००४) नेपालको प्रधानमन्त्री हुनुभएको खबर सुन्नुभएको थियो, साथै श्रीलंकाबाट भिक्षु **नारद महास्थविर (सन् १८९९-१९८३)** को नेतृत्वमा एक शिष्टमण्डल काठमाडौं आइपुग्नुभएको खबर पनि उहाँले थाहा पाउनुभयो, जुन शिष्टमण्डलमा भिक्षु अमृतानन्द पनि थिए । पछि भिक्षु अमृतानन्दले नै उहाँलाई स्वदेशमा आगमन गर्न सजिलो हुनेगरी कालिम्पोङ्गमा आइरहन पत्र पठाउनुभएको थियो, जुन पत्रानुसार उहाँ

https://dhamma.digital

पनि 'स्यासिमा' बाट ५/६ दिनपछि कालिम्पोङ्ग आईपुग्नुभयो ।

यता काठमाडौंमा श्रीलंकाबाट आउनुभएका उहाँहरू **(भिक्षु नारद महास्थविर, भिक्षु प्रियदर्शी, भिक्षु अमृतानन्द, डा. रत्नसूर्य र प्रोफेसर आर्यपाल)** ले श्री ३ पद्म शम्शेरलाई भेट्नभई **"निष्काशित भिक्षुहरूलाई फर्काइ पाउँ" भनी बिन्तिपत्र** चढाएका थिए जुन बिन्तिपत्रलाई श्री ३ पद्मशम्शेरले सहर्ष स्वीकार गर्नुभएको थियो । अतः भिक्षु अमृतानन्दले सर्वप्रथम भिक्षु धर्मालोक (निष्काशित भिक्षुहरूमा वृद्ध)लाई आगमनको निमित्त पत्र पठाउनुभएको थियो ।

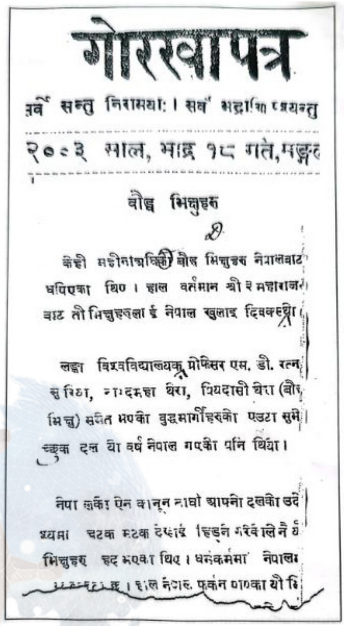
गोरखापत्र

सर्वे सन्तु निरामयाः । सर्वे भद्राणि पश्यन्तु

२००३ साल, भाद्र १८ गते, मङ्गल

बौद्ध भिक्षुहरू

केही महीना अघि केही बौद्ध भिक्षुहरू नेपालबाट धपिएका थिए । हाल वर्तमान श्री ३ महाराज बाट ती भिक्षुहरूलाई नेपाल खुलाइ दिबक्सेको ।

लङ्का विश्वविद्यालयका प्रोफेसर एस. डी. रत्न सुरिया, नारद महा थेरा, प्रियदर्शी थेरा (बौद्ध भिक्षु) सहित भएको बुद्धमार्गीहरूको एउटा सुभेच्छुक दल यो वर्ष नेपाल गएको पनि थियो ।

नेपाल सर्कार ऐन कानून लाग्यो आफ्नो दलको उद्देश्यमा चटक मटक देखाई बिहुर्न गर्दैवाली नै ये भिक्षुहरू हद भएका थिए । धर्मकर्ममा नेपाल ... । हाल नेपाल फर्कन पाएका यी ...

निर्वासित भिक्षुहरूलाई स्वदेश फर्किन अनुमति दिइएको बारेमा गोरखापत्रमा प्रकाशित समाचार

ती पत्र भिक्षु धर्मालोक कालिम्पोङ्ग पुग्नुभएको ५ दिनपछि प्राप्त भएको थियो । अतः उहाँ तुरुन्तै काठमाडौं पुग्न रक्सौल आइपुग्नुभयो तर वीरगंजमा हुकुमको पूर्जी नआएको कारण उहाँ ७/८ दिन त्यहीं रहनुपर्यो । त्यसबेला जेठ महिना भएको कारण उहाँलाई गर्मीको कारण वीरगंजमा रहिरहन असह्य हुँदै आयो । त्यसैले उहाँ कालिम्पोङ्गमै फर्कने विचारमात्र गरिरहेको थियो, त्यसैबेला काठमाडौंबाट त्यहाँ आउने खबर पठाइयो । तब राहदानी पाएपछि भीमफेदीमा एक रात बिताई सन् १९४६ को जून महिना **(जेष्ठ शुक्ल ६, २००३ वि.सं.) मा उहाँ आनन्दकुटी** आइपुग्नुभयो । त्यस दिन उहाँको आँखामा प्रीतिमय आँसु भरिएको थियो । उहाँले भित्रि हृदयदेखि 'नारद महास्थविर' को दया र करूणा प्रति प्रसन्नता भाव व्यक्त गर्नुभयो साथै भिक्षु अमृतानन्दलाई पनि भन्नुभयो - **"अमृतानन्द ! तपाईले निभिसकेको बत्तीलाई फेरि बालिदिनुभयो ।"**

https://dhamma.digital

आफूले निर्माणकार्य शुरू गरेको आनन्दकुटीमा भिक्षु अमृतानन्द र उपासकोपासिकाहरूको श्रद्धाले भीमफेदीमा छोडेर गएको बुद्ध-मूर्तिलाई पनि आफूले बनाएर गएको मन्दिरको सट्टा त्यही स्थानमा जगैदेखि राम्ररी बनाएको मन्दिरमा विराजमान गराइसकेका थिए । अतः उहाँ आनन्दकुटी पुग्नासाथ आफूले नसोचेकै रूपमा प्रगति भइरहेको देखी निकै आनन्दको अनुभव गर्नुभएको थियो ।

यसरी निष्काशित भिक्षुहरूको आगमन पश्चात् पुनः नेपालमा स्थविरवाद बुद्ध-धर्मको प्रचारप्रसार तीव्र रूपमा हुँदै आयो । यसैको फलस्वरूप **२००८ सालको कार्तिक** महिनामा बुद्धका **अग्रश्रावक सारि पुत्र र मौद्‌गल्यायनको अस्थिधातु** नेपालमा पनि आगमन गर्न नेपाली बौद्ध समुदाय सफल भएको थियो ।

साहित्यिक रचना

त्यस्तै २०१३ सालको कार्तिक (सन् १९५६ को नोभेम्बर) महिनामा "धर्मोदय-सभा" को तत्त्वावधानमा ४२ राष्ट्रका प्रतिनिधिहरू सम्मिलित गराई **"चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलन"** पनि सम्पन्न भएको थियो। यी प्रत्येक कार्यहरूमा भिक्षु धर्मालोकले सक्दो योगदान दिनुभएको थियो । यसको अतिरिक्त उहाँले बुद्धको जन्मस्थल-लुम्बिनी, कुलभूमि-कपिलवस्तु, प्राचीन स्तूप स्वयम्भूप्रति उहाँको भावना विशेषरूपमा व्यवस्थित गर्ने आशयले नै उक्त स्थानहरूको निमित्त उहाँले आफ्नो अमूल्य समय दिनुभएको थियो ।

राणा भीमशम्शेरको पाला (वि सं १९८७ साल) मा नेपालभाषाबाट पर्चा छापे बापत 'आडम्बर मत पर्व' मा समाविष्ट हुनु, कैयौं किताबहरू नेपालभाषामा लेखी बनारसमा बारम्बार गई प्रकाशन गर्नु, विशेषतः सामाजिक सुधार एवं समीक्षात्मक रूपमा नेपालभाषामा किताब लेखी पूर्ति गरिदिएको कारण **"च्वसापासा"** को तर्फबाट उहाँलाई **"भाषा-जवः"** को उपाधिले सम्मानित गरेको थियो ।

"च्वसा पासा"- नेपालभाषा एवं साहित्यलाई विकास गर्नको

https://dhamma.digital

निमित्त प्रेम बहादुर कंसाकार (ने. सं. १०३७-१११११) र मदनलोचन सिंहद्वारा ४ वछलागा १०७० ने.सं. (वैशाख पूर्णिमा, २००७ साल) को दिन कलकत्तास्थित **रामजीदास जेतियालेन** (धर्मोदय कार्यालय) मा स्थापना गरेको थियो । यसरी "च्वसापासा" स्थापना हुनुभन्दा अगाडि नै कैयौं किताबहरू नेपालभाषामा लेखी प्रकाशन गरिसक्नुभएका भिक्षु धर्मालोक महास्थविर विशेषतः धर्मसम्बन्धी वादविवाद गर्दै रहनु नपाए दिक्क मान्ने स्वभावका व्यक्ति थिए ।

उहाँ गृहस्थ (दशरत्न उपासक) को बेला नै अन्याय, अकीर्तिको विरुद्ध आवाज उठाउन सक्ने व्यक्ति, प्रव्रजित भएपश्चात् झन निर्भीक रूपमा बोलाइमा मात्र होइन लेखाइमा नै उग्रता ल्याउनुभएको थियो । प्रमाणको रूपमा **"लोकय् कुचाल कुव्यवहार सुधार", "ईश्वर म्हसीकि", "कर्म सुधार", "सुयागु धर्म सत्य खः"** आदि किताब लेखी विकृत हुँदै आइरहेको बौद्ध समाजलाई सुधार्न उहाँ अग्रगण्य हुनुभएको थियो ।

यसको अतिरिक्त उहाँले त्यसबेला नै तामाङ, गुरुङ, मगर, थकाली, मानन्धर, ताम्राकार आदि कैयौं जातिहरू बौद्ध भएर पनि जनसंख्याको जनगणनामा बौद्धहरूको जनसंख्या आश्चर्यजनक रूपमा कमी देखाएकोमा तीव्र विरोध गर्नुभएको थियो ।

Dhamma.Digital

देहावसान

यसप्रकार हरेक क्षेत्रमा अमूल्य योगदान दिंदै आउनुभएका उहाँ ७५ वर्षको उमेरमा लुम्बिनीको 'धर्मोदय विहार' बाट अस्वस्थ रूपमा काठमाडौं आउनुभएको थियो । कान्ति अस्पतालमा भर्ना भई स्वस्थ हुनुभयो, तव देखि उहाँ आनन्दकुटी विहारमा रहँदै आउनुभएको थियो ।

वृद्ध एवं रोगी शैय्याबाट उठेको शरीर भए तापनि आफ्नो स्वभावानुसार प्रत्येक कार्यमा संकल्प विकल्प गर्दै रहने व्यक्ति । अनायाश ! ५ अक्टोवर १९६७ अर्थात् १८ आश्विन २०२४ का दिन आनन्दकुटी विहारमै रातको समय निधन हुनुभयो ।

८ अक्टोवरको दिन उहाँको शवयात्रामा उपस्थित बुद्धधर्मका

तीनैयान (थेरवाद, महायान र वज्रयान) का असंख्य उपासकोपासिकाहरूका साथै कैयौं अबौद्धहरू पनि उहाँलाई श्रद्धान्जली चढाउन आएका थिए । यसबाट उहाँको प्रतिभा छर्लङ्ग भएको महशुस गर्न सकिन्छ ।

अन्तमा, आनन्दकुटी विहार-स्वयम्भूमा उहाँको स्मृतिस्वरूप बनिएको **'धम्मालोक धम्मागार'** स्थित उहाँको प्रतिबिम्व (प्रतिमा) सदाको लागि नमनीय भएको छ ।

–सन्दर्भ–

१) महाचीनयात्रा - भिक्षु धर्मालोक स्थविर, कालिम्पोङ्ग - ने. सं. १०७०, 'धर्मोदय सभा' ।

२) लुमके बहःपिं - १ - भिक्षु सुदर्शन, केल मासंगल्ली, यें, ने.सं. १०९० - 'च्वसापासा' ।

३) तिब्बतमे सवा बरस - राहुल सांकृत्यायन, नई दिल्ली, वि. सं. १९९०, शारदा मन्दिर ।

४) यात्रा के पन्ने - राहुल सांकृत्यायन, देहरादून, सन् १९५२ - साहित्य सदन ।

५) महास्थविर धम्मालोक भन्ते - धर्मरत्न 'यमि', वि. सं. २०२७ - लेखक स्वयं ।

अभ्यास – २

१) साहु दशरत्नको मनमा प्रब्रजित हुने विचार कसरी उत्पन्न भयो ?

२) भिक्षु धर्मालोकको महाचीन यात्राबारे के चाहा छ वर्णन गर्नुहोस् ।

३) स्वयम्भू पर्वत स्थानको 'ख्वाउँ-बुंगाः' नामक स्थानको घना जङ्गलको मैदान कसरी आनन्दकुटी विहारमा परिणत भयो ? ऐतिहासिक विवेचना गर्नुहोस् ।

४) भिक्षु धर्मालोक महास्थविरले नेपाली बौद्ध साहित्य र नेपालभाषामा पुऱ्याउनु भएको देनबारे चर्चा गर्नुहोस् ?

https://dhamma.digital

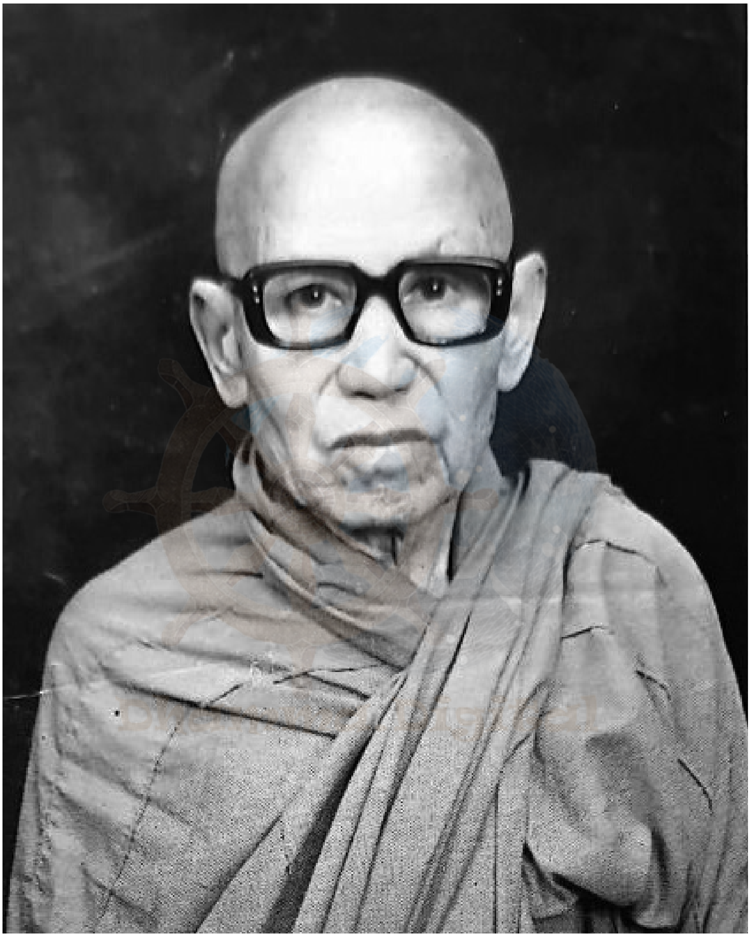

भिक्षु शाक्यानन्द महास्थविर
(वि.सं. १९६६-२०५४)

https://dhamma.digital

३. भिक्षु शाक्यानन्द महास्थविर
(वि.सं. १९६६-२०५४)

बाल्यकाल र गृहत्याग

नेपालमा स्थविरवाद बुद्धधर्म पुनरुत्थान गर्नमा विशेष योगदान दिनुभएका महानुभावहरूमध्ये भिक्षु शाक्यानन्द महास्थविर पनि एक हुनुहुन्छ । उहाँको जन्म वि.सं. १९६६ साल, चैत्र महिनामा भोजपुरको टक्सारमा भएको थियो । उहाँ बाल्यकालदेखि नै विभिन्न धार्मिक क्रियाकलाप (धर्मचर्चा, बुद्धमन्त्रको जप, अष्टमीव्रत पालना गर्ने आदि) मा संलग्न हुँदै आउनुभएका व्यक्ति थिए। उहाँको पिताको नाम **कुलधन शाक्य** र आमाको नाम **चिरीमाया** थिए । उहाँको एक दाजु पुण्यधन शाक्य हुनुहुन्छ र भाइहरूमा चैत्यधन शाक्य र कुलराज शाक्य हुनुहुन्छ। उहाँको नाम **चक्रधन शाक्य** थियो । उहाँका दुबै भाइहरू पनि पछि प्रव्रजित हुनुभएको थियो ।

चक्रधन शाक्य सानै उमेरमा (१२ वर्ष देखि) बाजे-बज्यैका साथ पाटनमा रहनुभएको थियो। त्यसबेला उहाँले **सत्तोधर्म**का ज्ञाता **जुजुमान साहु**कहाँ गई सन्तोधर्मको विधि पनि सिक्नुभएको थियो। उहाँ २० वर्ष पुग-नपुग भएको बेला उहाँका बाजे र बज्यैको निधन भएको थियो। त्यसबेला उहाँका बुबा ४५ दिनको क्रिया गर्नको निमित्त भोजपुरबाट काठमाडौं आउनुभएको थियो। क्रिया सिध्याई उहाँ पनि बुबासँगै भोजपुर जानु भएको थियो। भोजपुरमा उहाँले सत्तोधर्म पालन गर्दै रहे ।

त्यसैताका **महादान** नामक एक बौद्ध त्यागी (लामा भिक्षु) भोजपुर आउनुभएको थियो। चक्रधन शाक्यले उहाँसित सम्पर्क एवं सत्संगत गर्दै लगे । जसको फलस्वरुप उहाँमा पनि वैराग उत्पन्न हुन थाल्यो । अतः उहाँले पूरा २० वर्षको उमेरमा (वि.सं. १९८७ साल) गृहत्याग गर्नुभयो। उहाँका दाजु एवं भाइहरूले उहाँलाई फर्काउन कोसिस पनि गरेका

https://dhamma.digital

थिए । तर उहाँले दृढसङ्कल्पका साथ त्याग गर्नुभएको प्रमाण स्वरूप घर फर्कन कुनै हालतमा पनि स्वीकार गर्नु भएन ।

उहाँ भोजपुरबाट धनकुटा र धरान हुँदै विराटनगर पुग्नुभयो । विराटनगरबाट पुनः जोगवनी जानुभई रेलबाट रक्सौल आउनुभयो । रक्सौलबाट पुनः उहाँ नेपाल भित्र आउनुभई काठमाडौंसम्म पुग्नुभयो । काठमाडौं उपत्यकामा केही दिनु रहनुभई पश्चिमतर्फ लाग्नुभयो । मनकामना, बन्दीपुर, गोरखा, पोखरा हुँदै उहाँ वि.सं. १८८९ (सन् १९३२) मा पहिलोपल्ट तानसेन पुग्नुभयो ।

सन् १९३७ तिर बर्मामा भिक्षु अमृतानन्द, भिक्षु शाक्यानन्द र भिक्षु अनिरूद्ध

त्यसबेला तानसेनवासीहरूले उहाँलाई गेरुवावस्त्र लगाउनुभएका, एक राम्रो अनुहार भएका नवयुवकको रूपमा देख्नुभएको थियो । उहाँ ३/४ महिना तानसेनमा रहनुभई विधिवत् रूपमा श्रामणेर हुनको निमित्त तथागतको परिनिर्वाणस्थान कुशीनगर जानुभयो । जहाँ ऊ चन्द्रमणि महास्थविर (सन् १८७६-१९७२) ले केही समयसम्म परीक्षा लिनुभएपछि उहाँलाई वि.सं. १९८९ को चैत्र महिनामा, चैत्र शुक्ल अष्टमीका दिन श्रामणेर गर्नुभयो । नाम उहाँको शाक्यकुलको स्मरण गरी **"शाक्यानन्द"** राख्नुभयो । श्रामणेर शाक्यानन्दले पनि एक महिनाभित्रैमा सारा श्रामणेर-शिक्षा अवगत गर्नुभई पालन गर्नुभएको थियो ।

https://dhamma.digital

सिंहली भिक्षु एम.ए. पिरिस

त्यसबेला कुशीनगरमा **एम.ए. पिरिस** नामका एक सिंहली भिक्षु पनि थिए। उहाँ **भिक्षु श्रद्धानन्द** एवं **लङ्का बाबा**को रूपमा पनि सुपरिचित थिए । उहाँ ६० वर्षको उमेरमा नोकरीबाट रिटायर्ड हुनुभएपछि विशेष प्रसन्नताका साथ तथागतको पावनभूमि भारतमा आउनुभयो र कुशीनगरमा भगवान् बुद्धको परिनिर्वाण मूर्ति दर्शन गरी सन्तोष उत्पन्न गर्नुभएको थियो । उहाँले कुशीनगरमा नै रही बुद्धधर्म पुनरुत्थानको निमित्त केही गर्ने संकल्प गर्नुभयो। जस अनुसार उहाँले कुशीनगर एवं आसपासका निर्धन, अशिक्षित र साधन विहीन जनताहरूको दुर्दशा देखी शिक्षामा विशेष जोड दिने संकल्प गर्नुभएको थियो । अतः उहाँले एक शिक्षकको प्रबन्ध गरी निःशुल्क पाठशालाको स्थापना गर्नुभयो। जसको निमित्त उहाँले गाउँ-गाउँमा घुमफिर गरी बच्चाहरू जम्मा गर्नुभएको थियो। बच्चाहरूलाई प्रसन्न गर्न उहाँले मिठाई, पैसा, चामल, फलफूल आदि पनि वितरण गर्ने गर्नुहुन्थ्यो पछि आएर यो स्कूल **जूनियर हाइस्कुल** र **इन्टर कलेज**सम्म हुन आयो ।

यसरी कुशीनगरमा शिक्षाको केही प्रबन्ध गर्नुभएपछि लुम्बिनीमा पनि केही व्यवस्था गर्ने आशयले श्रामणेर शाक्यानन्दका साथ उहाँ सन् १९३३ को अप्रिल महिनामा लुम्बिनी आउनुभएको थियो। तर अफशोच, लुम्बिनीमा गई केही गर्न नपाउँदै विषम् जलवायुको कारण केही दिनको मलेरिया ज्वरले गर्दा औषधी गर्दागर्दै पनि निको नभई अप्रिल महिनामा मै उहाँले लुम्बिनीमा आफ्नो प्राण त्याग गर्नुभएको थियो ।

ऊ कित्तिमा महास्थविर र देवप्रिय वलिसिंहासित सम्पर्क

यसको खबर श्रामणेर शाक्यनन्दले नै कुशीनगरमा जानुभई गुरुवर ऊ चन्द्रमणि महास्थविरलाई सुनाउनुभएको थियो। जुन खबर सुन्नासाथ उहाँ निकै दुःखित हुनुभयो । त्यस वर्ष (सन् १९३३/वि.सं. १९९०) को वैशाख पूर्णिमामा श्रामणेर शाक्यानन्दले कुशीनगर मै मनाउँदै, केही

https://dhamma.digital

दिनपछि बुटवल, तानसेन आउनुभयो । दुबै ठाउँमा गरी केही महिना बिताउनुभएपछि उहाँ सारनाथ (धर्मचक्र प्रवर्तन स्थान) जानुभयो । सारनाथमा उहाँको सम्पर्क **ऊ कित्तिमा महास्थविर** (सन् १९०३-१९८७) सित भयो । त्यस्तै महाबोधि सोसाइटीका आजीवन प्रधानमन्त्री नियुक्त हुनुभएका **देवप्रिय वलिसिंहा** (सन् १९०४-१९६८) सित पनि सारनाथको महाबोधि सोसाइटीमा भेटघाट भयो । उहाँले श्रामणेर शाक्यानन्दलाई **'धम्मपद'** एउटा उपहार स्वरूप प्रदान गर्नुभएको थियो ।

यसरी उहाँ दुइ महानुभावहरूसित सुपरिचित भई सकेपछि श्रामणेर शाक्यानन्द 'बुद्धगया' प्रस्थान गर्नुभएको थियो । त्यहाँ श्रीलङ्का विहारमा रहनुभई **भदन्त शासनश्री महास्थविर**बाट पनि परिचित हुनुभयो । उहाँ महास्थविर सन् १९२९ मा **अनगारिक धर्मपाल**को आग्रहबाट भारतमा धर्मप्रचारार्थ प्रशिक्षित गरिएका १० जना श्रामणेरहरूको आचार्यत्वमा श्रीलङ्काबाट भारत आउनुभएको थियो । ती श्रामणेरहरूलाई उहाँले बङ्गालको **शान्तिनिकेतन, विश्वभारती विश्वविद्यालय**मा प्रशिक्षण दिन लगाउनुभएको थियो । १५ वर्षको उमेरमा सन् १९१४ मा श्रामणेर हुनुभएका भदन्त शासनश्री महास्थविर सन् १९२० मा उपसम्पन्न हुनुभएको थियो । उहाँ सन् १९६० मा विशिष्ट बौद्ध विद्वान्हरूको लेख सङ्कलन गरी **"बुद्धका देन"** नामक एक किताब पनि प्रकाशन गर्नुभएको थियो ।

भिक्षु अच्युतानन्दसँग बर्मा प्रस्थान र उपसम्पदा

उहाँसित पनि राम्रै तवरमा चिनापर्ची भइसकेपछि श्रामणेर शाक्यानन्द कुशीनगरमै फर्कनुभयो । कुशीनगरमा भिक्षु धम्मालोक (सन् १८९०-१९६७) पनि आइरहनुभएको कारण उहाँ खुशी हुनुभयो । त्यसबेला ऊ चन्द्रमणि महास्थविरले आफ्ना एक शिष्य **अच्युतानन्द**लाई बर्मा पठाउने बन्दोबस्त गरिरहनुभएको थियो । उहाँसित आफू पनि बर्मा जान चाहेको कुरा श्रामणेर शाक्यानन्दले ऊ चन्द्रमणि महास्थविर समक्ष

https://dhamma.digital

व्यक्त गरे । जसअनुसार खर्चको निमित्त गुरुवर र भिक्षु धम्मालोकको तर्फबाट पनि केही सहायता पाई श्रामणेर शाक्यानन्द वि.सं. १९९० (सन् १९३४) सालमा बौद्ध साहित्य अध्ययन गर्न अच्युतानन्दका साथ बर्मा प्रस्थान गर्नुभयो ।

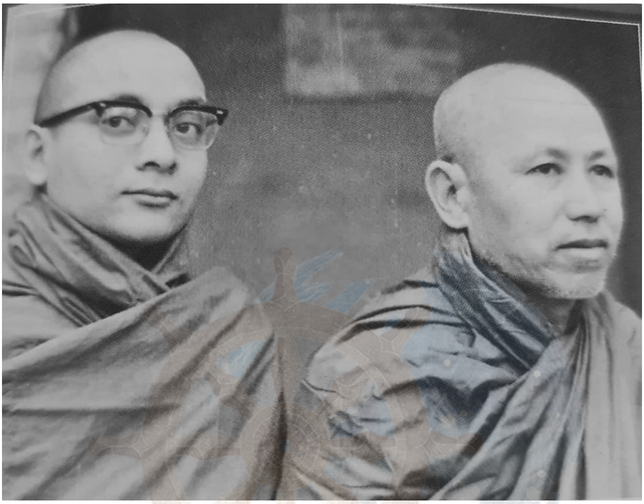

भिक्षु शाक्यानन्दसँग भिक्षु ज्ञानपूर्णिक

बर्मा पुगी रंगूनको दर्शनीय स्थलहरूको अवलोकन गरिसकेपछि बर्माको एक अन्य शहर 'मोलमिन' प्रस्थान गर्नुभयो । जहाँको **"टाऊ-पाउ-च्याऊँ"** विहारमा पुग्नुभई **ऊ चक्कपाल महास्थविर** (सन् १८८०-१९५६) लाई भेट्नुभयो । उहाँ बर्माका एक अग्गमहापण्डित एवं पालिसाहित्यका महाआचार्य थिए । उहाँकै छत्रछायामा रही श्रामणेर शाक्यानन्दले बर्मेली भाषा र बौद्धग्रन्थको अध्ययन शुरू गर्नुभएको थियो । ऊ चक्कपाल महास्थविरकै सुझाव अनुसार श्रामणेर शाक्यानन्द वि.सं. १९९२ सालको माघ कृष्णपक्षको सप्तमी रविवारका दिन ६१ जना भिक्षुहरूका साथ **मेधें सयादो महास्थविर**को उपाध्यायत्वमा **उपसम्पन्न** हुनुभएको थियो । उहाँले बर्मामा बौद्धसाहित्य अन्तर्गत **'अभिधर्म'** को पनि अध्ययन गर्नुभएको थियो ।

https://dhamma.digital

भिक्षु महाप्रज्ञासँग भेट

बर्मामा ६ वर्ष जति रहनुभई भिक्षु शाक्यानन्द वि.सं. १९९६ सालतिर स्वदेश फर्कनको निमित्त कलकत्ता आइपुग्नुभयो । कलकत्तामा भिक्षु कर्मशील (प्रज्ञानन्द), श्रामणेर प्रज्ञारश्मि एवं भाजुरत्न कंसाकार (वि.सं. १९४०-२०१३) लाई भेट्नुभयो । कलकत्ताबाट सिलगुडी हुँदै उहाँ कालिम्पोङ्ग पुग्नुभयो । कालिम्पोङ्गको त्रिपाई डाँडामा अवस्थित प्रज्ञाचैत्य महाविहारमा भिक्षु महाप्रज्ञा (वि.सं. १९५८-२०३५) लाई भेट्नुभयो । उहाँलाई बर्मास्थित **"बङ्गाली बुद्धिस्ट सोसाइटी"** ले ११ थान बङ्गाली पुस्तकहरू भिक्षु शाक्यानन्द मार्फत पठाएको रहेछ । अतः ती ग्रन्थहरू बुझाउन पनि भिक्षु शाक्यानन्द कालिम्पोङ्ग जानुभएको थियो । कालिम्पोङ्गमा डेढ महिना जति रहनुभएपछि 'दार्जीलिङ्ग' एकपटक अवलोकन गरि उहाँ वैशाख पूर्णिमाको निमित्त कुशीनगर प्रस्थान गर्नुभयो ।

यस अवधिभित्रमा उहाँको **कनिष्ठ भाइ कुलराज (विमलज्योति) शाक्य** पनि वि.सं. १९९६ को वैशाख पूर्णिमाको दिन कुशीनगरमा ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको तर्फबाट **"श्रामणेर सुबोधानन्द"** भइसकेको थियो । वि.सं. १९९३ (सन् १९३६ को डिसेम्बर) सालको पौष महिनामा भिक्षु महाप्रज्ञा, श्रामणेर अमृतानन्दको आग्रहमा कालिम्पोङ्गबाट सिलगुडी, जोगवनी, विराटनगर, धरान हुँदै भोजपुर पुग्नुभएको थियो । भोजपुरमा उहाँलाई विशेषतः भिक्षु शाक्यानन्दका दाजु पुण्यधन र भाइहरू चैत्यधन र कुलराज शाक्यको अनुरोधमा एउटा बुद्धमूर्ति निर्माण गर्न लगाउनुभएको थियो । जुन मूर्ति भिक्षु महाप्रज्ञाले **१९ दिन**मा तयार गर्नुभएको थियो ।

मूर्तिमा रङ्गरोगन पनि सकिनासाथ पौष मसान्त (३० गते) को दिन भव्य रथयात्रा गरी ती बुद्धमूर्तिलाई विहार (धर्मस्थलको रूपमा एकतल्ले गरी बनाइ राखेको) मा प्रतिष्ठा गर्नुभयो र विहारको नाम पनि भिक्षु महाप्रज्ञाले नै **"श्री शाक्यमुनि विहार"** राख्नुभयो ।

https://dhamma.digital

भिक्षु महाप्रज्ञा र श्रामणेर अमृतानन्दलाई जेल चलान

यसको भोलिपल्ट माघसंक्रान्तिको दिन विहारमा थुप्रै भक्तहरू भिक्षु महाप्रज्ञाको धर्म श्रवणार्थ जम्मा भइरहेका थिए । त्यसबेला भोजपुर जिल्लाका प्रतिष्ठित **साहु देवबहादुर हलुवाई** सहित कैयौँ मानिसहरू स्थविरवाद बुद्धधर्म (षड्यन्त्रकारीहरूका नजरमा नयाँ मत) मा लागेको देखी असह्य भई जिल्लाका **बडाहाकिम गरुडध्वज**कहाँ चुग्ली पुगिसेकको थियो। अतः बडाहाकिम केही कर्मचारी र सिपाहीहरू साथ लिई विहारमा पुग्नुभयो ।

भोजपुर जेलमा भिक्षु महाप्रज्ञा (उभिएको) र श्रामणेर अमृतानन्द

भिक्षु महाप्रज्ञा र बडाहाकिमका बीच अनेक सवाल-जवाफ भइसकेपछि भिक्षु महाप्रज्ञा सन् १९२७ (वि.सं. १९८४) मा देशबाट निर्वासित भएका व्यक्ति भन्ने थाहा पाउनासाथ, अन्य २/३ वटा आरोप पनि लगाई उहाँलाई पक्रेर लगेको थियो। ती अन्य आरोपहरू निम्न हुन् –

१) हिन्दू बौद्ध भएको ।

२) स्वीकृति नलिई बुद्धमूर्ति निर्माण गरेको ।

३) बुद्धधर्म प्रचार गर्न नहुने, प्रचार गरेको आदि ।

भिक्षु महाप्रज्ञाको साथै उहाँलाई विशेष सहायता दिनभएका **श्रामणेर अमृतानन्द एवं अन्य ९ जना उपासकहरू**लाई पनि बेलुका, मैन्टोलबत्ती २ वटा लिई, ११ जनालाई सिपाही र कर्मचारीहरूको बीचमा

https://dhamma.digital

राखी बडाहाकिम अगाडि घोडामा चढ्दै पहाडको बाटोबाट अड्डाखानामा लगिरहेको दृश्य त्यसबेला उहाँहरूलाई अलि रमाइलो पनि लागेको थियो ।

बडाहाकिम एवं सरकारी कर्मचारीहरूले भिक्षु महाप्रज्ञा र श्रामणेर अमृतानन्दलाई जेलमा राखियो र उपासकहरूलाई महिनौं तारिखको रूपमा हाजिर हुनुपर्ने गरी कष्ट दिए । उपासकहरूमा विशेषतः **कुलराज शाक्य (पछि भिक्षु सुबोधानन्द)** लाई स्थानीय प्रमुख मद्दती ठहऱ्याई निकै दुःख दिएको थियो ।

भिक्षु सुबोधानन्द र पहिलोपल्ट अहोरात्र महापरित्राण

श्रामणेर सुबोधानन्द वि.स. १९९७ साल कार्तिक महिनातिर कालिम्पोङ्गको प्रज्ञाचैत्य महाविहारमा रहनुभएको बेला श्रामणेर अमृतानन्दले उपसम्पन्न हुनको निम्ति श्रीलंकामा आएपनि हुन्छ भन्ने खबर पठाएकोले उहाँ श्रीलंका प्रस्थान गर्नुभयो र २५ जनवरी १९४० का दिन श्रामणेर अमृतानन्दका साथै उपसम्पन्न भई "भिक्षु सुबोधानन्द" हुनुभयो । उहाँहरू कोलम्बो, वजिरारामका महानायक **भिक्षु वज्रज्ञान (वजिरञाण) महास्थविर**को उपाध्यायत्वमा उपसम्पन्न हुनुभएको थियो ।

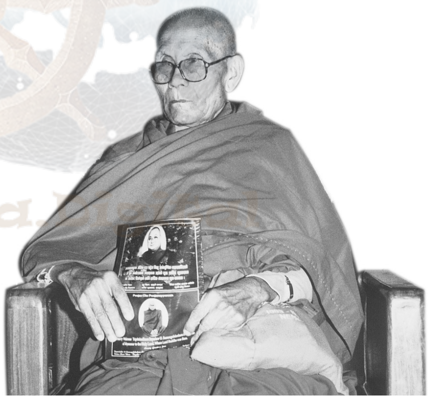

भिक्षु सुबोधानन्द महास्थविर

त्यसबेला दोश्रो विश्वयुद्ध सुरु भइरहेको थियो । अतः श्रीलंकामा पनि फौज पुग्न सक्ने सम्भाव्यताले भिक्षु अमृतानन्दले अध्ययन गराउनको निमित्त तानसेनबाट दुईजना केटाहरूलाई श्रीलंका लिएर जानुभएको थियो । तिनीहरूलाई साथमा लिई भिक्षु अमृतानन्द सन्

https://dhamma.digital

१९४२ को अन्ततिर स्वदेश फर्कनुभएको थियो ।

ती केटाहरू द्वय (नीलकाजी र मतिनाकाजी भिक्षु अमृतानन्दकै काकातर्फका भाईहरू) **मतिनाकाजी शाक्य** पछि वि.स. २००१ सालमा श्रीलंकामै **"श्रामणेर विमलानन्द"** हुनुभएको थियो ।

उहाँहरूलाई तानसेनमा छोडिसकेपछि भिक्षु अमृतानन्द स्वयम्भूको किन्दोल विहारमा आउनुभयो । उहाँले स्वयम्भूपर्वत स्थानमा वि.सं. १९९९ साल (सन् १९४२ को अन्त) कार्तिक महिनाभर बिहान-बिहान एक एक घण्टा धर्मोपदेशको कार्यक्रम गर्नुभएको थियो । उहाँको धर्मोपदेश सुन्न त्यसताका (मानिसहरू एकत्रित हुन नपाउने जंगी कानून लागू भएको बेला पनि) हजारौँको संख्यामा श्रोतागणहरू उपस्थित हुँदै आएका थिए । धर्मोपदेश (विश्वन्तर जातक देशना) समाप्तिको अवसरमा उहाँले **४ जना भिक्षुहरूद्वारा कार्तिक पूर्णिमाका दिन पहिलोपल्ट अहोरात्र-महापरित्राण सम्पन्न** गर्नुभएको थियो ।

यस महापरित्राणको निमित्त भिक्षु अमृतानन्दले भोजपुरमा भिक्षु शाक्यानन्दलाई पत्र पठाउनु भएको थियो जुन पत्र पाउनासाथ भिक्षु शाक्यानन्द एउटा भरिया साथ लिई पहाडको बाटोबाट १०-११ दिन जति बिताई काठमाण्डौं आइपुग्नुभएको थियो । भिक्षु सुबोधानन्द पनि श्रीलंकामा ३ वटा वर्षावास बिताई सन् १९४३ (वि.सं. २००० सालको वैशाखपूर्णिमाअगाडि) मा श्रीलंकाबाट कालिम्पोङ्ग आउनुभयो । कालिम्पोङ्गबाट लगत्तै काठमाण्डौं आउनुभई किन्दोल विहारमा दाजु शाक्यानन्दलाई भेट्नुभयो, यो उहाँहरूको (दाजु-भाइको) १२ वर्षपछिको मिलन थियो ।

भव्यरूपमा बुद्धजयन्ती मनाउनु र आरोप

यस वर्ष काठमाडौंमा भिक्षुहरू – प्रज्ञानन्द, धम्मालोक, अमृतानन्द, शाक्यानन्द र सुबोधानन्दहरूको सक्रिय सहयोगले भव्यरूपमा बुद्धजयन्ती मनाउनु भएको थियो । वैशाखपूर्णिमा सिध्याई भिक्षु सुबोधानन्द वर्षावासको निमित्त किन्दोलमै रहनुभयो । भिक्षु शाक्यानन्द वर्षावासको

निमित्त पुनः भोजपुर प्रस्थान गर्नुभयो ।

यसै पटक (सन् १९४३/वि.सं. २०००) को वर्षावास सिध्याई भिक्षु शाक्यानन्द भोजपुरबाट फर्कंदै थिए । बीच बाटैमा १६-१७ जवान पुलिसहरू आई उहाँलाई पक्री गोश्वारा लगिहाले । उहाँलाई – **विवाहिता नारीहरुलाई अष्टशील दिएको र दुई चार जना पुरुषहरू र दुई चार जना स्त्रीहरूलाई कुशीनगरमा लगी बुद्धधर्ममा मोड्न लागेको आरोप** लगाइएको थियो ।

उहाँको सम्पूर्ण कुरालाई काठमाण्डौं पुऱ्याई, त्यसको जवाफ नआएसम्म भोजपुरकै **ज्ञानज्योति गुभाजु**को जमानीमा छोडिएको थियो । काठमाण्डौंबाट **"बुद्धमार्गीहरूले बुद्धधर्ममा मोड्दा कुनै बाधा छैन"** भन्ने जवाफ आइसकेपछि मात्र बडाहाकिम गरुडध्वजले उहाँलाई भोजपुरबाट बाहिर जान सक्ने आदेश दिएको थियो ।

उहाँ भोजपुरबाट कुशीनगर जानुभई ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको दर्शन गर्नुभयो र केही दिनपछि बुटवल तानसेन हुँदै पोखरा आउनुभयो । पोखराबाट उहाँले मुक्तिक्षेत्रको यात्रा गर्नुभयो । मुक्तिनाथको यात्रापछि उहाँ पुनः पोखरा फर्कनुभई १५ दिनजति धर्मदेशनाको कार्यक्रम गर्नुभएको थियो । त्यसबेला पोखरामा भिक्षु महाप्रज्ञा पनि आइरहनुभएको थियो । उहाँले **अनागारिका धर्मशीला**को बुद्धविहारको निमित्त एउटा बुद्ध-मूर्ति निर्माण गरिदिनुभएको थियो । उहाँ २० दिनजति पोखरामा रहनुभई बुटवल प्रस्थान गर्नुभयो, भिक्षु शाक्यानन्द पनि वैशाखपूर्णिमा समाप्त हुने बित्तिकै तानसेन प्रस्थान गर्नुभयो । त्यस साल (२००१ साल) देखि प्रायः जीवनपर्यन्त उहाँ तानसेनमै रहनुभएको थियो ।

भिक्षुजीवनका केही प्रमुख घटनाहरू

यसैक्रममा भिक्षु शाक्यानन्द महास्थविरले तानसेन निवासस्थानमा बिताउनुभएको भिक्षुजीवनका केही प्रमुख घटनाहरूलाई याद गरौं –

१) वि.सं. २००६ साल (सन् १९४९) मा **बुद्धरक्षित (बंगाली)**

https://dhamma.digital

र **संघरक्षित (अंग्रेजी)** नामका दुईजना श्रामणेरहरूलाई तानसेनमा धर्मप्रचारार्थ ऊ चन्द्रमणि महास्थविरले कुशीनगरबाट पठाउनुभएको थियो । उहाँहरू चन्द्रमणि महास्थविरकै हातबाट १२ मई १९४९ (बैशाख पूर्णिमा) का दिन श्रामणेर हुनुभएको थियो । उहाँहरू तानसेनको टक्सारमा एक महिनाजति रहनुभएको थियो । अतः उहाँहरूको सम्पर्क भिक्षु शाक्यानन्द स्थविरसित घनिष्ठ रहेको कुरा स्वयं भिक्षु संघरक्षितले आफ्नो यात्रा वर्णनको रूपमा लेखिएको **"The Thousand–Petalled lotus"** भन्ने ग्रन्थमा भिक्षु शाक्यानन्दको साथै आनन्द विहार र महाचैत्य विहार आदि तानसेन सम्बन्धी कुरा कृतज्ञस्वरूप लेख्नुभएको थियो ।

२) त्यसबेला भोजपुर, तानसेन र पोखरा आदि ठाउँहरूमा रहनुभएका शाक्य, बज्राचार्यहरूलाई आफ्ना छोराहरूको चूडाकर्म (व्रतबन्ध) गर्न काठमाडौं उपत्यकासम्म धाउनुपर्ने समस्याले निकै जटिल रूप लिँदै आएको थियो । यस समस्यालाई भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर (वि.सं. १९७५-२०४७) ले बेलैमा बुझ्नु भई भिक्षु शाक्यानन्द र भिक्षु सुबोधानन्द सहित तानसेन र भोजपुरका केही प्रतिनिधिहरूको एक टोली बनाई नारायणहिटी राजदरवारमा जानुभई श्री ५ त्रिभुवन (वि.सं. १९६३-२०११) समक्ष आ-आफ्नो ठाउँमै चूडाकर्म गर्न पाउने बिन्तिपत्र चढाउनुभएको थियो । सो बिन्तिपत्रलाई श्री ५ त्रिभुवनले सहर्ष स्वीकार गर्नुभई आ-आफ्नो ठाउँमा **चूडाकर्म गर्ने हुकुम** प्रमाङ्गीबक्सेको थियो - यो थियो वि.सं. २००८ सालको कुरा हो ।

३) सन् १९५४ मा बर्मामा छट्ठ संगायना शुरू भएको थियो । जसको प्रथम सन्निपात (अधिवेशन) १७ मई १९५४ मा शुरू भई ८ जुलाई १९५४ का दिन समाप्त भएको थियो । त्यस्तै दोश्रो सन्निपात २५ नोभेम्बर १९५४ देखि शुरू हुने भएको थियो । जसको निमित्त **नेपालको तर्फबाट संगीतिकारको रूपमा भिक्षु शाक्यानन्द र भिक्षु विवेकानन्द** (वि.सं. १९७३-२०४२) १३ नोभेम्बर १९५४ का दिन कलकत्ताबाट वायुयानद्वारा "रंगून" पुग्नुभएको थियो ।

द्वितीय सन्निपातको अवधिमा नै ३-५ डिसेम्बर १९५४ सम्म **तृतीय**

https://dhamma.digital

विश्व बौद्ध सम्मेलन पनि संगायना भएको ठाउँ "महापाषान गुफा" मै सम्पन्न भएको थियो । विश्व बौद्ध सम्मेलनको साथै संगायनाको द्वितीय सन्निपात सिध्याई भिक्षु शाक्यानन्द एक्लै स्वदेश (तानसेन) फर्कनुभएको थियो ।

४) वि.सं. २०१३ वा सन् १९५६ मा, **नेपालमा चतुर्थ बौद्ध सम्मेलन सम्पन्न** भएको थियो । जुन सम्मेलन नोभेम्बर (कार्तिक) महिनाको १५ देखि २१ तारिखसम्म ४२ राष्ट्रका प्रतिनिधिहरू सम्मिलित भई सुसम्पन्न भएको थियो ।

यस वर्ष **२५०० औं बुद्ध-जयन्ती** पनि पर्न आएको कारण धुमधामका साथ तानसेनमा पनि बुद्ध-जयन्ती मनाएको थियो । बुद्ध-जयन्ती एवं वर्षावासको समाप्तिपछि भिक्षु शाक्यानन्द, **अनागारिका करुणा** र **सुशीला**लाई साथ लिई **भारत भ्रमण**मा जानुभएको थियो । जुन भ्रमण अन्तर्गत उहाँहरू साँची, अजन्ता, एलौरा, बम्बई, दिल्ली र आग्रा हुँदै कुशीनगर पुग्नुभएको थियो । कुशीनगरबाट पुनः उहाँहरू अन्य अनागारिकाहरूलाई पनि साथ लिई चतुर्थ विश्व-बौद्ध सम्मेलनमा सहभागी हुन काठमाडौं आइपुग्नुभयो ।

५) काठमाडौं उपत्यका बाहिर नेपालभाषा साहित्य र बुद्धधर्ममा बढी जागरण भएको ठाउँ भोजपुर पनि एक थियो । त्यसताका नेपालमा भएका २५-२६ जवान भिक्षुहरूमा भोजपुरका सिर्फ टक्सार टोलका सुपुत्रहरू मात्रै ५ जना थिए, अझ अनागारिका हुनेहरू पनि थिए । पुनः सिर्फ कुलधन शाक्यका चार पुत्रहरूमा जेष्ठ पुण्यधन शाक्य बाहेक अन्य तीनै भाइहरू **भिक्षु शाक्यानन्द, भिक्षु सुबोधानन्द र श्रामणेर सुगतानन्द** हुनुभई बुद्ध शासनमा सम्मिलित हुनुभएको थियो ।

चैत्यधन शाक्य - वि.सं. २०१८ सालको कार्तिक पूर्णिमाका दिन कुशीनगरमै ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको तर्फबाट नै **"श्रामणेर सुगतानन्द"** हुनुभएको थियो । उहाँ कुशीनगरबाट बुटवल, रिडी र तानसेन हुँदै भिक्षु शाक्यानन्दका साथ पौष महिनामा भोजपुर पुग्नुभयो । जहाँ पौष २३ गतेदेखि माघसंक्रान्तिसम्म गरी ९ दिनसम्म भव्यरूपमा **"शाक्यमुनि**

https://dhamma.digital

बौद्ध संघ" को तत्त्वावधानमा **"शाक्यमुनि विहार"** मा महापरित्राण पाठ सुसम्पन्न भएको थियो । ती महापरित्राणमा एकै परिवारका तीनै जना प्रव्रजितहरू सामेल हुनुभएको एक विशेष महत्वको कुरा मान्न सकिन्छ। श्रामणेर सुगतानन्दको महापरित्राण सिध्याई केही दिनमै (माघ ७ गते) पुरानो श्वास रोगको कारण ४९ वर्षको उमेरमा भोजपुरमै निधन भयो ।

६) २०४१ साल, मंसिर १८ गतेदेखि २२ गते सम्म **"अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ"** ले देश विदेशका भिक्षुहरूको समागम गरी **"भिक्षु सम्मेलन"** सम्पन्न गर्नुभएको थियो । त्यस सम्मेलनमा नेपालका जेष्ठ भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरलाई **"संघमहानायक"** र भिक्षु शाक्यानन्द महास्थविरलाई **"उपसंघनायक"** पदबाट विभूषित गरिएको थियो । उक्त सम्मेलनमा श्रीलंकाबाट **मदिहे पञ्ञासिंह महास्थविर** र **प्रियदर्शी महास्थविर**, थाइलैण्डबाट **फ्रा. धम्मधीर राजमहामुनि,** बर्माबाट **ऊ सागराभिवंश महास्थविरहरू** पनि आमन्त्रित हुनुभएको थियो ।

भिक्षु शाक्यानन्द महास्थविरलाई **"उपसंघनायक"** पदबाट विभूषित गरिएको खुशियालीमा "तानसेन ज्ञानमाला संघ" परिवारले २२ पौष २०४१ का दिन "आनन्द विहार" मा उपहार सहित "अभिनन्दन समारोह" को आयोजना गरिएको थियो ।

७) वि. सं. २०४५ साल चैत्र १७ गतेदेखि २१ गतेसम्म तानसेनवासी (विशेषतः ज्ञानमाला सभा, टक्सार महाचैत्य विहार) हरूले भिक्षु शाक्यानन्द महास्थविरको ८० औं वर्ष प्रवेश र धर्मदेशनाको ४५ औं वर्ष प्रवेशको उपलक्ष्यमा भव्यरूपमा **अभिनन्दन समारोह र तृतीय राष्ट्रिय बौद्ध हाजिरीजवाफ प्रतियोगिता** सम्पन्न गरिएको थियो ।

८) २८ फागुण २०४९ का दिन **"अग्गमहापण्डित" "अरिय धम्मरक्खित नेपाल बुद्धशासन वंसालंकार सिरि" "संघमहानायक"** भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरको निधनपश्चात् "अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ"ले "संघनायक सम्मान समर्पण समारोह समिति" तयार गरी २१ कार्तिक २०५० का दिन तत्कालीन सम्माननीय प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाको प्रमुख आतिथ्यमा **"संघनायक"** पद पूज्यपाद भिक्षु शाक्यानन्द

https://dhamma.digital

महास्थविरप्रति सम्मान समर्पण गरिएको थियो ।

९) २३ मार्च १९९७ अर्थात् १० चैत्र २०५३ का दिन बर्मा सरकारले भिक्षु शाक्यानन्द महास्थविरबाट नेपालमा सद्धर्मको प्रचारप्रसार गरेको योगदानको कदर स्वरूप **"अग्गमहासद्धम्मज्योतिकधज"** नामक उपाधि प्रदान गरिएको थियो । सो उपाधि ग्रहण गर्न उहाँ भिक्षु सुदर्शन महास्थविर र प्रा. छत्रराज शाक्यका साथ बर्मा जानुभएको थियो ।

अफशोच ! उहाँहरू बर्मा एवं थाइलैण्डको पनि भ्रमण गरी सकुशल फर्कनुभएको ७ महिना पछि ८ कार्तिक २०५४ का दिन संघनायक भिक्षु शाक्यानन्द महास्थविरले आफ्नो **८८ वर्ष**को दीर्घ जीवनकाल तानसेनको **मिशन अस्पताल**मा समाप्त गर्नुभयो ।

♦ ♦ ♦

– सन्दर्भ –

१) भिक्षु शाक्यानन्द महास्थविर, *मेरो जीवन यात्रा,* आनन्दकुटी विहार गुठी, स्वयम्भू, वि.सं. २०४३ ।

२) भिक्षु सुबोधानन्द, *शाक्यमुनि विहारया ऐतिहासिक परिचय* - (सप्तबोध्यंग धर्म भावना), पुण्यधन सपरिवार, भोजपुर, टक्सार, वि.सं. २०३० ।

३) शाक्य रत्न सुन्दर, *'भिक्षु श्रद्धानन्द',* "आनन्द भूमि" वर्ष २२, अंक २, वि.सं. २०५१ ।

४) "आनन्द भूमि", वर्ष-१२, अंक ९ र १०, वि.सं. २०४१ ।

https://dhamma.digital

अभ्यास – ३

१) चक्रधन शाक्यको बाल्यकाल र गृहत्याग विषयलाई प्रकाश गर्नुहोस् ।

२) श्रामणेर शाक्यानन्दको विशिष्ट व्यक्तिहरूसँगको सम्बन्धलाई व्याख्या गर्नुहोस् ।

३) भिक्षु शाक्यानन्द महास्थविरले आफ्नो जीवनको अन्तसम्ममा बिताउनु भएको भिक्षु जीवनको प्रमुख घटनाहरूलाई चर्चा गर्नुहोस् ।

४) वि.सं २००० (सन् १९४३) मा भिक्षु शाक्यानन्दलाई पुलिसहरूले कस्ता आरोपहरू लगाई पक्रेर लगे ?

५) भिक्षु शाक्यानन्द महास्थविरले पाल्पामा रहनुभई बुद्धधर्मको लागि के -कस्ता योगदान गर्नुभयो ?

६) भिक्षु शाक्यानन्द महास्थविरको संक्षिप्तरूपमा जीवनी लेख्नुहोस् ।

Dhamma.Digital

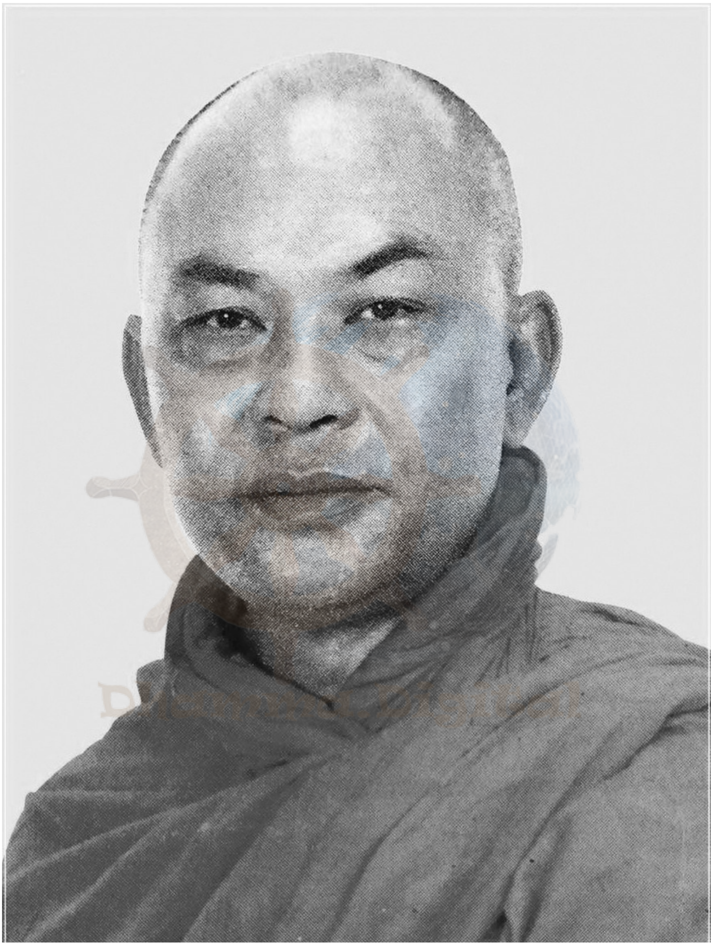

डा. आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर
(वि.सं.१९७५-२०४७)

https://dhamma.digital

४. डा. आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर
(वि.सं.१९७५-२०४७)

लालकाजी शाक्य र उहाँको व्यवहार

नेपालमा स्थविरवाद बुद्धधर्म पुनरूत्थान गर्नमा अग्रणी भूमिको निभाउनु भएका व्यक्तिहरूमा आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर पनि एक प्रमुख हुनुहुन्छ । उहाँको जन्म लुम्बिनी अञ्चलको पाल्पा तानसेनस्थित भीमसेन टोलमा वि.सं. १९७५ को पौष महिनामा भएको थियो । उहाँको बुबा **हीराकाजी शाक्य** र आमा **टीकामाया शाक्य** थिए । उहाँहरूले आफ्नो जेठो छोरालाई **"लालकाजी शाक्य"** नामकरण गरेका थिए ।

लालकाजी शाक्यलाई ७ वर्षको उमेरमा बुबा हीराकाजी शाक्यले चूडाकर्म गराउन पाटनको हिरण्यवर्ण महाविहार (क्वा: बहाल)मा ल्याएका थिए । त्यसताका एक वृद्ध गुभाजु (बज्राचार्य) को मुखबाट लालकाजी शाक्यले यी शब्दहरू सुनेका थिए –

"हिजोआज भित्तामा चित्रित गरेका भिक्षुहरूमात्र छन्, सजीव भिक्षुहरू कहाँ छन् र ?"

हो पनि, त्यसताकासम्ममा नेपालमा न त कोही महायानी भिक्षु (घ्यलुं) थिए न त कोही स्थविरवादी । वि.सं. १९८१ सालमा नेपाल आगमन गर्नुभएका तिब्बतको अन्दो (खाम्) का **क्यान्छया लामा**को उपदेश सुनी प्रभावित हुनुभएका ५ जना घ्यलुंहरू पनि शायद केही महीनापछि मात्र कान्तिपुरमा देखापर्न आएको हुनसक्छ ।

लालकाजी शाक्यले आफ्नो जीवनमा सबभन्दा पहिले सजीव भिक्षुको दर्शन सन् १९३५ (वि. सं. १९९२ को वैशाख महिनातिर) मा

https://dhamma.digital

तथागतको परिनिर्वाणस्थल कुशीनगरमा पाएको थियो । उहाँले त्यसैबेला भगवान् बुद्धको निर्वाणमूर्ति मन्दिरमा गई **"आउँदो वर्षमा प्रव्रजित हुनेछु"** भनी मनमनै प्रतिज्ञा गरेका थिए जसअनुसार एक सालपछि पहिलेजस्तै उहाँ तानसेनबाट कसैलाई थाहै नदिईकन अझ गर्भवती स्त्रीलाई समेत थाहा नदिई कुशीनगर पुगे । तर उहाँलाई खोज्न उहाँको काका **मोतिकाजी शाक्य** (भिक्षु विमलानन्दको बुबा) कुशीनगर आइपुगे ।

अफशोचको कुरा ! लालकाजी शाक्य १० वर्षको उमेरमा आमा एवं बाजेको समेत निधन हुन गएको कारण शायद उहाँलाई विरक्तभाव आएको हुनुपर्छ । जसको कारण उहाँ बरोबर घरबाट भागी यताउता डुल्न जान्थे । त्यही प्रसंगअनुरूप वि.सं. १९९१ मा तानसेनबाट भागी कलकत्ता पुग्नुभएका उहाँ हिउँदै मौसममा आफ्ना आफन्तहरू रहेको ठाउँ नेपालको पूर्वाञ्चलस्थित भोजपुरमा पुग्नुभएको थियो । त्यहाँ आफ्नो प्रमुख नातेदार **कुलधन शाक्य** (द्वय भिक्षु शाक्यानन्द महास्थविर र भिक्षु सुबोधानन्द महास्थविरका बुबा) कहाँ केही महीना रही वि.सं. १९९२ (बु.सं. २४७९) को वैशाखपूर्णिमा कुशीनगरमा हेर्ने हेतु कुलधन शाक्यले आफ्ना एक छिमेकी सिद्धिराज शाक्य र पुत्र कुलराज शाक्य (भावी भिक्षु सुबोधानन्द प्रव्रजित वि.सं. १९९६) बौद्ध तीर्थयात्रा गर्न आएकाहरूकासाथ लालकाजी शाक्य पनि आउनुभएको थियो । त्यसैबेला उहाँले कुशीनगरमा पहिलोपल्ट सजीव भिक्षुको दर्शन पाउनुभएको थियो । उहाँहरू तीर्थयात्रा सम्पन्न गरी लालकाजी शाक्यलाई तानसेन छाडी भोजपुर फर्केका थिए । लालकाजी शाक्यलाई तानसेन छाड्न आउनुभएका विशेषतः कुलधन शाक्यले मोतीकाजी शाक्यलाई लालकाजी शाक्यको स्वभावलाई बदल्न विवाह गरिदिनुपर्ने सल्लाह दिएर आउनुभएको थियो । उहाँको यस रायलाई सही ठानी काका मोतीकाजी शाक्यले टोल छिमेकीकै छोरी हरिमाया (भावी अनागारिका संघमित्रा) सित लालकाजी शाक्यको विवाह गरिदिएको थियो । यो वि.सं. १९९२ सालको कुरा हो ।

https://dhamma.digital

श्रामणेर अमृतानन्द

विवाह भयो, तर लालकाजी शाक्यको स्वभावलाई बदलेन । उहाँ वि. सं. १९९३ को सुरुमा घरबाट फेरि भागे । कुशीनगर पुगी आफ्ना इच्छा ऊ चन्द्रमणि महास्थविर (सन् १८७६-१९७२) समक्ष व्यक्त गरे । तत्कालै उहाँले प्रव्रजित गर्नुभएन। अतः लालकाजी शाक्य गोरखपुर र बनारसमा केही समय घुमफिर गरी रहे । उहाँलाई खोज्न आउनुभएका काका मोतीकाजी शाक्यले उहाँको एक पत्र गोरखपुरमा प्राप्त गरे । जुन पत्रमा आफू श्रामणेर बन्ने अठोट गरिसकेको कुरा उल्लेख गरिएको थियो । त्यस पत्र देख्नासाथै मोतीकाजी शाक्यले भतिजाको आशा मारी तानसेन फर्केका थिए । पछि अन्य एक पत्रद्वारा श्रामणेर बन्ने स्वीकृति पठाए ।

यसप्रकार घरबाट अनुमति प्राप्त गरी लालकाजी शाक्य २ अगस्ट १९३६ का दिन ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको आचार्यत्वमा प्रव्रजित भई **"श्रामणेर अमृतानन्द"** हुनुभयो । उहाँलाई श्रामणेर गरिसकेपछि ऊ चन्द्रमणि महास्थविरले श्रामणेर अमृतानन्दलाई नेपालका आफ्नै एक शिष्य भिक्षु महाप्रज्ञाकहाँ, कालिम्पोङ्ग पठाइदिए । यसप्रकार श्रामणेर अमृतानन्द ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको आश्रयमा रहेको केही महीनापछि भिक्षु महाप्रज्ञाको आश्रयमा रही अध्ययन-मनन गर्ने मौका पाउनुभएको थियो ।

https://dhamma.digital

कालिम्पोङ्गको त्रिपाई डाँडामा अवस्थित **"प्रज्ञाचैत्य महाविहार"** मा भिक्षु महाप्रज्ञाका साथ केही समय बिताइसकेपछि श्रामणेर अमृतानन्दले पुनः एकपटक भोजपुरमा आफ्ना आफन्तहरू कहाँ जाने विचार गर्नुभयो। अतः उहाँ गुरू भिक्षु महाप्रज्ञासित अनुमति लिई वि.सं. १९९३ सालको मंसिरको पहिलो हप्तामा दार्जीलिङ्गमा व्यापार गर्न आउनुभएका भोजपुरका **जीतबहादुर साहु**कासाथ इलामको बाटो हुँदै भोजपुर प्रस्थान गर्नुभएको थियो।

श्रामणेर अमृतानन्द भोजपुर पुग्नुभएको ३ हप्तापछि भिक्षु महाप्रज्ञा पनि दार्जीलिङ्गमा व्यापारका निम्ति आउनुभएका भोजपुरका **साहु खड्गबहादुर उदास**का साथ भोजपुर आइपुगे।

श्रामणेर अमृतानन्द र गुरूवर भिक्षु महाप्रज्ञाको भोजपुर आगमनबाट भोजपुरमा उहाँहरूको प्रवचनले त्यहाँका परम्परागत बुद्ध धर्मावलम्बीहरूले यथार्थ बुद्धधर्मबारे निकै ज्ञान हासिल गरे। त्यहाँका उपासकोपासिकाहरूको श्रद्धाको कदर गरी एउटा बुद्धमूर्ति बनाउने कुरा भिक्षु महाप्रज्ञाले उठाउनासाथै तुरून्तै आवश्यक सामान बटुली काम शुरू गरिएको थियो। दुवै भिक्षुहरूबाट धर्मप्रचारमा आलोपालो गर्दै मूर्ति बनाउने कार्य हुँदै गयो। केवल १९ दिनमा सो बुद्धमूर्ति तयार भएपछि वि. सं. १९९३ साल, पौष ३० गतेका दिन भव्य रथयात्रा गरी पहिलेदेखि धर्मस्थलको रूपमा रहँदै आएको गुम्बामा प्रतिस्थापित गरी गुम्बाको नाम पनि भिक्षु महाप्रज्ञाले नै **"श्री शाक्यमुनि विहार"** राख्नुभएको थियो।

यसको भोलिपल्ट १ माघ १९९३ का दिन विहारमा थुप्रै भक्तजनहरू धर्मश्रवणको साथै दानप्रदानको निमित्त आइरहेका थिए। ठीक त्यसैबेला भोजपुर जिल्लाका **बडाहाकिम गरुडध्वज** केही कर्मचारी र सिपाहीहरू साथ लिई विहारमा आउनुभयो। निज, श्री ३ चन्द्रशम्शेर (शासनकाल, सन् १९०१-२९) को पालामा सिंहदरबारमा आठपहरिया छँदा महाप्रज्ञा लगायत अन्य ४ जना घ्यलुंहरूलाई देश निकाला गरेको घटनासँग परिचित व्यक्ति थिए।

https://dhamma.digital

भिक्षु महाप्रज्ञा र श्रामणेर अमृतानन्द जेलमा

भिक्षु महाप्रज्ञालाई देख्नासाथ केही **सवाल-जवाफ** गरियो । त्यसबेला नै **निष्कासित गरिएका व्यक्ति पुनः देशभित्र आएको, नयाँ धर्म (स्थविरवाद) प्रचार गरेको, हिन्दू-बौद्ध भएको, अझ बुद्धमूर्तिसमेत निर्माण गरेको आदि आरोप** लगाई उहाँको साथै उहाँको विशेष मद्दतगार (प्रमुख सहयोगी) हुनुभएका श्रामणेर अमृतानन्दलाई पनि साथै लगी ३ महिनासम्म भोजपुर जेलमा राखिएको थियो ।

भोजपुर जेलमा ३ महिना राखिसकेपछि उहाँहरूलाई चैत्र मसान्तका दिन २ जना पुलिसहरू साथ लगाई **धनकुटा जेल**मा चलान गरीदिएको थियो । धनकुटा जेलमा १ महिना बिताई पुनः उहाँहरूलाई २ जना पुलिसहरू साथ लगाई नेपालको सिमाना पारी जोगवनी स्टेशन पुऱ्याए । यसप्रकार भिक्षु महाप्रज्ञा र श्रामणेर अमृतानन्द विशेषतः बुद्धधर्म प्रचार गरेको अभियोगमा ३ महीना भोजपुर र १ महिना धनकुटा जेलमा रहिसकेपछि बल्ल मुक्त भई जोगवनीबाट सिलीगुडी हुँदै कालिम्पोङ्गको **"प्रज्ञाचैत्य महाविहार"** मा पुग्नुभयो ।

पालि साहित्य अध्ययन

Dhamma.Digital

वि.सं. १९९४ सालको शुरू (सन् १९३७ को मध्य) मा श्रामणेर अमृतानन्द पालिसाहित्य अध्ययनार्थ बर्मा जानुभयो । बर्माको माथिल्लो भाग मोलमिनमा अवस्थित **"टाउँ-पोक-च्याउँ"** नामक विहारमा केही महीना रहनुभयो । त्यसताका सो विहारमा दिवंगत संघनायकद्वय **भिक्षु शाक्यानन्द** महास्थविर र **भिक्षु अनिरूद्ध** महास्थविर पालिसाहित्य अध्ययनार्थ रहँदै थिए । तर श्रामणेर अमृतानन्दलाई त्यस ठाउँ (मोलमिन) उपयुक्त (खानाको प्रतिकूलताको कारण) नहुनाको कारण उहाँ त्यहाँबाट श्रीलंका जानुभयो ।

श्रामणेर अमृतानन्द श्रीलंका पुग्नुभई सर्वप्रथम केलनियास्थित **विद्यालंकार परिवेण**मा केही महीना रहे । त्यसपछि कोलम्बोको प्रसिद्ध **वजिराराम**मा जानु भयो । उहाँले वजिरारामका प्रमुख आचार्य **सिरिपेलेन**

वजिरञाण महास्थविरको छत्रछायाँमा रही पालि साहित्य अध्ययन गर्दै लगे। उहाँ श्रीलंका पुग्नुभएको अढाई वर्षपछि गृहस्थको बेलादेखि नै नातेदार हुनुभएका कुलराज शाक्य जो वि.सं. १९९६ सालको वैशाखपूर्णिमाको दिन कुशीनगरमा ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको आचार्यत्वमा प्रव्रजित भई श्रामणेर सुबोधानन्द हुनुभएकालाई निरन्तर पत्र व्यवहार गर्दै आएको फलस्वरूप सँगै उपसम्पन्न हुन श्रीलंका बोलाइयो ।

त्यसताका (कार्तिक, वि.सं. १९९६) श्रामणेर सुबोधानन्द कालिम्पोङ्गको "प्रज्ञाचैत्य महाविहार" मा भिक्षु महाप्रज्ञाका साथ रहँदै थिए । श्रामणेर अमृतानन्दको पत्र पाउनासाथ श्रामणेर सुबोधानन्द गुरूवर भिक्षु महाप्रज्ञासित अनुमति लिई कलकत्ताबाट मण्डपम्कैम्प-धनुष्कोटी-तलैमन्नार हुँदै कोलम्बोको वजिराराममा पुग्नुभयो ।

श्रामणेर सुबोधानन्द श्रीलंका पुग्नुभएको दुई-अढाई महीनापछि श्रामणेर अमृतानन्दले विहाराधिपति पेलेन वजिरञाण महास्थविर समक्ष उपसम्पन्न हुने कुरा उठाउनुभयो । जसअनुसार उहाँहरू दुवैजना वजिरञाण महास्थविरको उपाध्यायत्वमा २५ जनवरी १९४० अर्थात् १२ माघ १९९६ का दिन कोलम्बोको **रत्नलाने चक्किन्दाराम विहार**को सीमागृहमा उपसम्पन्न भई **भिक्षु अमृतानन्द र भिक्षु सुबोधानन्द** हुनुभएको थियो ।

Dhamma.Digital

वाक्शक्तिको प्रभाव

भिक्षु अमृतानन्द उपसम्पन्न हुनुभएको झण्डै ३ वर्षपछि सन् १९४२ को अन्त (आश्विन, १९९९ साल) तिर कान्तिपुरको स्वयम्भूस्थित किन्दोल विहारमा आइपुग्नुभएको थियो । त्यसबेला उहाँ भरखर २४-२५ वर्षका नवयुवक भिक्षु थिए । जो श्रीलंकाबाट अध्ययन गरी फर्कनुभएको कारण पनि जनमानसमा उहाँ एवं उहाँको उपदेशको प्रभाव पर्नगएको थियो । त्यसैमा पनि उहाँ ऊ चन्द्रमणि महास्थविर र भिक्षु महाप्रज्ञाजस्ता धर्मकथिक गुरूहरूको आश्रयमा रही वाक्शक्ति प्राप्त गरिसकेका व्यक्ति थिए ।

https://dhamma.digital

यी विभिन्न कारणहरूबाट उहाँ एवं उहाँको धर्मोपदेशको प्रभाव त्यसताका प्रायः सम्पूर्ण श्रद्धालुहरूलाई अमिटछापको रूपमा पर्नगएको थियो। त्यसमा पनि सोही सालको कार्तिक महिनाभर स्वयम्भूपर्वतस्थानमा बिहान उहाँले विशेषतः विश्वन्तर जातकको धर्मदेशना गर्नुभएको थियो। धर्मदेशना समाप्तिको अवसरमा कार्तिक पूर्णिमाका दिन उहाँले ४-५ जना भिक्षु-श्रामणेरहरूद्वारा अहोरात्र महापरित्राण पाठ सम्पन्न गर्नुभएको थियो । महापरित्राणको समाप्तिपछि भोलिपल्ट बिहान पनि बडो भव्यरूपमा असंख्य श्रद्धालुहरूको उपस्थितिमा बुद्धपूजा एवं दानादि कार्य सम्पन्न भएको थियो । यसैबेलादेखि विशेषतः काठमाडौं उपत्यकाका श्रद्धालुहरूका ध्यान स्थविरवाद बुद्धधर्मप्रति केन्द्रित हुदै आएको थियो।

देशबाट निर्वासित र शिष्टमण्डल गठन

तर, अफसोच ! यसको डेढ वर्षपछि नै षडयन्त्रकारीहरूको उजुरीबाट राणा प्रधानमन्त्री जुद्धशम्शेर (शासनकाल, सन् १९३२-४५) को सरकारले भर्खर-भर्खर मात्र कान्तिपुरमा देखिन आएका ८ जना स्थविरवादी भिक्षु एवं श्रामणेरहरूलाई १५ श्रावण २००१ अर्थात् ३० जुलाई १९४४ का दिन देशबाट निर्वासित गरियो ।

वर्षाबासकालभित्र निर्वासित गरिएका ती भिक्षु एवं श्रामणेर हरूले भारतका विभिन्न ठाउँहरूमा जसो तसो गरी वर्षाबासकाल बिताइसकेपछि प्रायः उहाँहरू कार्तिक (अक्टोबर, १९४४) महीनामा सारनाथमा जम्मा भए उहाँहरू एवं भारतस्थित देशविदेशका भिक्षुहरू बीच नेपाल सरकारले गरेको अन्यायबारे बृहत् छलफल गरे । जसको फलस्वरूप नेपालमा पुनः बुद्धधर्म भित्र्याउने आशयले **"धर्मोदय-सभा"** को स्थापना भयो । संस्थापक अध्यक्ष भिक्षु ऊ चन्द्रमणि महास्थविर नियुक्त हुनुभयो । उपाध्यक्षमा भदन्त आनन्द कौशल्यायन, सचिव भिक्षु अमृतानन्द, संयुक्त सचिव भिक्षु महानाम, कोषाध्यक्ष मणिहर्षज्योति कंसाकार र अन्य सदस्यहरूमा भिक्षु ऊ कित्तिमा महास्थविर, भिक्षु धर्मालोक स्थविर, भिक्षु महाप्रज्ञा स्थविर र भिक्षु सुबोधानन्द नियुक्त गरियो ।

https://dhamma.digital

यस सभाले कार्यान्वयन स्वरूप विशेषतः सचिव पदमा रहनुभएका भिक्षु अमृतानन्दले भारतमा जति पनि बौद्ध संस्थाहरू थिए । ती सबैसँग नेपालबाट भिक्षुहरू निष्कासित गरिएको बारेमा नेपाल सरकारको विरोध गर्नका निम्ति अपिल गरे । श्रीलंका, बर्मा, थाइलैण्ड आदि थेरवादी बौद्ध देशहरूलाई पनि पत्र पठाए ।

विशेषतः यसै सन्दर्भमा भिक्षु अमृतानन्द सन् १९४५ मा श्रीलंका जानुभयो । उहाँ आफ्नो गुरूकहाँ जानुभयो र गुरूका प्रमुख शिष्य **भिक्षु नारद महास्थविर (सन् १८९८-१९८३)** को नेतृत्वमा आफूसहित ५ जनाको एक शिष्टमण्डल नेपाल ल्याउन सफल भए। त्यस शिष्टमण्डलको तर्फबाट विशेषतः भिक्षु अमृतानन्दकै प्रयासबाट नेपालबाट निष्कासित भिक्षुहरूमा वृद्ध भिक्षु धर्मालोक स्थविर (त्यसताका ५६ वर्ष) लाई भित्र्याउने प्रमाङ्गी **श्री ३ पद्मशम्शेर** (शासनकाल सन् १९४५-४८) ले दिएको थियो । भिक्षु धर्मालोक कालिम्पोङ्गबाट काठमाडौंको स्वयम्भूस्थित आनन्दकुटी विहारमा आइपुग्नुभएको बेला उहाँको आँखामा प्रीतिमय आँशु भरिएको थियो र कृतज्ञतास्वरूप भिक्षु अमृतानन्दलाई भन्नुभएको थियो ।

"अमृतानन्द ! तपाईले निभिसकेको बत्तीलाई फेरि बालिदिनुभयो ।"

Dhamma.Digital

भिक्षु नारद महास्थविरसँगको घनिष्टता

त्यसबेलादेखि सन् १९७९ (वि.सं. २०३६) सम्ममा भिक्षु नारद महास्थविरले ६ पटकसम्म नेपाल यात्रा गर्नुभई नेपालमा स्थविरबाट बुद्धधर्मको व्यापक प्रचारप्रसारमा निकै योगदान दिनुभएको थियो ।

क) निष्कासित भिक्षुहरूलाई फर्काउने हेतुले आएको शिष्टमण्डलको प्रमुख नेतृत्व गर्नु,

ख) अनुराधापुरस्थित बोधिवृक्षको बिरुवा ल्याई आनन्दकुटीमा रोप्न लगाउनु,

ग) श्रीलंकाबाट बुद्धको पवित्र अस्थिधातु ल्याई आनन्दकुटी विहारमा

https://dhamma.digital

लंकाराम चैत्य निर्माण गराई प्रतिस्थापित गराउनु,

घ) कान्तिपुरको यट्खा बहालमा अभूतपूर्व रूपमा नागरिक अभिनन्दन समारोह गराउन हेतु

हुनुभएको आदि कैयौं भिक्षु नारद महास्थविरका उल्लेखनीय देनहरू हुन् । यी सब कार्य भिक्षु नारद महास्थविरको भिक्षु अमृतानन्दसित घनिष्ट सम्पर्क हुन आएको फलस्वरूप सम्भव भएको हो ।

सन् १९५१ को फरवरीको अन्तिम हप्ता (फागुण, २००७ वि.सं.) मा कोलम्बो **वजिररामवासी मद्दिहे पञ्जासिंह र ञानरतन महास्थविर** नेपाल आगमन गर्नुभएको थियो । त्यसबेला उहाँहरूले श्री ५ त्रिभुवनलाई नारायणहिटी दरवारमा भेट गर्न जानुभएको थियो । उहाँहरूको साथै भिक्षु अमृतानन्द पनि जानुभएको थियो । भेटको सुअवसरमा उहाँहरूले मौसुफ सरकारको सु-स्वास्थ्यको कामना गरी **परित्राण पाठ** गर्नुभएको थियो । परित्राण पाठपछि मौसुफ सरकारको बाहुलिमा भिक्षु अमृतानन्दले परित्राण सूत्र बाँधिदिएको थियो । त्यसबेलादेखि मौसुफ सरकारसँग भिक्षु अमृतानन्दको सौहार्द्रपूर्ण मैत्री सम्बन्ध उहाँको अन्तिमकाल (श्री ५ त्रिभुवनको स्वर्गारोहण- ३० फागुण २०११ वि.सं.) सम्म पनि रहेको थियो । त्यस अवधिभित्रमा भिक्षु अमृतानन्दको प्रेरणाबाट श्री ५ त्रिभुवनले विशेषतः निम्न पुण्यकार्यहरू गर्ने सुअवसर प्राप्त गरिबक्सेको थियो । यथा –

श्री ५ त्रिभुवनलाई परित्राण सूत्र (धागो) बाँधिराख्नु हुँदै भिक्षु अमृतानन्द

१. बुद्धका **अग्रश्रावक सारिपुत्र र महामौद्गल्यायन महास्थविरहरूको पवित्र अस्थिधातु नेपाल आगमन** गराउन मौसुफकै अध्यक्षतामा स्वागत समिति तयार गरिएको थियो । मौसुफले नै ६ नोभेम्बर १९५१ का दिन गौचरणमा अस्थिधातु रहेको सुवर्णमय चैत्य श्रद्धाका साथ आफ्नो हातमा जिम्मा लिइबक्सेको थियो ।

अग्रश्रावक-अस्थिधातु बिदाइको दिन (२२ नोभेम्बर १९५१) मा गौचरण-हवाई अड्डामा श्री ५ त्रिभुवन (बीचमा) का साथ भिक्षु महासंघ

२. २४ कार्तिक २००८ का दिन अग्रश्रावक अस्थिधातुका साथ आउनुभएका **देशविदेशका भिक्षुमहासंघलाई नारायणहिटी राजदरबार भित्र भोजन** गराइबक्सेको ।

३. वि. सं. २००८ साल वैशाख पूर्णिमाका दिन (७ जेष्ठ, २४९५ बु. सं.) मौसुफ सरकार आनन्दकुटी विहारमा सवारी होइबक्सी **वैशाख पूर्णिमाका दिन सार्वजनिक छुट्टीको घोषणा** गरिबक्सेको ।

४. सन् १९५१ (वि.सं. २००८) देखि श्री ५ को **जन्मोत्सवमा भिक्षुमहासंघद्वारा महापरित्राण पाठ** गराउने चलन शुभारम्भ गरिबक्सेको, सन् १९५१ मा श्री ५ त्रिभुवनले राजदरबार भित्रै महापरित्राण पाठ गराइबक्सेको ।

https://dhamma.digital

५. सन् १९५६ (वि.सं. २०१३) मा विश्व बौद्ध भातृत्व संघ (The World Fellowship of Buddhist) को **चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलन** नेपालमा सम्पन्न गर्नको निमित्त सन् १९५४ मा बर्मामा भएको तेस्रो विश्व बौद्ध सम्मेलनमा प्रस्ताव पठाइबक्सेको ।

अफशोच ! १३ मार्च १९५५ (३० फागुन, २०११) का दिन श्री ५ त्रिभुवन स्वर्गारोहण होइबक्सेको कारण नेपालमा सन् १९५६ को नोभेम्बर महीनामा सम्पन्न भएको चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलनमा उहाँको स्थानमा श्री ५ महेन्द्रले अध्यक्षता ग्रहण गरिबक्सेको थियो ।

स्मरणीय छ, सन् १९५० मा विश्व बौद्ध भातृत्व संघको स्थापना **प्रो. गुणपाल पियसेन मललशेखर** (सन् १८९९-१९७३) ले गर्नुभएको थियो । संघको स्थापना सालदेखि नै विश्व बौद्ध सम्मेलन पनि शुभारम्भ भएको थियो ।

देश–विदेश भ्रमण

प्रथम विश्व बौद्ध सम्मेलन, (जुन सन् १९५० मा श्रीलंकामा सम्पन्न भएको थियो) देखि भिक्षु अमृतानन्दले प्रत्येक सम्मेलनहरूमा भाग लिँदै आउनुभएको थियो । नेपालमा सम्पन्न भएको चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलनको आयोजना यद्यपि “धर्मोदय-सभा”को आयोजनामा भएको थियो । तैपनि उहाँको विद्वताले आफ्नै स्थान ओगटेको थियो । यसैको फलस्वरूप सम्मेलनको समाप्तिपछिदेखि भिक्षु अमृतानन्दलाई देशविदेशमा भ्रमण गर्न आमन्त्रण गरियो । जसअनुसार सर्वप्रथम उहाँ इटालीका **प्रो.जोसेफ टुच्ची**को निमन्त्रणामा ३१ डिसेम्बर १९५६ का दिन रोम प्रस्थान गर्नुभयो । उहाँ इटालीको साथै यूरोपका अधिकांश मुलुकहरूमा पुगी नेपालको परिचय दिँदै जानुभयो । यात्राकै दौरानमा उहाँ २४-३० नोभेम्बर १९५८ मा थाइलैण्डको राजधानी बैंककमा सम्पन्न **पञ्चम विश्व बौद्ध सम्मेलन**मा पनि नेपालको प्रतिनिधि भई सहभागी हुनुभएको थियो । सम्मेलनपश्चात् दक्षिणपूर्व एशियाका अन्य

https://dhamma.digital

केही मुलुकहरूमा भ्रमण गरी २२ डिसेम्बर १९५८ का दिन उहाँ स्वदेश फर्कनुभएको थियो ।

मस्कोमा ABCP Executive Member हरूको बैठकमा
भिक्षु अमृतानन्द र भिक्षु ज्ञानपूर्णिक

त्यसपश्चात् भावी जीवनमा उहाँले गर्नुभएको भ्रमण कार्यहरूको पनि एकपटक स्मरण गरौं-

सन् १९५९ - चीन, भियतनाम, मंगोलिया, रूस आदि ।

सन् १९६० - भेनिसमा सम्पन्न विश्व धर्म सम्मेलनमा सहभागी ।

सन् १९६२ - मास्को (रूस), पोल्याण्ड, चेकोस्लाभाकिया, हंगेरी, बुल्गेरिया, युगोस्लाभिया, अष्ट्रेलिया, पूर्वजर्मनी, इरान, पाकिस्तान आदि ।

सन् १९६५ - हेलसिन्की (फिनल्यान्ड) मा सम्पन्न विश्व धर्म सम्मेलनमा सहभागी ।

सन् १९६९ - कायरो (इजिप्ट) मा सम्पन्न विश्व शान्ति सम्मेलनमा सहभागी । इजरायली सरकारको निमन्त्रणामा तेलअभिभको भ्रमण ।

सन् १९७० - मंगोलिया, जापान, दक्षिण कोरिया, अफगानिस्तान -

https://dhamma.digital

बामियान ।

सन् १९८३ - ढाका (बंगलादेश) मा सम्पन्नभएको अतिशा दीपंकर श्रीज्ञानको १००० औं जन्मोत्सवमा सहभागी हुनुभएको ।

मानपदवीहरू

अब याद गरौं, उहाँको विद्वताको कदर स्वरूप देश-विदेशबाट उहाँलाई दिएको मानपदवीहरू –

भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर 'महानायक' पदवी ग्रहणसँगै बाहुकमलमा विजिनीपत्त धारण गर्दै

१. **"नेपाल शासनसोभण श्री धर्मरक्षित वंशालंकार"** - सन् १९५५, श्रीलंकाको कोलम्बोस्थित अमरापुर निकायबाट ।

२. **"गार्डेन"** - सन् १९५९, मंगोलियाका बौद्धहरूबाट ।

३. **"गोरखा दक्षिणबाहु"** - सन् १९६८, नेपाल सरकार - श्री ५ महेन्द्रबाट ।

४. **"साहित्य चक्रवर्ती"** - सन् १९७६, बुद्धिष्ट एकेडेमी अफ सिलोनबाट ।

५. **"विद्यावारिधि"** - सन् १९७९, नालन्दा पालि विश्वविद्यालयबाट ।

६. **"त्रिपिटक विशारद शासन जोतक"** - सन् १९८४, श्रीलंकाको तीनै निकाय - श्याम निकाय, अमरापुर निकाय र रामञ्ञ निकायबाट ।

संघसंस्थाको स्थापना

भिक्षु अमृतानन्दले वि. सं. २००८ सालको मंसिर (डिसेम्बर, १९५१ ई.) महिनामा आनन्दकुटी विहारमा **"अखिल नेपाल भिक्षुमहासंघ"**

https://dhamma.digital

को स्थापना गर्नुभएको थियो । यस्तै सन् १९५२ मा उहाँले **"आनन्दकुटी विद्यापीठ"** नामक स्कूल पनि स्थापना गर्नुभयो । वि. स. २०२९ साल (सन् १९७३) मा उहाँले आनन्दकुटी विहारको हेरचाह, संरक्षण र बुद्धधर्मको प्रचार प्रसारका साथै विहारमा बस्ने भिक्षुहरूको निम्ति भोजन आदिको व्यवस्था गर्न **"आनन्दकुटी विहार गुठी"** को स्थापना गर्नुभएको थियो । यसै विहार गुठीको तर्फबाट उहाँको बुद्धकालीन ग्रन्थहरू धराधर प्रकाशित भएको थियो । यस्तै वि.सं. २०३० सालको वैशाख महिनादेखि **"आनन्दभूमि"** बौद्ध मासिक पत्रिका पनि अद्यावधिसम्म प्रकाशित गर्दै आएको सबैलाई थाहा भएकै कुरा हो ।

बुद्धकालीन ग्रन्थहरू लेखन एवं प्रकाशन

भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर र बुद्धकालीन ग्रन्थ एक आपसमा पर्यायवाची शब्दजस्तै हुनगएको छ । उहाँले झण्डै दुई दशकसम्म एउटै कोठामा रही **बुद्धकालीन ब्राह्मण, गृहस्थी, राजपरिवार, परिव्राजक, महिला श्रावक, श्राविका, ब्रह्मदिदेव, प्रेतकथा, विमानकथा** आदि असंख्य पात्रहरूलाई संकलन गरी क्रमिक रूपमा छुट्टयाई सर्वप्रथम बुद्धकालीन ब्राह्मणदेखि लेखन कार्य शुरू गर्नुभएको थियो । जसअनुसार –

- **बुद्धकालीन ब्राह्मण-३ भाग,**
- **गृहस्थी-३ भाग,**
- **राजपरिवार-३ भाग,**
- **परिव्राजक-३ भाग,**
- **महिलाहरू-२ भाग,**
- **श्रावक-६ भाग,**
- **श्राविका चरित-१ भाग,**
- **ब्रह्मादिदेव-३ भाग,**
- **प्रेतकथा-१ भाग,**
- **विमानकथा-१ भाग,** गरी प्रकाशन गर्नुभएको छ । यसप्रकार भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको सत्प्रयासबाट नेपाली जनसमुदायलाई बुद्धधर्म अध्ययन गर्न एकदम सजिलो र रोचक

रूपमा (बौद्ध साहित्य, नेपाली साहित्य) मा उपलब्ध गराई ठूलो सेवा गर्नुभएको छ ।

भिक्षु अमृतानन्दद्वारा रचित बुद्धकालीन ग्रन्थहरू

प्रव्रज्या दिवस र अन्तिम भाषण

भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरले वि.सं. २०२३ सालको जेष्ठ महिनामा आफू प्रव्रजित भएको **३० औं** वर्ष र उपसम्पन्न भएको **२५ औं** (रजत वर्ष) वर्ष पूर्ण भएको अवसर लिई आनन्दकुटी विहारमा महापरित्राण पाठ एवं अन्य दानादि कार्य गर्नुभएको थियो । त्यसबेला श्रीलंकाबाट नारद महास्थविर पनि निमन्त्रित हुनुभएको थियो ।

यस्तै गरी भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरले आफू प्रव्रजित भएको **५४ औं** र उपसम्पन्न भएको **५० औं वर्ष (स्वर्ण उत्सव)** पुगेको अवसर लिई आनन्दकुटी विहारमा वि.सं. २०४७ सालको आश्विन १८ र १९ गते (४/५ अक्टोबर, १९९०) दुई दिन बडो भव्य रूपमा विभिन्न कार्यक्रम राखी अझ अभूतपूर्व रूपमा ऐतिहासिक संगायना देशना समेत गर्ने प्रबन्ध गर्नुभएको थियो । यस अवसरमा गरिने **संगायना धर्मदेशना** र विशिष्ट प्रकारको दान-प्रदान (५०० प्रकारका वस्तु) को विषयमा ४ भाद्र २०४७ का दिन बेलुकी ९:०० बजेसम्म आनन्दकुटी विहारवासी भिक्षुहरूसँग छलफल गर्दै शयन गर्न जानुभएका उहाँ रातको कुन प्रहरमा हृदयगति बन्द भई निधन हुनुभयो, त्यो कसैलाई थाहा भएन । सो हाल ५ भाद्र २०४७ का दिन बिहान मात्र थाहा पाईयो ।

स्मरणीय छ, भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको अन्तिम भाषण ३० जून १९९० अर्थात् १६ असार २०४७ का दिन काठमाडौंको खुल्लामञ्चमा दिनुभएको थियो । त्यसबेला उहाँले **धर्मनिरपेक्षताको माग** राख्दै निस्केको शान्ति पदयात्राको अवसानमा नेपालमा हिन्दू धर्मको एकाधिपत्यताले गर्दा विगत ३० वर्षका इतिहास (पञ्चायती व्यवस्था) मा हिन्दूधर्मको नाममा धेरै अमानवीय, अन्याय, दुराचार, दवाब तथा भय र त्रासहरू भएको कुरा स्पष्ट पारिदिनुभएको थियो । उहाँले त्यसबेला नेपालको संविधान धर्मनिरपेक्ष हुनुपर्ने अत्यावश्यक भएको बारेमा विशाल जनसमूहमा बोल्नुभएको थियो । तर पछि आएर उहाँ एवं प्रायः सम्पूर्ण नेपाली जनताको आशाविपरीत नेपालको संविधानमा हिन्दू अधिराज्य उल्लेख यथावत् गरियो नै । केही दरबारिया ब्राह्मणहरूको हातमा लगाम रहेको यस देशका जनताको केही न केही रकम चाहेर न चाहेर पनि हिन्दू धर्मको प्रचारप्रसारमा लगाउन बाध्य छन् ।

लाख अफशोच ! नेपाललाई विश्वमा शायद सबभन्दा बढी चिनारी दिने भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर जानुभयो - उहाँको अनित्य देह दुई दिन आनन्दकुटी विहारमा अन्तिम दर्शनका निम्ति राखिएको थियो । ६ भाद्र २०४७ का दिन उहाँको शवयात्रामा बौद्धजगत्का अत्याधिक नरनारी, व्यापारी, मजदुर, विद्यार्थी एवं राजनैतिक व्यक्तिहरूद्वारा श्रद्धाका साथ सम्मिलित भई उहाँप्रति श्रद्धान्जली अर्पण गरिएको थियो ।

उहाँको अनित्य देहको अन्तिम संस्कार उहाँको प्रमुख शिष्य भिक्षु अश्वघोषद्वारा बौद्ध परम्पराअनुसार दागबत्ती दिई गरिएको थियो । चित्ता प्रज्वलित भएको केही घण्टामै आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको भौतिक देह यस संसारबाट सदाको निम्ति विलिन भयो ।

– सन्दर्भ –

१. भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर, *नेपालमा थेरवाद बुद्ध धर्मको संक्षिप्त इतिहास*, आनन्दकुटी विहार गुठी, स्वयम्भू, बु. सं. २५२५ ।

https://dhamma.digital

२. मोतिकाजी शाक्य, *आत्मकथा,* लेखक स्वयं, भीमसेन टोल - ३, तानसेन ।

३. **Amritanjali – A Homage,** Anandakuti Vihar Trust, Kathmandu–1992

४. *अमृताञ्जली विशेषांक,* "आनन्दभूमि", वर्ष १८, अंक-६, आश्विन, २०४७ ।

अभ्यास–४

१) श्री ५ त्रिभूवनले कसको प्रेरणाबाट कस्ता पुण्यकार्यहरू गर्ने सु-अवसर प्राप्त गर्नुभएको थियो ? वर्णन गर्नुहोस् ।

२) वि. सं. २००१ सालमा राणा प्र.मं. जुद्धशम्सेरले देशबाट निर्वासित गरेका भिक्षु एवं श्रामणेरहरूलाई भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको विशेष प्रयासवाट पुनः नेपाल फर्काउन सफल भएको थियो । यस कुरालाई वर्णन गर्नहोस् ।

३) दिवंगत भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरले नेपालको थेरवाद बुद्धशासन र बौद्ध-साहित्यमा अतुलनीय योगदान पुऱ्याउन भएको छ। कसरी ? आफ्नै शब्दमा चर्चा गर्नुहोस् ।

४) दिवंगत भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर यूरोप लगायत अधिकांश देशहरूमा नेपालको विशिष्ट पहिचान गराउने कार्यमा एक सफल व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो भन्नुमा अत्युक्ति नहोला । यसलाई पुष्टि गर्नुहोस् ।

५) भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको व्यक्तित्व र कृत्तित्वका बारे छोटो निबन्ध लेख्नुहोस् ।

६) बहुआयमिक व्यक्तित्वका धनी आचार्य महानायक डा. भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको संक्षिप्त जीवनी लेख्नुहोस् ।

https://dhamma.digital

भिक्षु बुद्धघोष महास्थविर

(वि.सं. १९७८-२०६८)

https://dhamma.digital

५. भिक्षु बुद्धघोष महास्थविर
(वि.सं. १९७८–२०६८)

बाल्यकाल र चित्रकला

नेपालमा स्थविर बुद्धधर्म फैलाउने व्यक्तिहरूमध्ये भिक्षु बुद्धघोष महास्थविर पनि एक प्रमुख हुनुहुन्छ । उहाँ नेपालको पाँचौं संघनायक हुनुभयो । उहाँ संघमहानायक भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविर (१९५७-२०४९) का प्रमुख शिष्य थिए र उहाँ **"नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा"** का संस्थापक पनि हुनुहुन्थ्यो । उहाँको जन्म बुबा **पूर्णानन्द बज्राचार्य** र आमा **सूर्यप्रभा बज्राचार्य**का चौथो छोराका रूपमा आश्विन, १९७८ वि.सं. मा थँहिटीको झ्वाबहाः मा भएको थियो । उहाँका आमा-बुबाले उनको नाम **'सप्तरत्न'** राखेका थिए ।

सप्तरत्नले आफ्नो बाल्यकालमा महोत्तरी, जलेश्वर, मटिहानी र तराईका अन्य ठाउँहरूमा आफ्ना आमाबाबुसँग समय बिताए । उनका बुबा पूर्णानन्द बज्राचार्य राणाकालमा एक मुखिया भएको कारण जागिरको सिलसिलामा यताउति सरुवा हुँदा उनको बाल्यकाल तराईमा बितेको थियो । सप्तरत्नसँगै उनका भाई शाक्यमुनिलाई लिएर उनका आमा-बाबुले केही समय तराईमै बसेर त्यहींकै स्कूल (मतिहानी) मा पढाएका थिए । पूर्णानन्द बज्राचार्य झ्वाबहालका एक प्रतिष्ठित गुरुजु (बज्राचार्य) भएका कारण उनका छोराहरू पनि बज्रयान बुद्धधर्मको पूजापाठ आदिमा लाग्नु स्वाभाविक नै थियो । सप्तरत्न बज्राचार्यले पनि आफ्नो कुल परम्परानुसार बज्रयान बुद्धधर्मको गुरुमण्डल पूजासँगै अन्य पूजापाठ आदि नित्यपूजा (कर्म) मा लाग्नुभएको थियो । उहाँ सप्तरत्नले ७ वर्षसम्म अटूट रूपले कौशी (छत) मा गई स्वयम्भू महाचैत्यतिर हेरेर **ताराशतनाम** पाठ गर्नुहुन्थ्यो । त्यस्तै उहाँले एकै दिनमा द्वादश तीर्थस्थानमा गएर बाह्रैचोटि नुहाई पुण्यार्जन पनि गर्नुभएको थियो ।

https://dhamma.digital

उहाँलाई बाल्यकालदेखि नै चित्रकलामा पनि रुचि थियो । त्यसैले उहाँको सोखलाई बुझेर उहाँको ठूलोबुबा सहर्षगुणानन्द बज्राचार्य, जो एक कवि पनि थिए, उनले सप्तरत्नलाई इटुंबहाःका प्रसिद्ध कलाकार आनन्दमुनि शाक्यकहाँ लिएर गए । सप्तरत्नले कलाकार आनन्दमुनि शाक्यसँग चार वर्षसम्म चित्रकलाको प्रशिक्षण लिनुभयो ।

आनन्दमुनि शाक्यले चित्रकलाको तालिम लिइरहेका बालबालिकाहरूलाई बेलाबखतमा यताउति घुमाउन लग्ने क्रममा किन्दोल विहारमा पनि लगेको थियो । त्यस्तै किन्दोल विहारमा त्यहाँका बुद्धमूर्तिहरूमा रंगरोगन गर्ने कार्यमा पनि सप्तरत्नलाई नै साथमा लगेर उक्त कार्य पुरा गरेको थियो ।

'धर्मदूत' बौद्ध मासिक पत्रिकाको प्रभाव

सप्तरत्न बज्राचार्य १८ वर्षको हुँदा उनका आमाबुबाले विवाह गरिदिने कुरा गरे । यद्यपि, उहाँलाई वैवाहिक जीवनमा बाँधिने इच्छा थिएन । त्यसैले कसरी बन्धनमा नबाँधी स्वतन्त्र जीवन जिउने होला भनी तर्कना गर्दै यताउता मानिसहरूलाई भेट्दै सङ्गत गर्दै गए ।

संयोगवश, उहाँका बुबा पूर्णानन्द बजाचार्य महाबोधि-सभा, सारनाथद्वारा प्रकाशित बौद्ध मासिक पत्रिका धर्मदूतका नियमित पाठक थिए । त्यसैले, उक्त पत्रिका मासिक रूपमा घरमा आउने हुँदा उक्त पत्रिका मार्फत सप्तरत्नलाई बुद्धधर्मको बारेमा नयाँ कुराहरू सिक्ने अवसर प्राप्त भयो । उक्त पत्रिकाको वर्ष-४, अंक-१२ (अप्रिल, १९३९ ई.) मा प्रकाशित अंकमा भदन्त आनन्द कौशल्यायन (सन् १९०५-८८) ले (**'भिक्षु के पत्र'** स्तम्भअन्तर्गत) **"में भिक्षु क्यों हुवा"** शीर्षकको एउटा लेख लेखेका थिए । यस लेखमा, उहाँ भन्तेले भिक्षु जीवनको महत्व र भिक्षुको जीवनले समाजमा लिनेभन्दा दिने (सेवा) बढी गर्न सक्ने भन्ने बारेमा राम्ररी चर्चा गरेर लेख्नुभएको थियो । यो लेख सप्तरत्न बजाचार्यले धेरैपटक पढ्नुभएको थियो । यो लेखलाई मूलमन्त्रको रूपमा ठानी सप्तरत्न बजाचार्यले भिक्षु (प्रव्रजित) बन्नको लागि हेतु हुनुगएको थियो ।

https://dhamma.digital

भिक्षु प्रज्ञानन्दसँग भेट र प्रव्रज्या

उहाँ किन्दोल विहारमा बरोबर पुग्नेवाला भयो नै । त्यहाँ, उहाँको सम्पर्क **घ्यलुं बागीन्द्रवज्र र मञ्जुहर्ष**सँग भयो । मञ्जुहर्ष घ्यलुंले प्रव्रजित जीवन स्वतन्त्र भएको सँगै खाना र पेय पदार्थको कुनै समस्या नभएको कुरा बताउनुभएको थियो ।

वि.सं. १९९६ सालको अन्त्यतिर वा १९९७ सालको सुरुतिर एक दिन, उहाँ फेरि किन्दोल विहारमा जानुभयो । त्यतिबेला त्यहाँ अर्के एकजना शान्त-दान्त भिक्षु एउटा कोठामा बसिरहेको सप्तरत्नले देख्नुभयो । उहाँ भन्तेसँग विस्तारै कुराकानी गर्दा उहाँ भन्तेको शान्त, सौम्य र शिष्टव्यवहारबाट सप्तरत्न निकै प्रभावित हुनुभयो । उहाँ भन्ते हुनुहुन्थ्यो – **भिक्षु प्रज्ञानन्द** ।

सप्तरत्न बज्राचार्य पहिलेभन्दा बढि किन्दोल विहार पुग्नुभयो । सप्तरत्नले उहाँ प्रज्ञानन्द भन्ते समक्ष प्रव्रजित हुने मनोभाव व्यक्त गर्नुभयो । उहाँले भिक्षु प्रज्ञानन्दबाट दुई-चारवटा पुस्तक पनि लिएर आउनुभयो । उहाँ भन्तेले सप्तरत्न बज्राचार्यलाई विभिन्न तरिकाले जाँची उनी साँच्चै प्रव्रजित हुने संस्कार भएका व्यक्ति हुन् भन्ने कुरामा विश्वस्त भएपछि आवश्यक सरसल्लाह दिनुभयो ।

त्यसबेला सप्तरत्न बज्राचार्यसँगै अन्य दुईजना पनि प्रव्रजित हुन चाहनेलाई लिएर भिक्षु प्रज्ञानन्द वि.सं. १९९७ सालको माघ शुक्ल अष्टमीका दिन कुशीनगरको लागि प्रस्थान गर्नुभयो । उहाँहरू सबैजना कुशीनगरमा पुगी वि.सं. १९९७ सालको सि-पुन्ही (माघपूर्णिमा) को दिनमा भिक्षु ऊ चन्द्रमणि महास्थविर (सन् १८७६-१९७२) को तर्फबाट तीनैजनालाई प्रव्रजित गराइयो । प्रव्रज्यापछि उहाँहरूको नाम यसप्रकार भए –

(१) सप्तरत्न बज्राचार्य – श्रामणेर बुद्धघोष

(२) हारां उपासक – श्रामणेर महापन्थ

(३) निकुसी उपासक – श्रामणेर चूलपन्थ

https://dhamma.digital

बर्मा यात्रा र दोस्रो विश्वयुद्ध

उहाँहरूलाई श्रामणेर गरेपछि भिक्षु प्रज्ञानन्दले श्रामणेर महापन्थ र श्रामणेर चूलपन्थलाई कालिम्पोङमा भिक्षु महाप्रज्ञाकहाँ पठाउनुभयो । श्रामणेर बुद्धघोष एकजनालाई बुद्धधर्म सिकाउन बर्मा पठाउने व्यवस्था गर्नुभयो । यसको निमित्त भिक्षु ऊ चन्द्रमणि महास्थविरले बर्माको मोलमिनमा रहनुभएका **अग्गमहापण्डित भिक्षु ऊ चक्कपाल महास्थविर** (सन् १८८०-१९५३) को नाममा एउटा परिचय-पत्र पनि लेखेर श्रामणेर बुद्धघोषलाई दिनुभयो ।

भिक्षु प्रज्ञानन्दले श्रामणेर बुद्धघोषलाई लिएर पहिले सारनाथ जानुभयो । त्यहाँ पनि बर्मी भिक्षु ऊ कित्तिमाले उहाँलाई रंगूनका एक प्रमुख भिक्षुको नाममा अर्को परिचय-पत्र लेखेर दिनुभयो । भिक्षु प्रज्ञानन्दले श्रामणेर बुद्धघोषलाई बर्मामा पठाउनुअघि तथागतका पवित्र संवेजनीय स्थानहरू पनि देखाउँदै लग्नुभयो । उहाँहरू बोधगयामा बोधिवृक्षको दर्शन गरिसक्नु भएपछि कलकत्ता पुग्नुभयो । त्यहाँ विशेष गरी **साहु मणिहर्षज्योति कंसाकार** (वि.सं.१९७४-२०४९) को सहयोगमा श्रामणेर बुद्धघोष बर्मा पुग्नुभयो ।

बर्माको बन्दर्गाहमा, उहाँलाई **चन्दोभास** नामक एक भिक्षुले स्वागत गर्न आउनुभएको थियो । उहाँ भन्तेको विहारमा एक हप्ता रहनु भएपछि, श्रामणेर बुद्धघोष मोलमिन शहरमा जानुभयो । नेपालका **भिक्षु अनिरुद्ध** पनि त्यहीँ रहँदै थिए । त्यसैले उहाँ मोलमिनमा अपरिचित भएन । उहाँलाई भिक्षु अनिरुद्ध (पछि नेपालका तेस्रो संघनायक) ले नै पहिलोपटक पालिभाषा सिकाउनुभएको थियो ।

भिक्षु अनिरुद्ध र श्रामणेर बुद्धघोष बर्मामा रहँदा दोस्रो विश्वयुद्ध भइरहेको थियो । यसको प्रभाव बर्मामा पनि पुग्यो । उहाँहरू बस्नुभएको ठाउँ मोलमिनमाथि जापानीहरूले बमबारी गरिरहेका थिए । मानिसहरू यत्रतत्र लुकेर बस्थे । मोलमिनमा उहाँहरू बस्नुभएको ठाउँ **"टाउँ-पाउँ-च्याउँ"** विहारका धेरै पीडित भिक्षुहरूले विहार छाडेर गए । तर उहाँहरू

https://dhamma.digital

दुईजना त्यहीँ नै रहिरहनुभयो । पछि फेरि जापानी सेनाले आक्रमण बढाउँदै लगेको कारण **ऊ वर** नामक एक बर्मी भिक्षुले उहाँहरूलाई मोलमिन पारी एउटा गाउँमा लिएर गए । तर पछि त्यहाँबाट पनि २० माइल टाढा जान आदेश दिइयो ।

बर्मामा अध्ययनका क्रममा क्रमशः भिक्षु सुमंगल, भिक्षु बुद्धघोष, भिक्षु ज्ञानपूर्णिक

उपसम्पदा र स्वदेशमा धर्मप्रचार

यसप्रकार श्रामणेर बुद्धघोषको पहिलो बर्मी बसाई अत्यन्तै कष्टकर भयो । राम्रोसँग पढ्नै नपाई उहाँहरू शहरबाट गाउँ, गाउँबाट शहरमा लुकीछिपी भौंतारिए । त्यसरी नै लुकेर बसेको ठाउँ मोलमिनको **जातेवन** भन्ने गाउँमा श्रामणेर बुद्धघोष सन् १९४३ को जून (आषाढ, २००० वि.सं.) महिनामा उपसम्पन्न भई भिक्षु बुद्धघोष हुनुभयो । उहाँको उपाध्याय गुरु **अग्गमहापण्डित ऊ केतुमाला महास्थविर** हुनुभएको थियो । त्यसबेला उहाँ बर्मामा ६ वर्षजति बसी **'परियत्ति सद्धम्मपालक'** को पहिलो परीक्षामात्र पूर्ण गरी युद्ध समाप्त हुनेबित्तिकै वि.सं. २००३ सालमा भिक्षु अनिरुद्धसँग स्वदेश फर्कनुभयो ।

उहाँ नेपाल फर्किसकेपछि पहिले पाटनको सुमंगल विहारमा रही स्थानीय बालबालिकाहरूलाई बुद्धधर्म पढाउने कार्य गर्नुभयो ।

https://dhamma.digital

उहाँले पढाएका ती बालबालिकाहरूको तर्फबाट नै **श्रामणेर सुदर्शन** र **अनागारिका धम्मवतीको** प्रादुर्भाव भएको हो । त्यससमयमा उहाँहरू **रुद्रराज शाक्य** र **गणेशकुमारी शाक्य**को रूपमा थिए । रुद्रराजलाई उहाँ भन्तेले कुशीनगरसम्म लग्नुभई वि.सं. २००६ सालको पौष महिनामा ऊ चन्द्रमणि महास्थविरबाट श्रामणेर बनाउनुभयो भने यसको ६ महिनापछि गणेशकुमारी शाक्य वि.सं. २००७ सालको जेष्ठ महिनामा कुशीनगरमै जानुभई अनागारिका धम्मवती बन्नुभयो ।

भिक्षु बुद्धघोषलाई पाटनको सुमंगल विहारमा रुद्रराज शाक्य र गणेशकुमारी शाक्य बुद्धशासनको निमित्त प्राप्त भएजस्तै वि.सं. २००७ सालको वर्षाबास तानसेनमा बिताउनुभएको फलस्वरूप **हिरालाल शाक्य** नामक एक बालक बुद्धशासनको निमित्त प्राप्त भए । त्यस बालक पछि श्रामणेर एवं **भिक्षु ज्ञानपूर्णिक** भई बर्मामा बुद्धधर्म अध्ययन गरी **"सासनधज धम्माचरिय"** उपाधि हासिल गर्नुभयो । उहाँ भिक्षु ज्ञानपूर्णिक नेपालको स्थविरवाद बुद्धधर्मका एक प्रमुख स्तम्भ हुनुभएको हामी सबैलाई थाहा भएकै कुरा भयो ।

बुद्धधर्मको गहन अध्ययन

सन् १९४८ मा बर्मा देश अंग्रेजहरूबाट स्वतन्त्र भइसकेपछि बर्मामा बुद्धधर्मलाई राष्ट्रधर्म घोषित गरियो । यसको प्रचारप्रसारको निम्ति सन् १९५० मा **Union of Buddha Sasana Council (बुद्ध शासन काउन्सिल)** नामको संस्था स्थापना गरियो । बर्माको यस बुद्धशासन काउन्सिलबाट आफ्नै देशका लागि मात्र होइन, विदेशीलाई पनि बुद्धधर्म सिकाउन छात्रवृत्तिको प्रबन्ध गर्ने व्यवस्था गरेको थियो । सोही समयमा भिक्षु बुद्धघोषले बुद्धधर्मको विस्तृत अध्ययन गर्ने उद्देश्यले "बुद्ध शासन काउन्सिल" मा छात्रवृत्तिको लागि आवेदन पठाउनुभयो साथै नेपालका दुई चारजना श्रामणेरहरूको नाम पनि **"अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ"** को तर्फबाट निवेदन पठाउनुभएको थियो । तर यसको स्वीकृति केही वर्षपछि मात्र प्राप्त भयो । त्यसैले निवेदन स्वीकृत भएका दुईजना श्रामणेरहरू

(सुदर्शन र मेधंकर) ले त बर्मामा पढ्न जाने इच्छा नै त्यागिसकेको थियो । भिक्षु बुद्धघोषले सिर्फ श्रामणेर धम्मानन्द एकजनालाई मात्र लिएर सन् १९५४ मा दोश्रोपटक बुद्धधर्म अध्ययन गर्नको निम्ति बर्मामा पुग्नुभयो ।

त्यही बेला उहाँ भन्तेले हिरालाल शाक्यलाई बर्मामा झिकाउनुभयो । ३ अगस्ट १९५५ वा १९ श्रावण २०१२ का दिन अग्गमहापण्डित **भिक्षु ऊ विशुद्ध महास्थविर**बाट हिरालाल शाक्यलाई प्रव्रजित गराउनुभएको थियो । यसपटक भिक्षु बुद्धघोष बर्माको माण्डलेमा तीन वर्ष र रंगूनमा दुई वर्ष रहनुभई बुद्धधर्मको गहन अध्ययनको साथै ध्यान भावनाको अभ्यास पनि पूरा गरी वि.सं.२०१६ सालमा आफ्नो स्वदेश फर्कनुभयो ।

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको शुरुवात

उहाँ नेपाल फर्कनु भएपछि सबभन्दा पहिले वि.सं. २०१७ सालमा श्रीघः विहारमा, २०१८ सालमा पाटनको सुमंगल विहारमा वर्षाबास रहनुभएपछि २०१९ र २०२० साल दुई वर्ष त्रिशूलीको **सुगतपुर विहार**मा वर्षाबास बस्नुभयो । त्रिशुलीमा वर्षाबास बस्नुभएको प्रतिफलस्वरूप **धर्मरत्न शाक्य "त्रिशूली"** (वि.सं.१९८७-२०६३) र **अनागारिका सुशीला** (वि.सं.१९७२-२०५७) को विशेष आग्रहमा उहाँले **"नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा"** को पृष्ठभूमि तयार पार्नुभयो ।

उहाँले बौद्ध शिक्षा अध्ययन अध्यापन गराउने हेतु, पाठ्यक्रमसमेत तयार गरी "अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ" को तर्फबाट स्वीकृति प्राप्त गर्नुभयो त वि.सं. २०२० सालको अक्षय तृतीयाको दिनमा "अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ" का अध्यक्ष भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरको ६४ औं जन्मोत्सवको अवसरमा उद्घाटन पनि गरियो । सोही वर्ष (बु.सं.२५०७) मा बैशाखपूर्णिमाको

https://dhamma.digital

दिनदेखि परीक्षा केन्द्र निर्धारित भएका विभिन्न ठाउँहरूमा अध्यापनको कार्य पनि शुरु भयो । सोही दिन बिहान ८:४५ बजे **रेडियो नेपाल**बाट पनि यो सन्देश प्रसारण गरिएको थियो ।

यसरी भिक्षु बुद्धघोष महास्थविरको विशेष प्रयासबाट नेपालमा बौद्ध परियत्ति शिक्षाको अध्ययन र अध्यापन गर्ने कार्यक्रम शुरु भएको हो । वि.सं. २०२१ सालमा उहाँ त्रिशूलीबाट फर्कनुभएपछि उहाँलाई

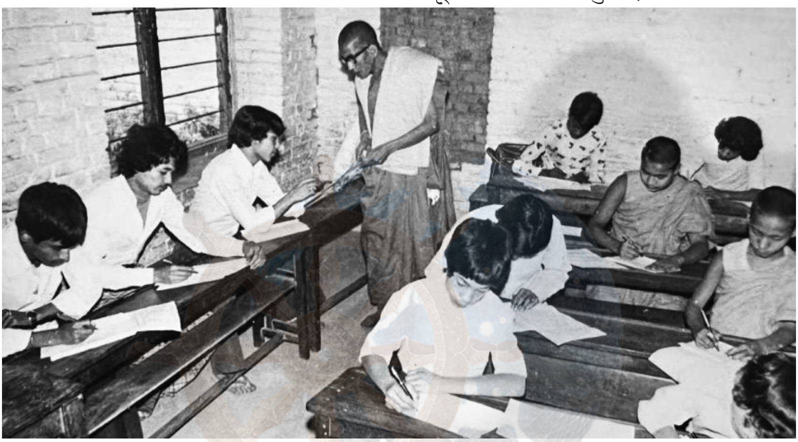

श्रद्धेय बुद्धघोष महास्थविर यशोधरा बौद्ध विद्यालयमा परियत्ति परीक्षा निरिक्षण गर्नुहुँदै

"केन्द्रीय परीक्षा नियन्त्रक" को रूपमा नियुक्त गरियो । यो पदसँगै **शिक्षाध्यक्ष**को रूपमा पनि उहाँले तीन दशकभन्दा बढि समयसम्म कार्यभार वहन गर्नुभएको थियो ।

भिक्षु बुद्धघोष महास्थविरले कैयौँ कृतिहरू पनि लेखन एवं सम्पादन गरेर प्रकाशन गर्नुभएको छ । जसमा **निपू सूत्र, बुद्ध-धर्म सम्बन्धी सामान्य ज्ञान, धर्मनगर, बौद्ध शिशु-बोध, बुद्ध धर्म संघ व बुद्धशासन** आदि परियत्तिका विद्यार्थीहरूमा निकै प्रभावकारी सिद्ध भएका पुस्तकहरू हुन् ।

यस पङ्क्तिका लेखकले बु.सं. २५१६ देखि क्रमैसँग नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको प्रारम्भिक प्रथम वर्षदेखि परीक्षा दिएर बु.सं. २५२३ मा "परियत्ति सद्धम्मपालक" उपाधि प्राप्त गरेँ । त्यसैले यस क्रममा उहाँ

https://dhamma.digital

भिक्षु बुद्धघोष महास्थविरसँग परियत्तिका विद्यार्थीको रूपमा मात्र होइन वि.सं. २०३२-२०४२ ताका आफूले बौद्ध समंकृत विहारमा परियत्ति शिक्षा सञ्चालनको लागि आवश्यक सबै व्यवस्थाहरू गरेकोलाई सम्झेर उहाँ भन्तेले २७ पौष २०३७ का दिन गठन गरिएको **"नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा सहायक समिति"** को सदस्यको रूपमा आफूलाई पनि नियुक्त गर्नुभएको थियो । पछि फेरि नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको रजत जयन्ती समारोहको क्रममा ८ माघ २०४५ का दिनमा आफूलाई पनि "प्रशंसा पत्र" दिनुभएको मेरो लागि एउटा रिकर्ड हुन गएको छ ।

यस्तै प्रकारले वि.सं. २०४८ सालदेखि प्रकाशित श्रोत तथा अप्रकाशित छलफल वा अन्तर्वार्ता अनुरूप सोधपुछ गरी नेपालका ज्येष्ठ भिक्षुहरूको मात्र होइन विदेशका धेरै बौद्ध व्यक्तित्वहरूको जीवनी लेखेर प्रकाशित गर्दै आएका विभिन्न पुस्तकहरू सुमंगल विहारमा पुगी बुद्धघोष भन्तेको हातमा प्रदान गर्नेबेला उहाँले प्रसन्नताभावले आशिष दिनुभएको मेरो सम्झनामा रहेको छ । उहाँ बुद्धघोष भन्तेले मैले सम्पादन गरेको प्रो. लालजीराम शुक्लको लेख सम्पादन पुस्तक "मानसिक शान्ति" मा "शुभकामना" का दुई शब्द लेख्नुभएको पनि आफ्नो निम्ति गौरवको कुरा भयो । यस कृति वि.सं. २०५३ सालमा प्रकाशित भएको थियो ।

भिक्षु बुद्धघोष महास्थविरको उपसम्पदा पूर्ण भएको ५० औं वर्ष तथा ७३ औं जन्मोत्सवको उपलक्ष्यमा आयोजित विशेष समारोह

https://dhamma.digital

पाँचौं संघनायक पद र अग्गमहासद्धम्मजोतिकधज उपाधि

उहाँ बुद्धघोष भन्तेलाई पहिलेदेखि हल्का पिसाबको रोग थियो। पछि उमेर अनुसार अन्य स्वास्थ्य सम्बन्धी रोगहरू (समस्याहरू) देखियो। उहाँले यसको निमित्त अनेक उपचार गर्दै जानुभएको थियो। उहाँ "अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ" को अध्यक्ष पनि हुनुभयो। त्यस्तै वि.सं. २०६३ ज्येष्ठ २४ गते देखि नेपालको पाँचौं **"संघनायक"** को पदमा आसीन भई ५ वर्षसम्म नेपालको भिक्षु महासंघको नेतृत्व गर्नुभई वि.सं. २०६८ आश्विन ७ का दिन सुमंगल विहारमा देहत्याग गर्नुभयो।

मृत्युशैय्यामा भिक्षु बुद्धघोष महास्थविर, श्री सुमंगल विहार

स्मरणीय छ, १७ जुलाइ १९९९ का दिन बर्मी सरकारले नेपालमा बुद्धशासनको व्यापक प्रचार प्रसारमा विशेष योगदान गर्नुभएको कदरस्वरूप उहाँ भन्तेलाई **"अग्गमहासद्धम्मजोतिकधज"** उपाधिले विभूषित गरेको थियो। यसमा बर्मी सरकारले उहाँ भन्तेले सन् १९५४-५६ मा सम्पन्न भएको छट्ठ संगायनामा एक संगीतिकारको रूपमा सहभागी भई योगदान पुऱ्याएकोलाई पनि स्मरण गरी प्रदान गरिएको हुनुपर्छ।

भिक्षु बुद्धघोषपश्चात् संघनायक हुनुभएका भिक्षु अश्वघोष महास्थविर, भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविर समेत आज हाम्रो बीच रहनु

https://dhamma.digital

भएन। उहाँहरूको अवसान बुद्धशासनको निम्ति अपूरणीय क्षति हो। भिक्षु बुद्धघोषले स्थापना गरी सञ्चालन गर्दै अगाडि बढाएको "नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा" को प्रचारप्रसार व्यापक गर्न नेपालका प्रव्रजित भिक्षुहरू, अनागारिका गुरुमांहरू तथा गृहस्थ शिष्य-शिष्याहरूले समेत भूमिका निभाई आजको दिनमा बौद्ध परियत्ति शिक्षालाई नेपाल अधिराज्यभर पुऱ्याइरहेको धर्म प्रीतिको विषय हो।

अनुवादक : रीना तुलाधर

साभार : "पलिस्था" अंक २९, ने.सं. ११४४

– सन्दर्भ –

१) महेन्द्ररत्न शाक्य, *भिक्षु बुद्धघोष महास्थविरको संक्षिप्त जीवनी*, ज्ञानज्योति कंसाकार, थँहिटी, काठमाडौं - वि.सं. २०५५।

२) रत्नसुन्दर शाक्य, *संघनायक भिक्षु बुद्धघोष महास्थविर*, 'धम्मवाणी', बौद्ध संघ भक्तपुर, वर्ष-२, अंक-७ (आषाढ, २०६३)।

३) कोण्डन्य, *नेपालका पूज्यपाद संघनायक भिक्षु बुद्धघोष महास्थविर*, सुमंगल विहार परिवार, लुँखुसी, ललितपुर।

Dhamma Digital

अभ्यास ५

१) सप्तरत्न बज्राचार्यलाई स्वतन्त्रपूर्वक प्रव्रजित जीवन जिउन के कुराले प्रेरणा मिल्यो भन्ने बारेमा व्याख्या गर्नुहोस्।

२) भिक्षु बुद्धघोषको बुद्धधर्मको अध्ययन गर्नु भएको पहिलो र दोस्रो बर्मा यात्रालाई प्रकाश गर्नुहोस्।

३) अखिल नेपाल भिक्षु महासंघद्वारा नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको सुरुवात हुनेमा भिक्षु बुद्धघोष महास्थविरको योगदानलाई उजागर गर्नुहोस्।

४) नेपालका पाँचौं संघनायक भिक्षु बुद्धघोष महास्थविरको संक्षिप्तरूपमा जीवनी लेख्नुहोस्।

https://dhamma.digital

भिक्षु सुदर्शन महास्थविर
(वि.सं. १९९१- २०५९)

https://dhamma.digital

६. भिक्षु सुदर्शन महास्थविर
(वि.सं. १९९१- २०५९)

बुद्धधर्मसँगको निकटता र श्रामणेर प्रव्रज्या

नेपालमा स्थविरवाद बुद्धधर्म पुनरूत्थानको दोस्रो चरणमा एक प्रतिष्ठित श्रामणेर एवं भिक्षु भई बुद्धधर्मको विविध पक्ष धार्मिक, साहित्यिक, सांस्कृतिक र पुरातात्त्विक पक्षको पनि अगुवाइ गरी जीवन समर्पण गरेर जानुभएका बेजोड व्यक्तित्व हुनुहुन्छ - भिक्षु सुदर्शन महास्थविर । उहाँको जन्म वि.सं. १९९१ सालको आषाढ महिनामा पाटनको रूद्रवर्ण महाविहार (ओकुबहाल) मा पिता **न्हुच्छेराज शाक्य** र माता **हर्षमाया शाक्य**को माहिलो पुत्रको रूपमा भएको थियो । अतः उहाँलाई **'रुद्रराज शाक्य'** नामकरण गरिनुको साथै **'माहिला'** पनि भनियो ।

रूद्रराज शाक्यको आफ्नो घर नजिक रहेको **'यं मंगल विहार' (पछि सुमंगल विहार)** मा सम्पर्क हुन जानु स्वाभाविकै भयो । उहाँको पिता न्हुच्छेराज शाक्य, उहाँको बाल्यकालमै निधन भएको कारण उहाँ एवं उहाँको दाजुभाइ, दिदी आदि सम्पूर्ण परिवारको जिम्मा माता हर्षमायाको

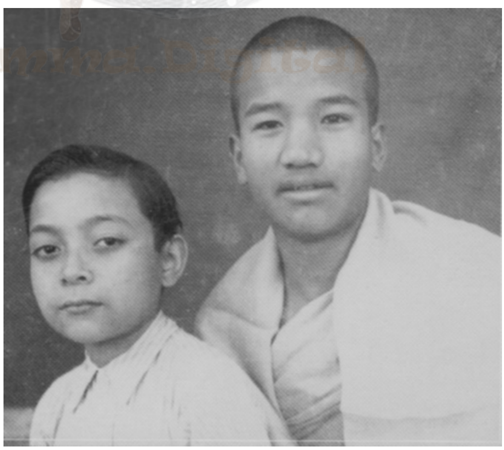

श्रामणेर सुदर्शन सँगै हिरालाल शाक्य (भावी भिक्षु ज्ञानपूर्णिक)

https://dhamma.digital

हातमा रहन गएको थियो । हर्षमाया शाक्य त्यसबेलाको समयमा पनि एक उत्साहित, त्यागी, धर्मप्रेमी महिला हुनुको साथै शिक्षाप्रति पनि रुची भएकी साक्षर व्यक्ति भएको कारण आफ्नो पुत्रहरूलाई उचित शिक्षा दिलाउन आफूसँगै विहारमा लगी विहारमा रहनुहुने भिक्षुहरूको जिम्मामा छोडि दिएकी थिइन् । भिक्षु सुदर्शन महास्थविरको भनाइअनुसार उहाँको बाल्यसम्पर्कमा रहेका भिक्षुहरूमा **भिक्षु प्रज्ञानन्द, भिक्षु प्रज्ञारश्मि र भिक्षु बुद्धघोष** हुनुहुन्थ्यो ।

वि.सं. २००३ सालदेखि भिक्षु बुद्धघोषको सम्पर्कमा रही पठनपाठन शुरु गर्नुभएका रूद्रराज शाक्यले ३ वर्षपश्चात् वि.सं. २००६ सालको माघ महिनामा उहाँ (भिक्षु बुद्धघोष) कै अनुकम्पामा आमासहित कुशीनगर पुगी भिक्षु ऊ चन्द्रमणि महास्थविर (सन् १८७६-१९७२) को तर्फबाट प्रव्रजित हुने मौका प्राप्त गर्नुभएको थियो । यसको समाचार ‘ धर्मदूत’ पत्रिकाले वर्ष-१४, अंक-११ मा यसप्रकार दिएको छ –

“गत जनवरी (१९५० ई.) मास मे कुशीनगरमे नेपालके एक नेपाली बालकने श्रामणेर दीक्षा ली । बालक नेपालके पाटन नगरका रहने वाला है । उसकी माँ उसे प्रव्रजित करने के लिए लेकर आइ थी । प्रव्रज्या के बाद उसका नाम ‘श्रामणेर सुदर्शन’ रखा गया ।”

(“गत जनवरी (१९५० ई.) महिनामा कुशीनगरमा नेपालको एक नेपाली बालकले श्रामणेर दीक्षा लियो । बालक नेपालको पाटन नगरमा रहने बासिन्दा थियो । उसकी आमा उसलाई प्रव्रजित गर्नको लागि लिएर आएकी थिइन् । प्रव्रज्यापछि उहाँको नाम ‘श्रामणेर सुदर्शन’ राखियो ।”)

यसप्रकार रूद्रराज शाक्य ‘श्रामणेर सुदर्शन’ भइसकेपछि केही महिना भिक्षु बुद्धघोषका साथ कुशीनगर मै रही गुरूवर ऊ चन्द्रमणि महास्थविरसँग अभिधर्मको अध्ययन गरी वि.स. २००७ सालको जेष्ठ महिनातिर भिक्षु बुद्धघोषका साथै पाल्पा तानसेन आउनुभएको थियो । उहाँहरू दुवैजना तानसेन टक्सारको **महाचैत्य विहारमा भिक्षु शाक्यानन्द**का साथ सँगै वर्षावास बस्नुभएको थियो ।

https://dhamma.digital

कलकत्तामा हिन्दी साहित्यमा 'कोविद' उत्तीर्ण

वर्षावास समाप्तिपश्चात् पुनः भिक्षु बुद्धघोष एवं श्रामणेर सुदर्शन तानसेनकै आनन्द विहारमा थप दुई महिनाजति रहनुभएको थियो । तानसेनको यस निवासकालमा श्रामणेर सुदर्शनले एकातिर भिक्षु बुद्धघोषसमक्ष परित्राण आदि शिक्षा हासिल गर्नुभएको थियो त अर्कातिर आफूले धर्मदेशना गर्ने अभ्यासको साथै त्यहाँ स्थापित **'शील पाठशाला'** मा शिक्षण कार्य पनि सुरूवात गर्नुभएको थियो ।

वि.सं. २००७ सालको तानसेन निवासकालमा भिक्षु बुद्धघोषलाई अन्य एक विशेष उपलब्धि पनि भएको थियो, त्यो हो - पाटनमा रूद्रराज शाक्य जस्तै यहाँ पनि हीरालाल शाक्य नामका एक बालक पाउनुभयो जसलाई पछि बर्मा पुऱ्याई ३ अगष्ट १९५५ का दिन प्रव्रजित गराउन भिक्षु बुद्धघोष सफल हुनुभएको थियो । उहाँ नै भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविर 'धम्माचरिय', 'अग्गमहापण्डित' हुनुहुन्छ ।

श्रामणेर सुदर्शन - भिक्षु बुद्धघोषका साथ बर्मा जाने प्रयास हेतु कैयौं महिना भारतको यत्रतत्र घुम्नुपरेको थियो । यसै क्रममा उहाँले कलकत्ताको निवासकालमा 'धर्मोदय' पत्रिकाको **अन्तरंग** सम्पादक भई उक्त पत्रिकाका सम्पादक **भिक्षु महानाम 'कोविद'** लाई सहयोग गर्नुभएको थियो । पछि श्रामणेर सुदर्शनले बर्मामा बुद्धधर्म अध्ययन गर्न जाने मनसायलाई नै छोडी स्थायी रूपमा कलकत्तामा ५ वर्ष रही हिन्दी साहित्यमा **'कोविद'** उत्तीर्ण गर्नुको साथै 'धर्मोदय' पत्रिकाको सहायक सम्पादक पद बहन (वर्ष ११, अंक १३, जनवरी १९५८ सम्म) गर्नुभएको थियो ।

नाटक लेखन

यसपश्चात् उहाँ नेपालमा फर्कनुभयो र आफूले वि.सं. २००९ सालतिर नेपालभाषासेवी भाषानिभाः **प्रेमबहादुर कंसाकार** (ने.सं. १०३७-११११) लाई दिनुभएको वचन (एक दर्जनजति नेपालभाषाका

नाटक तयार गरिदिने) लाई पूरा गर्नमा तल्लीन हुनुभयो । उहाँको सर्वप्रथम प्रकाशित नाटक हो - **'अम्बपाली'** । ने.सं. १०७५ मा प्रथम संस्करण भएको यस कृति पछि नेपालभाषाको एम.ए. कोर्समा समावेश गरिएको थियो ।

उहाँको अन्य प्रमुख नाटक पुस्तक हो - **'जुजु जयप्रकाश'** । ने.सं. १०८७ मा प्रकाशित यस कृतिले उहाँलाई **'श्रेष्ठ सिरपाः'** (त्यसबेलाको एक प्रतिष्ठित जनस्तरबाट राखिएको पुरस्कार) प्राप्त भएको थियो। उहाँको अन्य प्रकाशित नाटकहरू हुन् – **राष्ट्रपाल (ने.स. १०७८), बिम्बिसार (ने.स. १०८२), आशंका (ने.सं. १०९१), सुप्रिया (ने.सं. ११००), प्रतिशोध (ने.स. ११०६) र पटाचारा (ने.सं. १११७) ।** उहाँको बाँकी अन्य अप्रकाशित नाटकहरू हुन् – **'जिवयाला लछि मदुनि', 'विश्वास घात', 'सिद्धार्थ' र 'विजय' ।**

ऐतिहासिक बौद्ध तीर्थयात्रा

तीर्थयात्राका क्रममा पटनामा भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविर, भिक्षु सुदर्शन लगायतका बौद्ध तीर्थयात्रुहरूलाई स्वागत गरिंदै

वि.सं. २०२१ सालमा श्रामणेर सुदर्शनको अध्यक्षतामा **स्वयम्भू ज्ञानमाला भजन**को तत्त्वावधानमा पहिलो पटक ऐतिहासिक बौद्ध तीर्थयात्रा सम्पन्न भएको थियो । जसमा **५०० जना** नेपाली बौद्ध श्रद्धालुहरू सहभागी भएका थिए । यस यात्रा विशेष रेलबाट सम्पन्न भएको थियो । यसै तीर्थयात्राकालमा ३० नोभेम्बर १९६४ का दिन सारनाथमा, भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरको उपाध्यायत्वमा श्रामणेर सुदर्शन उपसम्पन्न भई **'भिक्षु सुदर्शन'** हुनुभएको थियो ।

बौद्ध तीर्थयात्राका क्रममा कुशीनगरमा क्रमशः भिक्षु ऊ चन्द्रमणि महास्थविर, भिक्षु सुदर्शन, भिक्षु प्रज्ञानन्द, भिक्षु बुद्धघोष र भिक्षु प्रज्ञारश्मि

वि.सं. २०२१ सालमा जस्तै वि.सं. २०२६ सालमा पनि उहाँको अध्यक्षतामा ५६० जना नेपाली श्रद्धालु बौद्धहरूले विशेष रेलगाडीबाट नै बुद्धका संवेजनीय स्थलहरूको अतिरिक्त भारतका अनेकौं शहरहरूको पनि अवलोकन गरिएको थियो । यो क्रम २०३४ सालमा पनि सम्पन्न गरिएको थियो । यसपटकको तीर्थयात्रा समितिमा उहाँ उपाध्यक्ष भई जानुभएको थियो । यसपटक ६५० जना तीर्थयात्रीहरू सम्मिलित भएको थियो ।

https://dhamma.digital

विहार निर्माण

नगरमण्डप श्रीकीर्ति विहारमा अवस्थित थाई कीर्ति भवन

भिक्षु सुदर्शनले ज्ञानमाला भजन खलः, स्वयम्भूको आयोजनामा विशेषतः २०१७ साल (श्रामणेर सुदर्शनको बेला) देखि काठमाडौं उपत्यकाको विभिन्न बहाबहीहरूमा पाक्षिक बुद्धपूजा एवं धर्मदेशनाको कार्यक्रम गर्दै आउने क्रममा ४७ औं पटकको बुद्धपूजा काठमाडौंको भीमसेन स्तम्भ (धरहरा) नजिक रहेको **गगन संघ महाविहार (गणबहाल)** मा सम्पन्न गरेको थियो । सो स्थानमा उहाँको नेतृत्वमा केही सरसफाई एवं जीर्णोद्धार कार्य पनि सम्पन्न गरेको थियो । यहाँ केही लिच्छवीकालीन चैत्यका अवशेषहरू भेट्टाइएका थिए । यस स्थानको महत्त्वलाई हृदयंगम गरी भिक्षु सुदर्शनले सो स्थानको हकवाला **श्री भाजुमान शाक्य**सहित सकल परिवारको तर्फबाट सो जग्गा चातुर्दिशा भिक्षुसंघको नाममा दान प्राप्त गरी स्थविरवादी विहारको रूपमा परिणत गराए । यस स्थानमा उहाँले सर्वप्रथम बु.सं. २५०७ (विं.सं. २०२०) मा एक पाटीको निर्माण गरी वर्षावासकाल बिताए । पछि यस विहारमा भिक्षु सुबोधानन्द, भिक्षु प्रज्ञारश्मि र भिक्षु सुमंगलको आगमनपश्चात् विहारको रौनक निकै बढेको थियो ।

यस्तै भिक्षु सुदर्शनले वि.सं. २०३२ सालमा कीर्तिपुरस्थित नयाँबजारनिर एक विहार निर्माणार्थ नगांका **प्रधानपञ्च धनलाल महर्जन**को तर्फबाट जग्गा प्राप्त गर्नुभयो । सो जग्गा (तत्कालीन समय) स्थानीय मानिसहरूले दिशापिसाब गर्ने, फोहर एवं भिरालो ठाउँ थियो ।

https://dhamma.digital

सोही भिरालो जग्गामा भिक्षु सुदर्शनले स्थानीय जनता, बुद्ध धर्ममा श्रद्धावान् दाताहरू, संघनायक भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविर र थाइसंघराजा सोमदेव फ्रा ञाणसंवर महास्थविरको विशेष अनुकम्पाबाट आजको स्थितिमा पुऱ्याउन सकेको थियो । यस विहार नेपालको एक बेजोड स्थविरवादी विहार भई कीर्तिपुरको आकर्षण बढाउनमा निकै टेवा पुग्न गएको र शोभनीय स्थानको रूपमा परिणत हुन गएको थियो ।

अध्ययन र अध्यापन

भिक्षु सुदर्शनले वि.सं. २०३५-३६ सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट नेपाली इतिहास, संस्कृति र पुरातत्त्व विषयमा एम.ए. उत्तीर्ण गरिसकेपछि सोही विषयमा उहाँले त्यही अध्यापन कार्य **(सहायक प्राध्यापकदेखि उप-प्राध्यापकसम्म)** पनि गर्नुभयो । यसको निमित्त कीर्तिपुरको उक्त विहार उहाँलाई उपयुक्त स्थान हुँदै आएबाट वि.सं. २०३७ सालदेखि उहाँ **गण महाविहार** छोडी स्थायी रूपमा कीर्तिपुरकै **नगरमण्डप श्रीकीर्ति विहार**मा रहनुभयो ।

विभिन्न बौद्ध गतिविधि

उहाँले कीर्तिपुरको उक्त विहारमा रही विहारको रूपलाई मात्र बेजोड गर्नुभएको थिएन बल्कि विभिन्न बेजोड कार्यक्रम (गतिविधि) हरू पनि गर्दै आउनुभएको थियो । जसमा प्रमुखतः वि.स. २०३२ सालमा वर्षावास समाप्तिपश्चात् कथिनोत्सवको निमित्त काठमाडौ उपत्यकाकै श्रद्धालुहरूको सहयोगबाट एकै दिनमा कपासबाट धागो तयार गरी कपडा बुनी त्यसलाई रंगाई, सिलाई समेत गरी चीवर तयार गरी भव्य रूपमा **कथिनोत्सव** कार्य सम्पन्न गर्नुभएको अतिस्मरणीय छ ।

यस्तैपछि आएर कीर्तिपुरको उक्त विहारमा **'थाई-कीर्ति भवन', 'बौद्ध चारधाम'** आदि तयार गरिसकेपछि वि.सं. २०४२ साल वैशाख ११ गते अक्षय तृतीयाका दिन नेपालका संघनायक भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरको ८६ औं शुभजन्मोत्सवको उपलक्ष्यमा ८६ जना श्रद्धालुहरूलाई **दुर्लभ**

https://dhamma.digital

प्रव्रज्या समारोहको आयोजना पनि भिक्षु सुदर्शन महास्थविरकै प्रमुख व्यवस्थापनमा सम्पन्न भएको थियो ।

यसको ७ महिनापछि पुनः थाइसंघराजा सोमेदच फ्रा आणसंवर महास्थविरको ७३ औ शुभ जन्मोत्सवको उपलक्ष्यमा ७३ जना शाक्य कुलपुत्रहरूलाई अखिल नेपाल भिक्षु महासंघको तत्त्वावधानमा सामूहिक दुर्लभ प्रव्रज्या कार्यको व्यवस्थापक पनि भिक्षु सुदर्शन महास्थविर नै हुनुभएको थियो ।

राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय सभा सम्मेलन

यसप्रकार विशेष कार्यक्रम गर्नमा निपुण हुनुभएका भिक्षु सुदर्शन महास्थविरले विभिन्न राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय सभा सम्मेलनहरूमा पनि प्रतिनिधित्व गरी नेपालको प्रतिष्ठा बढाउनमा पनि योगदान गर्नुभएको छ । उहाँले ३ दशक (सन् १९५२-८२) को अवधिमा एशियाको अधिकांश मुलुकहरूमा र सन् १९८२, ८३ र ८४ मा Youth Seminar of World Religion का सदस्य, समूह नेता र आध्यात्मिक सल्लाहकार भई ३ पटकसम्म **विश्वभ्रमण** गर्नुभएको पनि अतिस्मरणीय हुन आउँछ ।

छैठौं संगायनको समापनपछि विशेष भ्रमणको रूपमा बर्मा पुग्नु भएका पूज्यपाद संघमहानायक प्रज्ञानन्द महास्थविर, भिक्षु सुदर्शन, भिक्षु ज्ञानपूर्णिकसहित बर्माका उपासक उपासिकाहरू

https://dhamma.digital

सन् १९५२ मा भारतको साँचीमा **'अग्रश्रावक धातु प्रतिष्ठापन समारोह'** को भेलादेखि अन्तर्राष्ट्रिय सभा सम्मेलनहरूमा सहभागी हुँदै आउनुभएका भिक्षु सुदर्शन महास्थविरको अन्तिम विदेशयात्रा सन् २००१ को जुलाई महिनामा सम्पन्न गरेको थियो। यसपटक उहाँ **लुम्बिनी विकास कोषको सल्लाहकार**को रूपमा लण्डनस्थित ऐतिहासिक संग्रहालयहरूको अध्ययन भ्रमण तथा अक्सफोर्ड विश्वविद्यालय (Oxford University) मा लुम्बिनीमा अवस्थित अशोक स्तम्भअभिलेखको विषयमा अध्यापन कार्य हेतु जानुभएको थियो।

पत्रिकाहरूको सम्पादन तथा पुस्तक प्रकाशन

यस्तै सन् १९५५ को मार्च महिनादेखि **'धर्मोदय'** मासिक पत्रिकाको सहायक सम्पादक भई लेखन कार्य शुरू गर्नुभएका उहाँले २१ वर्षको उमेर मै 'अम्बपाली' नाटक तयार गर्नुभएको थियो। यस नाटक ' च्वसापासा' (स्थापना ने.सं. १०७०, कलकत्ता) को तर्फबाट ने.स. १०७५ मा प्रकाशित गरेको थियो।

भिक्षु सुदर्शन महास्थविरले केही वर्ष वैशाखपूर्णिमा (स्वांयापुन्हि) एवं **'लुम्बिनी'** नामक मासिक पत्रिकाको पनि सम्पादन गर्नुको साथै **"नेपालभाषा पत्रिका दैनिक"** को पनि **अन्तरंग सम्पादक** भई सम्पादक फत्तेबहादुर सिंह (ने.स. १०२०-११०३) लाई सहयोग गर्नुभएको थियो।

जीवनको अन्तिम दशकतिर उहाँलाई आफ्नो कैयौं रोगको कारण आफ्नो जीवनप्रति विश्वास नभएपछि आफूसँग संचित केही एकमुष्ठ रकम बुद्धधर्म र नेपालभाषा क्षेत्रको निमित्त अर्पण गरे। उहाँले आफ्ना पूर्व प्रकाशित अधिकांश रचनाहरू, स-साना कृतिहरू, देश-विदेशका बौद्ध संस्कृति र लुम्बिनी विषयमा लेखिएका अनुसन्धानात्मक रचनाहरू सम्पादन गरी - **लुम्बिनीको काँखमा, लुम्बिनीमा किचलय्, बौद्ध संस्कृति, बहुजन हिताय बहुजन सुखाय** आदि नामबाट धराधर पुस्तकहरू प्रकाशन गर्दै ल्याउनुभएको थियो।

यस पंक्तिका लेखकले पनि उहाँकै प्रेरणा, प्रोत्साहन र सहयोगबाट

https://dhamma.digital

देश र विदेशका **"बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू"** को जीवनी क्रम प्रस्तुत गर्दै जानमा प्रेरणा मिलेको र आफूलाई उहाँको लुम्बिनी सम्बन्धित केही रचनाहरू (नेपालभाषामा लिखित) को नेपाली भाषामा अनुवाद गराई सो रचनाहरू 'लुम्बिनीको काँखमा' नामक कृतिमा समावेश गरिदिएकोमा प्रफुल्लित छु । भिक्षु सुदर्शन महास्थविर वि.सं. २०२२ सालमा रेडियो नेपालबाट नेपालभाषाको कार्यक्रम **'जीवन दबू'** को प्रसारण बन्द गरेको विरोधमा आवाज उठाइएको कारण ६ महिना ६ दिन नक्खु जेलमा पनि बिताइ सक्नुभएका व्यक्ति हुनुहुन्थ्यो ।

मृत्यु र शवयात्रा

यसप्रकार बुद्धधर्मको साथै आफ्नो मातृभाषा नेपालभाषाको उत्थानमा पनि दत्तचित्त भई लाग्नुभएका भिक्षु सुदर्शन महास्थविर एक सफल नाटककार, बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनीका विशेषज्ञाता एवं अनुसन्धानकर्ता भई अन्तर्राष्ट्रियजगत्मा ख्याति पाउनुभएका उहाँ अपर्झट कसैले पनि नसोचिएको रूपमा ३२ आषाढ २०५९ का दिन हृदयघात भई बिहानै श्रीकीर्ति विहारबाट **'गंगालाल हृदयरोग उपचार केन्द्र'** मा लगिएको थियो ।

उक्त उपचार केन्द्रमा ५ दिनसम्म राखी उपचार गराउँदा गराउँदै नै अन्ततः ५ श्रावण २०५९ तद्नुसार २१ जुलाई २००२ का दिन मध्यान्हको २:४५ बजे भिक्षु सुदर्शन महास्थविरले आफ्नो जीवन समाप्त गर्नुभयो । उहाँको शवलाई दुईदिन श्रीकीर्ति विहारमा अन्तिम दर्शनार्थ (श्रद्धाञ्जलीको निमित्त) राखिसकेपछि ८ श्रावण २०५९ आषाढपूर्णिमाका दिन उहाँको शवयात्रा कीर्तिपुर-नगां-पांगा तीनै ठाउँमा परिक्रमा गराइसकेपछि कालिमाटी पुऱ्याए । त्यहाँबाट पुनः भीमसेनस्थान-मरूटोल-यटखा-डल्लु हुँदै उहाँको शवयात्रा आनन्दकुटी विहार पछाडिको शमशानमा पुऱ्याई अपार जनसमुदायको बीच (उपस्थितिमा) दाहसंस्कार कार्य सम्पन्न गरिएको थियो । यसको केही घण्टापश्चात् उहाँको भौतिक देह यस संसारबाट सदाको निमित्त विलिन भयो ।

♦ ♦ ♦

https://dhamma.digital

– सन्दर्भ –

१) "आनन्दभूमि", *भिक्षु सुदर्शन महास्थविर स्मृति अंक*, वर्ष-३०, अंक-५ (भाद्र २०५९)।

२) श्रामणेर सुदर्शन, भिक्षु सुदर्शनका विभिन्न प्रकाशित पुस्तकहरू।

अभ्यास ६

१) रुद्रराज शाक्य बुद्धधर्मसँगको निकटता र श्रामणेर प्रव्रज्या विषयलाई व्याख्या गर्नुहोस्।

२) बहुआयामिक व्यक्तित्वका धनी भिक्षु सुदर्शन महास्थविरको नेपालभाषा साहित्य लेखनमा दिनुभएको योगदानलाई प्रकाश गर्नुहोस्।

३) भिक्षु सुदर्शन महास्थविरको ऐतिहासिक बौद्ध तीर्थयात्रा एवं विभिन्न बौद्ध गतिविधिहरू उल्लेख गर्नुहोस्।

४) भिक्षु सुदर्शन महास्थविरको योगदानबारे चर्चा गर्दै उहाँको संक्षिप्त जीवनी लेख्नुहोस्।

Dhamma.Digital

भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविर
(वि.सं. १९९६ - २०७७)

https://dhamma.digital

७. भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविर
(वि.सं. १९९६ – २०७७)

बाल्यकालदेखि नै भिक्षुहरूको सेवा

नेपालमा स्थविरवाद बुद्धधर्म पुनरूत्थानको दोश्रो चरणमा यस धर्मप्रति बाल्यकालदेखि समर्पित भई आफ्नो समस्त जीवन बिताउँदै आउनुभएका भिक्षुहरूमा भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविर 'धम्माचरिय' पनि एक प्रमुख हुनुहुन्छ । उहाँको जन्म लुम्बिनी अञ्चलस्थित पाल्पा-तानसेनको एक शाक्य परिवारमा वि.सं. १९९६ सालको कार्तिक शुक्ल हरिबोधिनी एकादशीका दिन पिता **सूर्यलाल शाक्य** र माता **चन्द्रमाया शाक्य**को सुपुत्रको रूपमा भएको थियो । मातापिताद्वारा उहाँलाई **'हीरालाल शाक्य'** नामकरण गरिएको थियो ।

भिक्षु सुबोधानन्द र श्रीघः विहारको सेवामा बालक हिरालाल (दायाँ छेउमा)

हीरालाल शाक्य ११ वर्षको उमेरमा रहेको थियो जब कि नेपालका

https://dhamma.digital

पाँचौं संघनायक हुनुभएका भिक्षु बुद्धघोष महास्थविर वि.स.२००७ सालको वर्षावासअगाडि १५/१६ वर्षका श्रामणेर सुदर्शनलाई साथ लिई कुशीनगरबाट तानसेन आउनुभएको थियो। यसको संस्मरण भिक्षु ज्ञानपूर्णिककै शब्दमा –

"वि.सं. २००७ साल - ई.सं. १९५० सालया घटना (लुमन्ति) खः। अबलय् वसपोल बुद्धघोष भन्ते व मचाम्ह भन्ते श्रामणेर सुदर्शन कुशीनगरं वर्षावासया लागि तानसेन बिज्याःगु जुल। वर्षावास ज्वःछि वसपोल भन्तेया उपदेशं प्रभावितम्ह जिमि मां नं वर्षावास धुंका वसपोलपिं टक्सारया महाचैत्य विहार क्वय् तिनिख्यःया लिक्कसं च्वंगु आनन्द विहारय् च्वःबिज्यासेलि वसपोलपिनिगु सेवाया नितिं धकाः जि नं क्वय् विहारय् च्ववनेगु व्यवस्था जुल। थःम्ह हे वसपोलपिन्त जलपान व भोजन ज्वरे यानाः सेवा यायेगु खः। वसपोलपि क्वय् आनन्द विहारय् स्वला प्यला मयाक च्वना बिज्याये धुका बर्मा वनेगु ग्वसालय् जित नं ब्वना बुटवल व कुशीनगर जुनाः सारनाथ व बुद्धगया नं दर्शन याना कलकत्ता थ्यंकः बिज्यात।"

("वि.सं. २००७ साल- ई.सं. १९५० सालको घटना (सम्झना) हो। त्यसबेला उहाँ बुद्धघोष भन्ते र बालक भन्ते श्रामणेर सुदर्शन कुशीनगरबाट वर्षावासको लागि तानसेन आउनुभएको थियो। वर्षावास भरी उहाँ भन्तेको उपदेशबाट प्रभावित भएकी मेरी आमाले वर्षावासपछि उहाँहरूलाई टक्सारमा महाचैत्य विहारको तल मैदान (टुण्डीखेल) को नजिक आनन्द विहारमा बस्न आउनुभएदेखि उहाँहरूको सेवाको निमित्त भनी म पनि तल विहारमा रहने व्यवस्था भयो। आफूले नै उहाँहरूलाई जलपान र भोजन बनाई सेवा गरेँ। उहाँहरू पनि तल आनन्द विहारमा तीन चार महिनाभन्दा बढि बस्नुभएर बर्मामा जाने योजनामा मलाई पनि लगी बुटवल र कुशीनगर हुँदै सारनाथ र बुद्धगया पनि दर्शन गरी कलकत्ता पुग्नुभयो।"

यसप्रकार भिक्षु बुद्धघोषलाई पाटनको सुमंगल विहारमा प्रव्रजित हुन चाहेका रूद्रराज शाक्य (पछि श्रामणेर सुदर्शन) पाए जस्तै

https://dhamma.digital

तानसेनमा हीरालाल शाक्यलाई प्राप्त गरी दुबैलाई बर्मामा पुऱ्याई बुद्धधर्म अध्ययनार्थ पुऱ्याउने उद्देश्य लिई भिक्षु बुद्धघोषले त्यसताका महिनौं कलकत्तामा रही प्रयास गर्नुभएको थियो । तर दुबैलाई नाबालक सम्झेको कारण भिक्षु बुद्धघोषले उहाँहरूको पासपोर्ट एवं भिसा प्राप्त गर्न सक्नुभएन । अतः भिक्षु बुद्धघोष, श्रामणेर सुदर्शन र हीरालाल शाक्यलाई साथ लिई काठमाडौं फर्के । वि.सं. २००८ सालको वर्षावास श्रीघः विहारमा बिताउनुभयो । त्यसबेला बुद्धका अग्रश्रावक (सारिपुत्र र महामौद्गल्यायन) को अस्थिधातु नेपाल ल्याइने सुअवसर थियो ।

बर्मा प्रस्थान र श्रामणेर प्रव्रज्या

भिक्षु बुद्धघोषका आशय (नेपाली श्रामणेरहरूलाई बुद्धधर्म अध्ययन गराउने) बल्ल ३ वर्षपछि स्वीकृति प्राप्त भए । जसअनुसार **श्रामणेर धम्मानन्द** एकजनालाई मात्र साथ लिई पछि बर्मा पुगी (अध्ययनार्थ आफू दोश्रो पटक) हीरालाल शाक्यको निमित्त चतुप्रत्यय प्रदान (प्रबन्ध) गर्ने एक दाता (उपासक **ऊ यू.ची. बि.ए.)** भएपछि हीरालाल शाक्यलाई नेपालबाट बर्मामा झिकाउने प्रबन्ध मिलाउनुभयो ।

बर्मामा आफ्ना गुरुवरको समिपमा श्रामणेर ज्ञानपूर्णिक (उभिएका मध्ये बीचमा)

भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरको आश्रय (जिम्मा) मा छोडी आएका

https://dhamma.digital

हीरालाल शाक्यले आफ्नो गुरूवर भिक्षु बुद्धघोषको पत्र पाउनासाथ एक्लै बर्मा जान कलकत्ता पुग्नुभयो । कलकत्तामा **बौद्ध धर्माङ्कुर विहार**मा **भिक्षु धर्मपाल**कहाँ केही दिन रही भिसा प्राप्त हुनासाथ सामुद्रिक जहाजबाट बर्मा पुग्नुभयो ।

हीरालाल शाक्य - बिना कुनै झंझट रंगून (यांगुन) मा टुप्लुक्क आइपुगेको देखी भिक्षु बुद्धघोष बेहद खुशी हुनुभयो । उहाँले हीरालाल शाक्यलाई **अग्गमहापण्डित ऊ विशुद्ध महास्थविर**को उपाध्यायत्वमा ३ अगष्ट १९५५ अर्थात् १९ श्रावण २०१२ का दिन **“छट्ठ संगायना”** भइरहेकै ठाउँमा प्रव्रजित गराई **‘सामणेर ञाणपुण्णिक’** गराउन सफल हुनुभयो ।

उपसम्पदा र अध्ययन तथा पुस्तक लेखन

महापाषान गुफामा धम्माचरिय उपाधि ग्रहण गर्नुहुँदै भिक्षु ज्ञानपूर्णिक

श्रामणेर ञाणपुण्णिक अर्थात् ज्ञानपूर्णिकले आफ्नो अध्ययन (पालिसाहित्यको) वृद्धि गर्दै लग्नुका साथै २० वर्षको उमेर पुग्नासाथ १२ अप्रिल १९५९ अर्थात् ३० चैत्र २०१५ का दिन उपसम्पन्न पनि भई ‘भिक्षु ज्ञानपूर्णिक’ हुनुभएको थियो । भिक्षु ज्ञानपूर्णिकले आफ्नो अध्ययन जारी गर्दै लाग्नुभयो । सन् १९६२ मा उहाँले बर्माको Pali University बाट **‘सासनधज धम्माचरिय’** उपाधि हासिल गर्नुभयो । ‘धम्माचरिय’ उपाधि

https://dhamma.digital

हासिल गरिसकेपछि उहाँले केही वर्ष बर्मा बुद्धशासन काउन्सिलको लक्ष्यअनुरूप तयार गर्न लागेको **Pali–Burmese World Dictionary** को सम्पादन कार्यमा ब्यस्त हुनुभएको थियो । त्यसपश्चात् उहाँ सन् १९६६ तिर आदरणीय गुरुवरकै सदिच्छाअनुसार **'बाराणसी संस्कृत विश्वविद्यालय'** मा भर्ना भई संस्कृतभाषा एवं साहित्यमा पनि स्नातक गरिसकेपछि मात्र नेपालमा फर्कनुभएको थियो ।

नेपालमा आइसकेपछि पनि उहाँले धार्मिक गतिविधिमा लाग्नुको साथै सरकारी शिक्षा अनुरूप रहेको एस.एल.सी. (सन् १९७१), आइ.ए. (सन् १९७४) र बी.ए (सन् १९७७) पनि उत्तीर्ण गर्नुभएको थियो । यसको निमित्त विशेष टेवा भिक्षु सुदर्शनको थियो । भिक्षु ज्ञानपूर्णिक 'धम्माचरिय' ले वि.सं. २०२६ सालदेखि धार्मिक साहित्यको शुरुवात गर्दै लानुभयो । उहाँको पहिलो पुस्तक हो **'पायासि सुत्त'**, जुन दीघनिकाय (सुत्तपिटक अन्तर्गत) को २३ औं सुत्तको अनुवाद हो । लोक-परलोक (भौतिकवाद) को बारेमा पायासि राजन्य र भिक्षु कुमारकाश्यप (बुद्धकालीन एक सुविख्यात भिक्षु) को आपसी वार्तालापको विवरण हो ।

यसपछि क्रमशः एक दशक (वि.सं. २०२६-३६) को अवधिमा भिक्षु ज्ञानपूर्णिकका निम्न पुस्तकहरू प्रकाशित भए - **तथागतया न्हापांगु उपदेश, धम्मचक्कपवत्तन सुत्त, यःम्ह म्त्याय्, (बर्मी उपन्यास 'तमीः छेत्** को नेपालभाषामा अनुवाद-यस बापत च्वसापासाबाट **श्रेष्ठ सिरपाः** प्राप्त - यस कृति नेपाली अनागारिका धम्मवतीले **'धम्माचरिय'** उपाधि हासिल गरेको सम्मको यथार्थ विवरण पुस्तक-बर्माका सुप्रसिद्ध भिक्षु ऊ तिलोकञाण महास्थविरद्वारा रचित), **अभिधर्मार्थ संग्रह, नेपाः व बर्माया स्वापू, अहिंसा विजय, राहुलयात तथागतया उपदेश, गुपु जातक मुना र पञ्चशीलया महत्व ।** यी सबै पुस्तक नेपालभाषामा रहेको छ ।

धर्मदूत

भिक्षु ज्ञानपूर्णिकले सन् १९७९ (अन्तर्राष्ट्रिय लुम्बिनी वर्ष) देखि बर्मा र भारतपश्चात् एशिया महादेशबाट यूरोप महादेशमा धर्मदूत

https://dhamma.digital

सन् १९८१ मा परमपूज्य महोपकारक महासी सयादो नेपाल आगमन हुँदा भाषानुवादक भिक्षु ज्ञानपूर्णिकसँगै

को रूपमा पुग्ने अवसर पाउनुभयो । इङ्गलैण्डको बर्मिघमस्थित West Midlands Buddhist Centre को निमन्त्रणामा उहाँ ३ वर्षको निमित्त धर्मप्रचारार्थ त्यहाँ जानुभएको थियो । त्यहीँबाट उहाँ-दुई/तीनपटक रूस र मंगोलियामा पाँचौं र छैठौं शान्ति सम्मेलनको प्रसङ्गमा पुग्नुभएको थियो । यसै अवधिभित्रमा बर्माका सुप्रसिद्ध ध्यानगुरू **अग्गमहापण्डित भदन्त महासी सयादो** 'लुम्बिनी विकास समिति' को विशेष निमन्त्रणामा सन् १९८१ को सुरूमा नेपाल भ्रमणार्थ आइपुग्नुभएको थियो । उहाँको धर्मब्याख्यानको अनुवाद गर्न इङ्गलैण्डमा रहनुभएका भिक्षु ज्ञानपूर्णिक उहाँसँगै नेपाल आउनुभएको थियो । त्यसबेला (वि.स. २०३७ सालको फागुन महिना) भदन्त महासी सयादोले काठमाडौं उपत्यकाका विभिन्न ठाउँहरू लगायत बनेपा एवं लुम्बिनीको कार्यक्रम (धर्मदेशना एवं ध्यान शिविर) सिध्याई उहाँहरू भारतस्थित बुद्धको संवेजनीय स्थलहरूको अवलोकन गरी आ-आफ्नो गन्तव्य स्थानमा जानुभएको थियो अर्थात् भिक्षु ज्ञानपूर्णिक पनि लण्डनमै फर्कनुभएको थियो ।

सन् १९८२-८३ को अवधिभित्रमा भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरले इङ्गलैण्डका अतिरिक्त संयुक्त राज्य अमेरिकाको Tennessee स्थित Buddhist Temple Nashville मा ११ महिनासम्म धर्मदूतको रूपमा

https://dhamma.digital

रहनुभएको थियो । यसै अवधिमा उहाँले फ्रान्स र जर्मनको पनि यात्रा गर्नुभएको थियो । उहाँको विदेश यात्रा पछि पनि निरन्तर रूपमा भइ नै रहेको थियो । सन् १९८४ देखि १९८८ सम्मको अवधिमा पनि उहाँले धर्मदूतकै सिलसिलामा आफ्ना गुरूवर **अग्गमहापण्डित सयादो ऊ पण्डिताभिवंश**का साथ दक्षिण-पूर्व एशियाका अधिकांश मुलुकहरूका साथै अष्ट्रेलिया महादेशमा पनि पटक-पटक पुग्नुभएको थियो ।

विहार जीर्णोद्धार र निर्माण

भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरले वि.सं. २०३१ सालमा ललितपुरको पटकोस्थित धपगाः बहीलाई जीर्णोद्धार गरी **मणिमण्डप विहार**को रूपमा पुनर्निर्माण गरी धर्मप्रचार गर्दै आइरहेकोमा पुनः ललितपुरको ठेचोमा पनि **'वेलुवनाराम विहार'** निर्माणकार्यमा सक्रियताकासाथ लाग्नुभएको थियो । वि.सं. २०४१ सालमा पाटन, नकबहिलका उपासिका सुश्री चैत्यमाया शाक्यले नयाँ वानेश्वर मीनभवनमा **'विश्व शान्ति विहार'** निर्माण गरी १९ आश्विन २०४१ का दिन सो विहार भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरको रेखदेखमा रहने गरी भिक्षु महासंघलाई प्रदान गरेको थियो ।

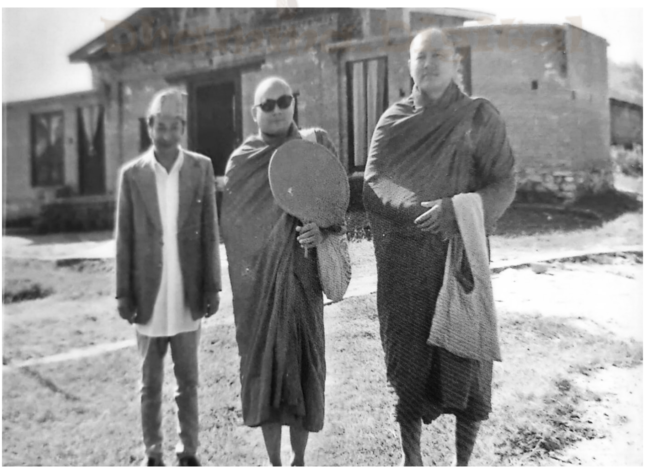

पृष्ठभूमिमा पुरानो विश्व शान्ति विहारसँगै कालदाइ डंगोल, भिक्षु ज्ञानपूर्णिक र सयादो ऊ सागराभिवंश (बर्मा)

https://dhamma.digital

यसै विहारमा रहनुभएको वर्षदिनपछि भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविर मलेशिया र सिंगापुरमा **ध्यानशिविर** संचालनार्थ जानुभएको प्रतिफलस्वरूप उहाँको त्यस देशका बौद्ध उपासकोपासिकाहरूसित घनिष्ठ सम्पर्क हुँदै आयो । ती देशका सोही श्रद्धालु दाताहरूको आर्थिक सहयोगबाट वि.स २०४८ सालदेखि विश्व शान्तिविहारको पुनर्निमाणकार्य शुभारम्भ भयो । पुनः निर्माण कार्य सुरुभएको ६ वर्षपछि तयार भएको यस विहारको समुद्घाटन भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरको गुरूवर **अग्गमहापण्डित ऊ शासनाभिवंस (बर्मी)** को प्रमुख आतिथ्यमा भव्य रूपमा सम्पन्न भएको थियो ।

बर्मी पुस्तक अनुवाद

भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरले वि.स. २०३७ सालको फागुन महिनामा बर्माका सुप्रसिद्ध ध्यानगुरू अग्गमहामण्डित छट्ठसंगीतिपुच्छक, महोपकारक, महास्थविर महासी सयादोलाई नेपालमा निमन्त्रित गरिएको बेला उहाँको धर्मव्याख्यानको अनुवाद गरेदेखि उहाँ ध्यानगुरूका ब्याख्यान एवं कृतिहरूलाई आफ्नो देशका श्रद्धालुहरूलाई अवबोध (पठनपाठन) गराउने हेतु नेपालभाषा एवं नेपालीभाषामा पनि धराधर अनुवाद गरी श्रद्धावान् दाताहरूको तर्फबाट प्रकाशित पनि गराई सर्वसुलभ गराइदिएको हामीलाई अवगत भएकै कुरा हो ।

हालसम्ममा भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरद्वारा भदन्त महासी सयादोका व्याख्यान एवं कृतिहरूको अनुवाद यसप्रकार देखिएको छ –

१) विश्व धर्म प्रचार देशना	**वि.सं. २०३८**
२) लुम्बिनी विपस्सना	**वि.सं. २०३८**
३) वम्मिक सुत्त	**वि.सं. २०४१**
४) संक्षिप्त भावना विधि	**वि.सं. २०४२**
५) महास्मृतिप्रस्थान सूत्र	**वि.सं. २०४६**
६) तथागतया अमूल्य उपदेश	**वि.सं. २०४७**
७) जीवनया समस्या	**वि.सं. २०४७**

https://dhamma.digital

८) महान् सल्लेख सूत्रोपदेश **वि.सं. २०४७**
९) मरण, दो तये व भ्की **वि.स. २०४९**
१०) महान् धर्मचक्र सूत्रोपदेश **वि.सं. २०५२**
११) प्रतीत्यसमुत्पाद महान् उपदेश **वि.सं. २०५५**
१२) काम सुत्तन्त देशना **वि.सं २०५६**
१३) विशुद्धि व महान् ज्ञानक्रम उपदेश **वि.सं. २०५८**
१४) प्रतीत्यसमुत्पाद महान् उपदेश (दोश्रो भाग) **वि.सं. २०६३**

भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरले भदन्त महासी सयादोका कृतिहरूको मात्र अनुवाद गर्नुभएको थिएन, बर्माका अन्य कैयौं दिग्गज व्यक्तित्वहरूको कृतिहरू पनि अनुवाद गरी हामीलाई सुलभ गराई अवर्णनीय गुण लगाउनुभएको छ। भदन्त महासी सयादोपश्चात् महासी विदेशी धर्मदूत धर्मकथिक हुनुभएका **प्युंदंजा अशियङ् सुन्दर** 'धम्माचरिय' का ६ वटा कृतिहरूको पनि हामीलाई पठनीय (नेपाल भाषा एवं नेपालीभाषामा) गराई दिनुभएकोमा हामी उहाँप्रति कृतज्ञ हुनुपर्छ । महास्थविर ऊ सुन्दरका ती अनूदित पुस्तकहरू निम्न थिए –

१) पुण्य पुष्प भ्किफ्वः **वि.सं. २०४१**
२) दृष्टि व तृष्णा ल्येहें थनेगु उपदेश **वि.सं. २०४३**
३) दुश्चरित्र अपराध भय विमुक्ति उपदेश **वि.सं. २०४६**
४) सचित्र गृहस्थ प्रतिपत्ति उपदेश **वि.सं. २०४६**
५) कर्म र मनुष्य **वि.सं. २०५४**
६) श्रेष्ठ पवित्र श्रोतापन्न **वि.सं. २०४८**

महासी धर्मकथिक आयुष्मान् ऊ सुन्दर सयादोका प्रायः नेपालभाषामा अनुवाद गरिएका यी पुस्तकहरू मध्ये पुण्य पुष्प भ्किफ्वः, दृष्टि व तृष्णा ल्येहें थनेगु उपदेश र दुश्चरित्र अपराध भय विमुक्ति उपदेशलाई क्रमशः दश पुण्य पुष्प (वि.सं. २०५६), दृष्टि र तृष्णा उन्मूलक उपदेश (वि.सं. २०६३) र दुश्चरित्र अपराध भय विमुक्ति उपदेश (वि.सं. २०५५) को रूपमा **ज्योति शाक्य, कालिम्पोङ्ग**ले नेपालीभाषामा अनुवाद गरी नेपाली भाषाभाषीहरूलाई पनि ती पुस्तकहरू पढ्न पाउने

https://dhamma.digital

अवसर प्रदान गर्नुभएको छ ।

यी पुस्तकहरूका नेपालीभाषाका अनुवादक हुनुभएका 'ज्योति' शाक्य को शारीरिक स्थितिको बावजूद पुस्तक अनुवाद गर्नुभएको बारे, भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरका पछिका प्रायः पुस्तकहरूको एवं उपयुक्त पुस्तकहरूका प्रकाशक **'सन्ति सुखावास प्रकाशन समिति'** ले **'ज्योति'** शाक्य, कालिम्पोङ्गको बारेमा लेखिएको वर्णन पनि पठनीय छ -

'ज्योति शाक्यको शारीरिक अवस्थातिर दृष्टि पुऱ्याउने हो भने उहाँले यस किसिमको कार्य कसरी सम्पन्न गर्नु सक्नुभयो होला भनी अचम्म लाग्न सकिन्छ । हामीजस्ता सामान्य मनस्थिति भएका व्यक्तिहरूको निमित्त असम्भव नै मान्नुपर्ने हुन्छ । उहाँको बुद्धशासनप्रतिको दृढ आस्था, बुद्धको अमूल्य उपदेश प्रचारप्रसारको निमित्त उहाँको हृदयमा लुकिराखेको उत्साह र उमङ्गको प्रभावले नै उहाँबाट यस किसिमको कार्य सम्पन्न हुन सकेको हो भन्ने हाम्रो विचार र धारणा छ । यसरी उहाँले आफ्नो शारीरिक कमजोरीलाई परवाह नगरी जुन किसिमको योगदान बुद्धशासनको निमित्त पुऱ्याउनुभएको छ, त्यसको लागि उहाँप्रति जति आभार र कृतज्ञता प्रकट गरे तापनि त्यो अत्यल्प नै रहनेछ ।'

यस पंक्तिका लेखक पनि 'ज्योति' शाक्य कालिम्पोङ्गको शारीरिक स्थितिबाट कालिम्पोङ्ग (वि.सं. २०४८ को जेष्ठ महिना) देखि नै परिचित छु । अतः उपर्युक्त कुरालाई यस पंक्तिका लेखकले प्रत्यक्ष अनुभूति गरेको छु साथै उहाँ (ज्योति शाक्य) लाई त्यस्तै किसिमले सद्धर्मिक कार्य पुनः पुनः गर्दै रहने मनोवृत्ति भइ नै रहोस् भनी कामना गर्दछु ।

भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरले भदन्त महासी सयादो र भदन्त आयुष्मान **ऊ सुन्दर**को अतिरिक्त अन्य विद्वानहरूको कृतिको क्रममा सर्वप्रथम बर्माका भू.पू. प्रधानमन्त्री **ऊ नु**ले बुद्ध शासन काउन्सिलको निमन्त्रणामा छट्ठसंगीति सम्पन्न भएको महापासान गुहामा दिनुभएको पञ्चशीलसम्बन्धी व्याख्यानलाई अनुवाद गरी **'पञ्चशीलया महत्व'** को रूपमा वि.सं. २०३६ को शुरूमै प्रदान गरिसक्नुभएको छ ।

https://dhamma.digital

यस्तै भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरले भदन्त जानकाभिवंस महास्थविरको कृति **'साँचो प्रेम गर',** ऊ ओः माउंको **'बुद्ध र बुद्धवाद'**, ञाणिस्सर सयादोको **'दुदंगु जीवनया मू'**, भदन्त वसिद्धाभिवंस महास्थविरको वृहत् पुस्तक **'न्हुगु परित्राण निश्चय'**, डा. मिङ् तिङ् म्वको **'जीवनको सफलतातिर अगाडि बढ'** एवं सयादो ऊ पण्डिताभिवंसको व्याख्यान पुस्तक **'उपासक परिहानी तथा सद्धर्म्म चिरस्थायी मज्वीगु कारण'** पनि अनुवाद गरी प्रकाशित गरिसक्नुभएको छ ।

उपाधिहरू

बुद्धशासनप्रति यस किसिमको बेजोड योगदानको स्मरण गरी बर्मा (म्यानमार) को धार्मिक मन्त्रालयले नेपालका भिक्षु शाक्यानन्द महास्थविर (२३ मार्च १९९७), अनिरूद्ध महास्थविर (१२ मार्च १९९८), भिक्षु बुद्धघोष महास्थविर (१७ जुलाई १९९९) र भिक्षु अश्वघोष महास्थविर (१९ मार्च २०००) सरह भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरलाई पनि २३ नोभेम्बर २००१ का दिन **'अग्गमहासद्धम्मजोतिकधज'** उपाधि प्रदान गरिएको थियो । यस्तै नै बर्मा सरकारबाट २६ मार्च २०१३ का दिन अग्गमहापण्डित उपाधि हासिल गर्नुभयो ।

बर्मामा 'अग्गमहापण्डित' उपाधि ग्रहण गर्दै

भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरले नेपालको बुद्ध शासनिक योगदानमा गर्नुभएको कदरस्वरूप थाइलैण्डको **महामुकुट बौद्ध विश्वविद्यालय**ले सन् २०१३ मा र **महाचूलालङ्कर्न राजमहाविद्यालय**ले सन् २०१६ मा उहाँलाई **विद्यावारिधि (डाक्टरेट)** को उपाधि प्रदान गरेको उहाँको लागि मात्र गौरवको कुरा होइन, नेपालकै गौरवको कुरा हो । यसैलाई मध्यनजर गरी नेपाल सरकारले पनि उहाँलाई सन् २०१९ मा **"परमपूज्य" (His Holiness)** उपाधि प्रदान गरियो ।

यस्तै बर्मा (म्यानमार) कै **'महासी शासन येता-ध्यानकेन्द्र'** यांगुनको तर्फबाट भिक्षु ज्ञानपूर्णिकले '**ओवादाचार्य'** र **'कम्मट्ठानाचार्य'** को कदर पनि प्राप्त गरिसक्नुभएको थियो । नेपालमा सरकारी स्तरबाट नभएपनि जनस्तरमा उहाँलाई उचित सम्मान दिएको स्मरण गरौ 'च्वसापासा' नामक साहित्यिक संस्थाबाट **'श्रेष्ठ सिरपाः,** ज्ञानमाला भजन खलः, स्वयम्भूबाट **'ज्ञानमाला रत्नवत सिरपाः'** (बुस. २५४५), धर्मोदय-सभाबाट **'धर्मोदय पुरस्कार'** (वि.स. २०६२) पाउनुभएका भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरलाई १ वैशाख २०५८ का दिन अखिल नेपाल भिक्षु महासंघको प्रमुखतामा अन्य संघ-संस्थाहरूले पनि संयुक्त रूपमा अभिनन्दन गरिएको स्मरणीय छ ।

थाईलैण्डको महामुकुट बौद्ध विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधि उपाधि ग्रहण गर्दै

https://dhamma.digital

स्वर्णदिवस समारोह

यस्तै भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरले नेपालमा बुद्ध शासनिक कार्यमा विशेष योगदान दिँदै आउनुभएको कदरस्वरूप एवं उहाँले आफ्नो जीवन बुद्धशासनमा समर्पित गर्नुभएको (उपसम्पन्न हुनुभएको) ५० वर्ष पुगेको उपलक्ष्यमा अखिल नेपाल भिक्षु महासंघको सहकार्यमा भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविर उपसम्पन्न स्वर्णदिवस समारोह समिति गठन गरी गत वि.सं. २०६५ सालको चैत्रको अन्तिम हप्ता (एक साताभरि २३-३० चैत्र २०६५) विविध कार्यक्रमहरूको आयोजना गरी सम्पन्न गरिएको थियो । ती विविध कार्यक्रमहरूमा **संक्षिप्त त्रिपिटक संगायना, ५० जना कुलपुत्रहरूलाई अस्थायी प्रवज्या-उपसम्पदा, शान्ति सन्देश स्मारिका प्रकाशन, उहाँको जीवनीमा आधारित सचित्र जीवनी पुस्तक प्रकाशन, टिशर्ट, उहाँको जीवनी सम्बन्धी सिडि विमोचन** आदि प्रमुख छन् ।

स्मरणीय छ, उक्त सप्ताहव्यापी कार्यक्रममा विशेषतः त्रिपिटक संगायनाका लागि बौद्ध मित्र राष्ट्रहरूमा बर्माबाट अभिधज्जमहारट्ठ गुरू **सयादो ऊ शासनाभिवंश**, सयादो **ऊ सागराभिवंश**, श्रीलंकाबाट **भिक्षु कोटुगोड** धम्मावास महास्थविर, थाइलैण्डबाट भिक्षु फ्रा राजरत्न रंसी आदि उपस्थित हुनुहुन्थ्यो त उहाँहरूमा विशेषतः श्रीलंकाका **भिक्षु कोटुगोड धम्मावास महास्थविर**बाट उपत्यका एवं उपत्यका बाहिरका विभिन्न विहार एवं सभाभवनमा धर्मोपदेशको कार्यक्रम पनि राखिएको थियो । जसअनुसार भक्तपुरको मुनि विहारमा पनि २७ चैत्र २०६५ का दिन सो कार्यक्रम सम्पन्न भएको थियो । सो स्वर्णदिवस कार्यक्रमको अन्तिम दिन अर्थात् ३० चैत्र २०६५ का दिन नेपालको प्रज्ञा-प्रतिष्ठान भवन कमलादिमा दोस्रो बृहत परियत्ति भेला (सन्निपात) आयोजनाका साथ नेपालका ११४ वटा विभिन्न बौद्ध संघ-संस्थाहरूको तर्फबाट भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरलाई सामूहिक अभिनन्दन गरिएको थियो । सो अभिनन्दन कार्यक्रममा प्रमुख अतिथिको रूपमा **महामहिम राष्ट्रपति**

https://dhamma.digital

रामवरण यादवलाई निमन्त्रित गरिएको थियो र उहाँकै तर्फबाट भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरलाई अभिनन्दन पत्र हस्तान्तरण गरिएको थियो ।

थेरवाद बुद्धिष्ट एकेडेमी स्थापना

भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरले आफ्नो ५० वर्षको उपसम्पदा दिवस सम्पन्न गर्नुभएको ३ वर्षपछि तत्कालीन उपसंघनायक हुनुभएका भिक्षु कुमार काश्यप महास्थविर (श्री ३ जुद्धशम्शेरको पालामा निष्काशित एक श्रामणेर) को निधन (१४ फागुन २०६८) हुन गएको कारण उक्त रिक्त पदमा अखिल नेपाल भिक्षु महासंघले २६ फागुन २०६८ का दिन **उपसंघनायक** प्रतिस्थापन विधिबाट भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरलाई सो पदवीबाट विभूषित गरेको थियो ।

थेरवाद बुद्धिष्ट एकेडेमीको उद्घाटन समारोह

उहाँ उपसंघनायक पदमा रहनुभएको ६ महिना नबित्दै उहाँकै विशेष पहलमा २ भाद्र २०६९ (१८ अगष्ट २०१२ ई.) का दिन विश्व शान्ति विहार, मीनभवनमा **Theravada Buddhist Academy** को स्थापना भएको अति हर्षको कुरा हो । यसको निमित्त वर्षदिन अगाडि नै ४ आश्विन २०६८ का दिन उहाँकै संस्थापक अध्यक्षता (नेतृत्व) मा

https://dhamma.digital

चतुपरिषद् सम्मिलित बुद्धिजीविहरूको एक बैठकबाट थेरवाद बुद्धधर्ममा एम.ए. कक्षा सञ्चालन गर्ने उद्देश्य राखी **"थेरवाद बुद्धिष्ट एकेडेमी"** को गठन गरिसकेको थियो । यस एकेडेमीबाट २०७७-७८ सालदेखि पालि बौद्ध अध्ययनमा एम.ए.को पनि कक्षा संचालन भइसकेको थप हर्षको कुरा हो ।

रोगले आक्रमण

उहाँले आफ्नो अध्ययनकालमा (विशेषतः बर्मा र भारतमा) खानाको प्रतिकूलताको बावजूद अत्याधिक परिश्रम गर्नु पर्नाको कारण पछि आएर उहाँको शरीरमा अनेक थरीको रोगले आक्रमण गर्दै रह्यो – सो को उपचारको लागि दिनहुँ थुप्रै औषधि सेवन गरिरहनु पर्नाको कारण उहाँको किड्नी फेल भई निरन्तर डाइलाइसिस गरिरहनुपर्ने स्थिति हुन आएको थियो ।

उहाँको शरीर बाह्यरूपमा हेर्दा रोगी जस्तो देखिदैन । प्रायः काठमाडौं उपत्यका, उपत्यका बाहिर, अझ देश-विदेशमा समेत शासनिक कार्यअन्तर्गत पुगिरहनु हुने उहाँ जीवनको अन्तिम स्थितिमा एकातिर आफ्नो देशमा पनि कोरोना रोगको कारण लकडाउनको स्थितिमा विशेषतः उहाँको उपचारमा लागेका शिष्यहरूले सुमेरू अस्पताल, नेशनल किड्नी सेन्टरमा निरन्तर लागिरहनुपर्ने स्थिति (कठिनावस्था) मा कुनै कमी नगरिकन लाग्नुभएका सेवकहरूले सो कार्य आ-आफ्नो जीवनको निमित्त अविस्मरणीय पुण्यकार्यको रूपमा सम्झनु हुने नै छ ।

२२ चैत्र २०७५ का दिन नेपालका छैठौँ संघनायक हुनुभएका भिक्षु अश्वघोष महास्थविरका देहावसान पश्चात् १ वैशाख २०७६ अर्थात् १४ अप्रिल २०१९ का दिन नेपालका सातौँ **'संघनायक'** को रूपमा अखिल नेपाल भिक्षु महासंघको तर्फबाट संघनायक पतिट्ठान विधिसहित संघसम्मत विधिपूर्वक संघनायक पदबाट विभूषित हुनुभएका भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरले सो पदीय भार वर्षदिन मात्र वहन गर्न पाउनुभयो ।

https://dhamma.digital

दाहसंस्कार

उहाँ संघनायक ज्ञानपूर्णिक महास्थविरले आफ्नो जीवन १९ आषाढ २०७७ का दिन धापाखेलस्थित सुमेरु अस्पतालमा अन्त गर्नुभयो। २१ आषाढ २०७७ आषाढपूर्णिमाका दिन मध्यान्हको बेला संघनायक भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरको शवयात्रा - विश्व शान्ति विहारबाट शुरु गरियो। उहाँ महास्थविर कै इच्छाअनुरूप उहाँको दाहसंस्कार (अन्त्येष्टी) शंखमूलघाटमा गरिएको थियो । उहाँको दाहसंस्कार कार्यमा योगम्बर गुठीले विशेष सहयोग गरेको थियो ।

दाहसंस्कार अघि अन्तिम दर्शनार्थ विश्व शान्ति विहारमा भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरको शव

अन्तमा, नेपालको एक बेजोड व्यक्तित्व हुनुभएका भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरको बुद्ध शासनिक योगदानमा के-कस्तो भूमिका रहेको छ, देश-विदेशमा के कति प्रभाव रहेको छ, के कस्तो व्यक्तित्व रहेका गुरुवरहरू रहेका छन् आदि जस्ता विषयको जानकारीको निमित्त हाम्रो सामु रहेको छ, उहाँको वार्षिकीको पुण्यस्मृतिमा प्रकाशित – **"संघनायक भिक्षु ज्ञानपूर्णिक - स्मृतिग्रन्थ"** अध्ययन पश्चात् स्पष्ट हुन्छ ।

♦ ♦ ♦

– सन्दर्भ –

१) 'शान्ति सन्देश' स्मारिका, भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरको उपसम्पन्न स्वर्णदिवसको उपलक्ष्यमा प्रकाशित - बु.सं. २५५२/वि.सं. २०६५ ।

२) भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरका विभिन्न प्रकाशित पुस्तकहरू ।

अभ्यास ७

१) भिक्षु ज्ञानपूर्णिक धर्मदूतको रूपमा भदन्त महासी र ऊ पण्डिताभिवंश सयादोसँग धर्मप्रचारार्थ गर्नु भएको यात्रालाई चर्चा गर्नुहोस् ।

२) अग्गमहापण्डित भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरले बर्मी पुस्तक भाषा अनुवाद तथा लेखनमा दिनुभएको योगदानहरूलाई प्रकाश पार्नुहोस् ।

३) नेपालमा बुद्धशासनप्रति गर्नु भएको योगदानलाई कदर गरि दिनुभएका विभिन्न उपाधिहरूलाई उल्लेख गर्नुहोस् ।

४) सातौं संघनायक भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरको योगदानलाई उल्लेख गरी संक्षिप्त जीवनी लेख्नुहोस् ।

Dhamma.Digital

बौद्ध ऋषि महाप्रज्ञा
(वि.सं.१९५८-२०१५)

https://dhamma.digital

८. बौद्ध-ऋषि महाप्रज्ञा
(वि.सं.१९५८-२०३५)

बाल्यकाल र कलाकारिता

आधुनिक युगमा, नेपालमा स्थविरवाद बुद्धधर्म प्रचारप्रसार (पुनरूत्थान) गर्नेहरूमा महाप्रज्ञा गुरु प्रमुख व्यक्ति हुनुहुन्छ । उहाँको जन्म वि.सं. १९५८ (सन् १९०१) सालको जेष्ठ शुक्ल द्वितीयाको दिन कान्तिपुर (काठमाडौं) को न्हूघल टोलमा भएको थियो । पिता **कुलनारायण नायजू** र माता **हीरामाया नायजू**द्वारा बालकको नाम **"नानिकाजी"** राखियो । उहाँहरूको घरको आसपास रामचन्द्रको एक मन्दिर छ, जहाँ पुजारीको रूपमा एक ब्राह्मण रहन्थ्यो । त्यही ब्राह्मणद्वारा नानिकाजीलाई अक्षरारम्भ गराइएको थियो । पछि आएर नानिकाजीको सङ्गत गाईजात्राको समयमा नचाइने नाच गान तयार गर्ने मित्रहरूसित हुन गयो ।

यसरी नानिकाजी १३ वर्षको उमेरदेखि भजन, नृत्य, सङ्गीत र वाद्यवादन आदिमा दक्षता हासिल गर्दै जानुभएको थियो । उहाँको योग्यतालाई उपयुक्त ठानी वि. सं. १९७७ सालमा एक हितैषीले उहाँलाई नारायणहिटी राजदरबारमा त्यस विषयमा भइरहेको तालिममा भर्ना गरिदिए । जसमा सफलता पाउनु भएपछि उहाँलाई तालिम दिनुभएका **वेद विक्रम कर्णेल**ले राजा श्री ५ त्रिभुवन (वि. सं. १९६१-२०११) का हजुरिमा मनोरञ्जन गराउने व्यक्तिको रूपमा राखिदिए । अतः नानिकाजी, पछि उहाँले आफ्नो नाम **प्रेमबहादुर श्रेष्ठ** राख्नुभएको थियो । उहाँ श्री ५ त्रिभुवनका परिचित व्यक्तिमा रहनुभयो ।

वि. सं. १९८० मा प्रेमबहादुर श्रेष्ठले राजदरबारको जागिरी-जीवन छोडी, आफ्नै टोलमा **"एकादशीको महात्म्य"** सम्बन्धी एउटा खेल तयार गर्नमा लागे । नारायणहिटी राजदरवारमा नगएको कारण वेद विक्रम कर्णेलले पुलिसहरू पठाई खोजखबर गराएका थिए । ती

पुलिसहरूले भेट्टाउन नसकेको कारण मात्र बचेको थियो । नत्र उहाँ जस्तै जागिर छोडेका तुलसी मानन्धरले जस्तै पटक-पटक गरी वेदविक्रम कर्णेलको कोर्दा खानु पर्नेवाला थियो ।

साहसको कुरा हो, उहाँले वि.सं. १९८० र ८१ दुई वर्षमै दुइवटा पर्दावाला खेल नाटक तयार गरी नारायणहिटीभित्रै देखाई उम्कन सफल हुनुभएको थियो । नारायणहिटीमा देखाउनु पर्नाका खास कारण खेल तयार गर्नमा लागेको खर्च (रकम) थियो । जुन श्री ५ त्रिभुवनबाट रू. २००।- बक्सिस पाएपछि व्यहोरिन्थ्यो । पहिलो साल (वि. स. १९८०) मा भरिया पोशाक लगाई वेद विक्रम कर्णेलको हातबाट उम्कन सफल हुनुभएको थियो भने दोस्रो वर्ष (वि. सं. १९८१) आफ्नी आँखा टेडो (डेढो) गरी सफल हुनुभयो साथै नामबाट पनि मद्दत मिलेको थियो, कारण उहाँले वेद विक्रम कर्णेलकहाँ आफ्नो नाम प्रेमबहादुर श्रेष्ठ लेखिराखेको थियो । एक-एक गरी जाँच गरिएको बेला उहाँको नाम सोध्दा उहाँका मित्रहरूले "नानिकाजी" भनिदिए । अत आँखा र नाम नमिलेकोले उहाँलाई छाडिदिएको थियो । यसरी दुई सालमै वेद विक्रम कर्णेलका पन्जाबाट उम्कन उहाँ सफल हुनुभएको थियो ।

भजनमाला रचना र क्यान्छ्या लामासँग भेट

प्रेमबहादुर श्रेष्ठको यस किसिम (नाच-गान आदिमा मात्र लागिरहनु) को क्रियाकलापबाट वाक्क-दिक्क लागी माता-पिताले उहाँलाई परदेशतिर घुमेर आउने सल्लाह दिनुभयो । कहिल्यै उपत्यका बाहिर नगएका उहाँलाई उपत्यका बाहिर पठाउन थानकोटसम्म पिताले नै छोड्न जानुभएको थियो र भन्नुभएको थियो–

"यहाँबाट ४ दिन गएपछि तिमी रक्सौल पुग्नेछौ । रक्सौलमा रेलबाट तिमीलाई जहाँ जाने इच्छा छ, त्यहाँ जान सकिन्छ ।"

पिताको कुरालाई मनन गर्दै प्रेमबहादुर हेटौंडाको बाटो हुदै हिँड्दै हुनुहुन्थ्यो । बाटोमा उहाँले टेबहालका एक परिचित व्यक्तिलाई भेटी सोध्नुभयो –

तपाई कहाँ जानुहुन्छ ? त्यसले जवाफ दियो - धरानमा मेरो छोरा छ, त्यहीँ जाने । अलपत्र (निरूदेश्य) मा हिँडिरहेका प्रेमबहादुर श्रेष्ठलाई त्यस परिचित व्यक्तिले धरानमा साथै लग्यो । त्यहाँ प्रेमबहादुरले टोपीको व्यापारको काम शुरू गर्नुभयो तर केही महिनापछि नै गाईजात्राको समय नजिक आएको याद आई त्यसबाट आफू विचलित भएका कारण असह्य भई अन्य एक परिचित बन्धुकी पत्नीसित आधा माना रक्सी लिई, पिई बेसुरमा तरी नामक जङ्गलतर्फ आउँदै गरे । जाँदा जाँदै दिन बित्यो, रक्सीको सुर पनि घट्यो, बाटैमा पुनः नेपाल (कान्तिपुर) आउने व्यक्तिहरूसित भेटघाट भयो र केही दिनमै काठमाडौं आइपुग्नुभयो ।

उहाँ काठमाडौं आइपुग्नुभएको केही दिनपछि एक दिन उहाँका एक मित्र **दाल्चिनी मानन्धर**ले उहाँलाई आफ्नो पसलमा बोलाई भनुभयो – "मित्र ! हाम्रो देशमा जहाँतहीँ राम, कृष्ण, हरि, हर (महादेव) आदि देवताहरूको मात्र भजन गान हुन्छ, हामीहरूको बुद्ध भगवान्को भजन गाउने कहीँ कतै देखिँदैन । तपाई गीत, भजन आदि तयार गर्न सक्नुहुन्छ । अतः बुद्ध भगवान्को पनि एक दुईटा भजन तयार गरिदिनुहोस् ।" त्यति भनी त्यस मानन्धरमित्रले पं. निष्ठानन्द बज्राचार्य (ने.सं. ९७८-१०५५) ले लेख्नुभएको **"ललितविस्तर"** नामक बुद्ध जीवनी ग्रन्थ एउटा दिनुभयो ।

त्यस ग्रन्थको पूर्ण अध्ययन मनन गरिसकेपछि प्रेमबहादुर श्रेष्ठले एक दुइवटा गर्दै एउटा भजनमाला नै तयार गर्नुभयो । त्यसैताका (फागुन, वि. सं. १९८१) नेपालमा तिब्बतको खाम् (अम्दो) प्रदेशबाट **"कुनसां लोसेल"** नामक एक लामा आइपुग्नुभएको थियो । नेपालका सुप्रसिद्ध चैत्यहरू (नमोबुद्ध, स्वयम्भू र बोधनाथ) दर्शन गर्न आउनुभएका उहाँ लामाले पछि आएर ठाउँ-ठाउँमा धर्मोपदेश दिँदै

https://dhamma.digital

जानुभएको थियो, साथै ठाउँ-ठाउँमा (श्रद्धावान्‌हरूको घर-घरमा) पूजा पाठ गर्दै आउनुभएको थियो ।

यसै क्रममा एकदिन लगन टोलस्थित **हीरारत्न शाक्य**को घरमा छोपूजा गरिरहेको बेला मित्र दाल्चिनी मानन्धरले प्रेमबहादुर श्रेष्ठलाई त्यहाँ देखाउन लगेको थियो । सुरुमा त्यस पूजालाई देखावटी सम्झी हीनभावले हेर्नुभएका प्रेमबहादुर श्रेष्ठले पछि **क्यान्छ्या लामा**को उपदेश सुनी प्रभावित हुँदै जानुभयो । क्यान्छ्या लामाको उपदेश (तिब्बती) लाई नेपालभाषामा अनुवाद यट्खाबहालका **तिब्बती भाषाविद् बेखारत्न ताम्राकार**ले गरिदिन्थ्यो भने त्यसलाई पुनः विस्तृत रूपमा व्याख्या पाटनका **पं. बुद्धिराज शाक्य**ले गरिदिन्थ्यो ।

विशेषतः क्यान्छ्या लामा (निधन- २२ कार्तिक १९९८ लक्ष्मीपूजा, ने. सं. १०६०) का ४ रत्न (अष्टादशलक्षण, संसार अनित्य, षदगतिसम्बन्धी दुःख र कर्मानुसार विपाकको फल) बारे धर्मोपदेशबाट प्रेमबहादुर श्रेष्ठ निकै प्रभावित हुनुभयो । पछि उहाँले क्यान्छ्यालामालाई नछोडिकन सेवा गर्दैरहे । जब लामाले तिब्बत फर्कने कुरा शुरू गर्नुभयो तब प्रेमबहादुरले पनि साथै जान आग्रह गर्नुभयो तर प्रेमबहादुरको यौवनावस्था (२२/२३ वर्ष) देखि तिब्बतमा पुग्न (जान) असमर्थ होला भन्ने शङ्का गरी एक्लैमात्र स्वदेश फर्कनुभएको थियो । क्यान्छ्यालामा त प्रस्थान गर्नुभयो तर प्रेमवहादुर श्रेष्ठको वैराग्य भावना यथावतै रहेको थियो तसर्थ जस्तो भित्रीमन, बाहिर पनि त्यस्तै स्वभाव (परिस्थिति) हुन आयो-वैराग्यपूर्ण भजन गाउनु, घरमा गृहलक्ष्मी एवं मातापिताको कठोर वचन (कमाई नल्याएको), नाताकुटुम्बहरूले आफ्नो कुलधर्म (हिन्दू) छोडी बुद्ध-धर्ममा लागिरहेका कारण हेलचेक्र्याइँ आदि थियो ।

कुश्योरिम्पोच्छेबाट घ्यलुं प्रव्रज्या

यस्तैमा कान्तिपुरमा **"कुश्योरिम्पोछे"** नामक अन्य एक लामा स्वयम्भूस्तूपको दर्शनार्थ आइपुग्नुभयो । उहाँ लामाज्यू तँलाछि (त्यौड) मा **धर्ममान साहु** (वि.सं. १९१८-१९९४) कै घरमा रहनुभएको थियो ।

https://dhamma.digital

त्यहीँ प्रेमबहादुर श्रेष्ठलाई उहाँको दर्शन गर्न पाइएको थियो। प्रेमबहादुर श्रेष्ठ "ललितविस्तर" ग्रन्थको अध्ययन मनन पश्चात् **"सर्वार्थसिद्ध"** नामक नाटक बनाउने दौरानमा सहायतार्थ बराबर धर्ममान साहुकहाँ पुग्ने गर्नुहुन्थ्यो।

प्रथम पटकको दर्शनमै प्रेमबहादुर श्रेष्ठ लामा कुश्योरिम्पोछेबाट प्रभावित हुनुभएको थियो। क्यान्छ्या लामाले अपूर्ण गरिदिएको उहाँको लक्ष्य कुश्योरिम्पोछेको तर्फबाट पूर्ण गर्ने अभिप्रायले प्रेमबहादर श्रेष्ठले धर्ममान साहुलाई द्विभाषिया बनाई आफ्नो इच्छा लामाज्यूसमक्ष जाहेर गर्नुभयो तर लामा कुश्योरिम्पोछेले पनि उहाँलाई विश्वास गर्नुभएन, उहाँको कलिलो उमेरको कारण।

लामा कुश्योरिम्पोछे नेपालका विभिन्न दर्शनीय स्थलहरूको अवलोकन गरिसकेपछि एक दिन बिहान सबेरै तिब्बतको निमित्त प्रस्थान गरिनै हाले। त्यही दिन बिहानै प्रेमबहादुर धर्ममान साहुको घरमा पुगेको बेला लामाज्यू रहनुभएको कोठा खाली भएको देख्नासाथ अफशोच गरी घर फर्कनुभयो। उहाँ दिनभर छटपटिनुभयो र रातभर मनमा कुरा खेलाई बिहान सबेरै तोपको आवाजपछि आफ्नो पत्नीलाई **"स्वयम्भू स्तूपमा एकचोटि गएर आउँछु र त्यहाँ एक मित्रलाई भेट्नु छ, विस्तार हुनेछ, खानाको निमित्त पर्खिराख्नुपर्दैन"** भनी भित्री आशय अन्य राखी उहाँले सदाको निमित्त आफ्नो घरबार त्यागी **वीरबल रञ्जितकार** नामक एक हितैषी मित्रको तर्फबाट खानपानको प्रबन्धको निमित्त आवश्यक केही सरसामानहरू र धर्ममान साहुसित अनुमतिका साथ केही द्रव्य सहयोग पाएपछि सरासर लामाज्यू जानुभएको बाटो (ल्हुती-थमाथू-न्याग:मणि-रानीपौवा-तारी नदी) लागे। लामाज्यूको दुई दिनको बाटो आफूले एक दिनमा पुगी तारी नदीको किनार (लामा बास बसेको ठाउँ) मा पुग्नुभयो। प्रेमबहादुरलाई देख्नासाथ लामा कुश्योरिम्पोछे छक्क हुनुभयो र उहाँको आकांक्षालाई खुशीसाथ स्वीकार गर्नुभयो। त्यहाँदेखि उहाँहरू सबै ३ दिनको बाटो गरी **"केरूङ्ग"** पुग्नुभएको थियो। विशेषत: प्रेमबहादुर श्रेष्ठको बार-बारको प्रार्थनापश्चात् लामा कुश्योरिम्पोछेले

https://dhamma.digital

उहाँका साथै अन्य दुईजना नेपालीलाई पनि केरूङ्गस्थित **"फाक्पा गुम्बा"** मा लगी प्रव्रजित गराए । प्रव्रज्यापश्चात् उहाँहरूको नाम यसप्रकार भयो-

१) प्रेमबहादुर श्रेष्ठ - पल्धेन श्यरव ।

२) हर्षदेव शाक्य - पल्धेन ख्यरव ।

३) बुद्धरत्न (कान्छा) शाक्य - पल्धेन दावा ।

यसरी प्रेमबहादुर एवं अन्य दुइजना मित्र महायानी ढङ्गबाट सन् १९२६ को फेब्रुअरी (माघ पूर्णिमा १९८२ वि.सं.) मा प्रव्रजित (घ्यलुं) भएको केही हप्तापछि केरूङ्गबाट फर्कनुभयो । पल्धेन श्यरव एकजना त्रिशूलीबाट गोर्खा आरुघाटतिर गएको कारण पल्धेन श्यरब र पल्धेन दावामात्र कान्तिपुर फर्कनुभयो ।

त्यसबेला कान्तिपुरमा **"छेरिन्नोर्वु"** नामक एक जटाधारी तपस्वी (लामा) खाम्बाट आइपुग्नुभएको थियो । उहाँ सरकारसित अनुमति लिई नागार्जुन डाँडा (जामाःच्व) मा रही आफ्नो समाधिचर्यामा रहँदै थिए । उहाँहरू दुईजना (पल्धेन श्यरव र पल्धेन दावा) पनि उहाँको सत्सङ्गमा रहनुभयो । पछि अन्य ३ जना श्रद्धावान्हरू पनि गुरु छेरिन्नोर्बुका शिष्य भई घ्यलुं हुन आए । तिनीहरूको नाम गुरुको आज्ञानुसार पल्धेन श्यरवले नै यसप्रकार राखिदिए-

१) दाल्चिनी मानन्धर - पल्धेन छुल्थिङ्ग

२) बेखाराज शाक्य - पल्धेन चुन्दि र

३) ज्ञान शाक्य - पल्धेन नर्बू ।

यहाँहरू ३ जना लगायत उहाँहरू ५ जनाको तिब्बती नामको अर्थ यसप्रकार भए-

१) पल्धेन श्यरव - महाप्रज्ञा ।

२) पल्धेन ख्यरव - महाचन्द्र ।

३) पल्धेन छुल्थिङ्ग - महाज्ञान ।

४) पल्धेन चुन्दि - महावीर्य ।

५) पल्धेन नर्बू - महाक्षान्ति ।

https://dhamma.digital

यसप्रकार उहाँहरू ५ जना घ्यलुंले छेरिन्नोर्वु लामाको छत्रछायामा रही बुद्धधर्मको ज्ञान वृद्धि गर्दै लग्नुभयो । गुरुको उपदेशलाई मनन गर्दै त्यसलाई मातृभाषा (नेपालभाषा) मा अनुवाद गरी ठाउँ ठाउँमा छाप्दै हिँड्नुभयो । जसबाट दर्शकवर्गले हेरी बुद्धधर्मको परिचय थाहा पाउँदै गए ।

५ जना घ्यलुंहरूलाई देशबाट निर्वासन

त्यसबेलासम्ममा उहाँहरूको पहिरनमा एकरूपता भएको थिएन, न कुनै भिक्षुको दर्शन नै उहाँहरूले पाउनुभएको थियो । अतः उहाँहरूले बहाः बहीहरूमा चित्रित एवं मुद्रित अग्रश्रावक सारिपुत्र र मौद्गल्यायन महास्थविरहरूका मूर्तिमा देखिए अनुरूप पहिरन बनाई एउटा-एउटा पिण्डपात्र हातमा लिई भिक्षाटन कार्य प्रारम्भ गर्नुभएको थियो ।

शताब्दियौंदेखि बुद्धधर्मलाई लोप गर्ने पक्षमा सक्षम रहेका कट्टर शक्तिसम्पन्न ब्राह्मणहरूलाई उहाँहरूको प्रादुर्भाव असह्य भयो । अतः ती हिन्दूधर्मान्ध ब्राह्मणहरूले पंक्तिबद्धरूपमा भिक्षाटन गर्दै आइरहनुभएका बौद्ध भिक्षुहरूलाई एकदिन श्री ३ चन्द्रशम्शेर (शासनकाल सन् १९०१-२९) समक्ष पुऱ्याउन सफल भए । त्यस समयावधिभित्रमा बुद्धधर्म विरोधी सम्पूर्ण तत्त्वहरू मिली त्यसभन्दा अगाडिसम्म नरहेको कानून तयार गरिसकेको थियो जसअनुसार –

1) **शिवमार्गी (हिन्दू) बाट बुद्ध-धर्ममा दीक्षित हुनेलाई दीक्षा छुटाएर पनि एक वर्ष कैद ।**
2) **दीक्षा दिने गुरुलाई ३ वर्ष कैद ।**
3) **बुद्धमार्गमा दीक्षित हुन खोज्नेलाई ६ महिना कैद ।**

यी कानूनहरू विशेषतः शिवमार्गीहरू बुद्धधर्म (मार्ग)मा दीक्षित नगराउनको निमित्त थियो तर बुद्धमार्गीहरू शिवमार्ग (हिन्दूधर्म) मा दीक्षित भएमा खुशीसाथ स्वीकार्य थियो, **यस्तो थियो – नेपालमा धर्मपालनको विधि-विधान** ।

https://dhamma.digital

५ जना ती घ्यलुंहरूमा महाप्रज्ञा (प्रेमबहादुर) श्रेष्ठ जातिको हुनुहुन्थ्यो । अतः हिन्दूकुलमा जन्मेर बुद्ध-धर्ममा दीक्षित भएको (प्रव्रज्या) कारण उहाँ दोहोरो अपराधी ठहरिनुभएको थियो । अतः ५ जनामा उहाँलाई नै धेरै कडाइका साथ केरफेर गरिएको थियो, बाँकी अन्य ४ जनामा ३ जना शाक्य एवं एक जना मानन्धर हुनुका कारण बौद्ध जाति नै हुनाको कारण तिनीहरूलाई त्यति केरफेर गरिएको थिएन ।

महाप्रज्ञासहित निष्काशित ५ जना घ्यंलुहरू

अन्तमा, सत्ताधर पक्षका ब्राह्मणहरूको नै जीत भयो र ५ जना बौद्धभिक्षु (घ्यलुं) हरूलाई वि.सं. १९८४ को श्रावण महिनामा देशबाट निर्वासित गर्न तिनीहरू सफल भए । यसको लगत्तै छेरिन्नोर्बु गुरुलाई पनि नागार्जुन डाँडाबाट झिकाई १००।- रुपियाँ जरिवाना गऱ्यो र बनपालेलाई पनि ५०।- रुपियाँ जरिवाना गरियो । गुरु छेरिन्नोर्बुको जरिवाना **सुब्बा विहारीलाल श्रेष्ठ** (नेपालभाषाका सुप्रसिद्ध साहित्यकार स्वयम्भूलाल श्रेष्ठका ठूलोबुबा) ले तिरिदिनुभएको थियो । जो त्यसबेला पाटन (ललितपुर) मा रहनुहुन्थ्यो । गुरु छेरिन्नोर्बु पनि नेपाल छोडी रक्सौल पुग्नुभयो र उहाँ रक्सौल बजारमा रहनुभएका विहारीलाल श्रेष्ठका कनिष्ठ भाइ **ईश्वरीलाल श्रेष्ठ** (स्वयंम्भूलाल श्रेष्ठका बुबा) कहाँ रहनुभएको थियो । गुरु छेरिन्नोर्बु पुग्नुभएको भोलिपल्टै ५ जना निष्कासित घ्यलुंहरू पनि त्यहीँ आइपुगे ।

https://dhamma.digital

पाँचैजना घ्यलुंहरू स्थविरवाद अनुरूप श्रामणेर र पुनः घ्यलुं

उहाँहरू ५ दिनसम्म धर्मचर्चा एवं निष्कासित गरिएको कुराबारे छलफल आदि गरी छैठौं दिनमा भगवान बुद्धले बोधिज्ञान प्राप्तगर्नुभएको ठाउँ "बोधगया" तर्फ प्रस्थान गरे । त्यहाँ उहाँहरूले **"ऊ कोशाला"** नामक एक स्थविरवादी भिक्षुलाई दर्शन गरे । उहाँको शान्तरूप, पहिरन र शीलाचरण आदिबाट प्रभावित भई गुरु छेरिन्नोर्बु सहित पाँचैजना घ्यलुंहरूले स्थविरवाद अनुरूप श्रामणेर भई काषायवस्त्र लगाए र मध्यान्ह (विकाल) पश्चात् नखाने नियमका साथ अन्य श्रामणेर नियम (विनय) हरू सिक्दै पालन गर्दै लगे ।

उहाँहरू २ हप्ताजति बुद्धगयामा रहनुभई कलकत्ता प्रस्थान गर्नुभयो र कलकत्तामा धर्ममान साहुको कोठीमा रहनुभयो । त्यहाँ केही दिन रही **"महाबोधि-सभा"** को **धर्मराजिक विहार**मा रहनुभयो । त्यहीँ नेपालका एक शिक्षित नवयुवक **जगतमान वैद्य** (जो धर्माचार्य बनिसकेका थिए) ले उहाँहरूलाई आफ्नो देशबाट गरेको अन्याय र अत्याचारको बारे पूरा विवरणका साथ उहाँहरू छ जनैको फोटो समेत छापी विभिन्न पत्रिकाहरूमा प्रचारप्रसार गरेका थिए । गुरु छेरिन्नोर्बुको आग्रहमा **धर्मादित्य धर्माचार्य**ले पाँचै जना शिष्यहरूलाई आधुनिक ढङ्गबाट शिक्षा दिने प्रबन्ध गरे ।

कलकत्तामा एक डेढ महिना रही उहाँहरू विशेषकारणवश कालिम्पोङ्ग जानुभयो । कालिम्पोङ्गमा धर्ममान साहुको आग्रह अनुरूप भाजुरत्न साहु (वि.सं. १९४०-२०१३) ले उहाँहरूलाई उचित प्रवन्ध गरी त्रिपाईस्थित एउटा गुम्बामा राखिदिनुभयो । त्यहीँ उहाँहरूलाई पुनः त्यहाँका प्रमुख लामा **"घ्येसेरिम्पोछे"** ले घ्यलुं (महायानी रूप) गरिदिनुभयो ।

त्रिपाईस्थित त्यस गुम्बामा रहनुभएको बेलामै एक दिन महाप्रज्ञा गुरु छेरिन्नोर्बुसित अनुमति लिई दार्जीलिङ्ग एकपटक घुम्न जानुभयो । दार्जीलिङ्गमा उहाँका एक हितैषी मित्र (नारायणदास श्रेष्ठ) ले यसरी

https://dhamma.digital

घुमफिरमात्र गरिरहनु ठीक छैन, केही अध्ययन मनन पनि गर्नुपर्छ भन्ने सल्लाह दिई कलकत्तासम्म जाने बन्दोबस्त पनि मिलाइ दिए जसअनुसार महाप्रज्ञा कलकत्ता पुग्नुभई पहिले रहेकै ठाउँ "धर्मराजिक विहार" मा रहनुभयो ।

त्यहाँ रही धर्मादित्य धर्माचार्य र महाबोधि सभाका प्रधानमन्त्री देवप्रिय वलिसिन्हा (सन् १९०४-६८) सित केही विद्याध्ययन गर्दैरहेको बेला देवप्रियसित विचारमा केही मतभेद हुन गएको कारण कलकत्ता छोडी बनारस एकपटक घुम्न जानुभयो । बनारस (बाराणसी) मा केही दिन रही बुद्धगया जानुभयो र बुद्धगयामा उहाँको भेट **सुगतकान्ति** नामक एक उपासकसित भयो । त्यस उपासकले एउटा खालि जग्गा देखाई भन्नुभयो –

"यो जग्गा बर्माको ऊ ज्योतिका नामक भिक्षुले विहार बनाउनको निमित्त लिइराखेको थियो, तर उहाँ विहार बनाउन नपाउँदै निधन हुनुभयो । अतः तपाईले यहाँ आउने यात्रुहरूसित चन्दा लिई विहार एउटा तयार गरी रहनुहोस् ।"

महाप्रज्ञा गुरुले उपासकको कुरालाई सही ठान्न यात्रु दाताहरूसित चन्दा लिँदै-गर्दै १०,०००।- लागतमा एउटा विहार तयार गर्नुभएको थियो । पछि आएर त्यस विहारमा आफ्नो ममत्व बढ्दै आएको कारण त्यसलाई मार सम्भी उहाँ केही दिनमै कालिम्पोङ्ग प्रस्थान गर्नुभएको थियो ।

छेरिन्नोर्बुसँग ल्हासा प्रस्थान

कालिम्पोङ्गमा गुरु **छेरिन्नोर्बु** ल्हासा जान तत्पर थिए । उहाँले महाप्रज्ञालाई पनि साथ लग्ने विचार गरी केही प्रबन्ध गर्नको निमित्त भद्रपुर (झापा) एकचोटी आउनुभयो । त्यहाँ सुब्बा विहारीलाल श्रेष्ठसित चन्दास्वरूप केही रकम प्राप्त गरी वि.सं. १९८५ को जेष्ठ महिनामा कालिम्पोङ्गबाट ल्हासातर्फ प्रस्थान गर्नुभयो ।

https://dhamma.digital

कालिम्पोङ्गबाट प्रस्थान गर्नुभएको सातौं दिनमा उहाँहरू (गुरु छेरिनोर्बु र महाप्रज्ञा एवं अन्य व्यापारी) फारी पुग्नुभयो । फारीमा उहाँहरूको भेट दशरत्न साहु (पछि भिक्षु धम्मालोक) सित पनि भएको थियो । फारीमा केही दिन रही उहाँहरू पुनः प्रस्थान गर्नुभयो र पाँचौं दिनमा 'ग्याँची' पुग्नुभयो । ग्याँचीमा उहाँहरू धर्ममान साहुको कोठी "छु-सिं-श्या" को शाखामा रहनुभएको थियो। त्यहाँ रहँदै जाँदा मांसाहार सम्बन्धमा गुरु छेरिनोर्बुसित मतभेद हुन आएको कारण महाप्रज्ञा एक्लै र अन्य २ जना साहुकासाथ ल्हासा प्रस्थान गर्नुभएको थियो। ग्याँचीबाट प्रस्थान गर्नुभएको नवौं दिनमा उहाँ ल्हासा पुग्नुभयो ।

ल्हासामा उहाँको सम्पर्क साँखूका **साहु जोगनारां**सित हुन गयो, जो त्यसताका ल्हासाका एक प्रतिष्ठित एवं शूरवीर व्यक्ति थिए । त्यही साहुले महाप्रज्ञालाई ल्हासाको एक प्रसिद्ध गुम्बा **"क्येचाँश्यार"** का सुप्रसिद्ध लामा फोरंखा रिम्पोछेका एक प्रमुख शिष्यको हातमा सुम्पिदिए जो तर्कशास्त्रका महान् आचार्य थिए । त्यस आचार्यले महाप्रज्ञालाई **"लाम्रही"** नामक ग्रन्थ अध्ययन गराउनुभएको थियो। जोगनारां साहुले महाप्रज्ञाको आवश्यक सहयोगको निमित्त नोकरको रूपमा एक साधारण घ्यलुंको पनि प्रबन्ध गरिदिनुभएको थियो । त्यस घ्यलुंले शुरूमा त महाप्रज्ञालाई खानपिनको राम्रो प्रवन्ध गरिदिएका थिए तर पछि आएर उसले विस्तारै महाप्रज्ञालाई नोकरको बोलीव्यवहार गरी आफू मालिक हुँदै आएको कुरा महाप्रज्ञाले आफ्नो आत्मकथामा स्पष्ट उल्लेख गर्नुभएको छ । यहाँसम्म कि त्यस घ्यलुंनोकरले पहाड-पर्वतको बाटोमा उकाली-ओराली हुँदै पानी लिन जानुपर्ने ठाउँमा समेत महाप्रज्ञाले नै पानी लिन जानुपर्ने बाध्यता ल्याइदिएको थियो ।

यसरी कठिनरूपमा रही विद्याध्ययन गरिरहेको बेला कहिलेकाहीं महाप्रज्ञाले तर्काचार्य गुरुवरबाट प्राप्त शिक्षाअनुरूप एवं आफ्नो स्वविचारबाट पनि अनेक चित्रहरू लेख्ने गर्दथे । एकदिन यस्तै एउटा चित्र निर्माण गर्दैरहेको बेला त्यही नोकरको रूपमा रहँदै आएका घ्यलुंले महाप्रज्ञालाई गाली गराउने हेतु तर्काचार्य गुरुवर समक्ष चुग्ली पुऱ्याएको

https://dhamma.digital

थियो । अतः उसैलाई महाप्रज्ञालाई बोलाउन पठायो । महाप्रज्ञा पनि डराइ-डराई गुरुवर समक्ष उपस्थित भए । गुरुवरले उहाँले लेख्नुभएको चित्रलाई गौररूपमा हेरेपछि भन्नुभयो –

'पल्धेन श्यरव ! यस चित्रको तात्पर्य (अर्थ) बताउँदै जाऊ ।"

गुरुको अनुमति पाएपछि महाप्रज्ञा (पल्धेन श्यरब) ले आफूले लेखेको चित्रको पारमार्थिक अर्थ बताउँदै जानुभयो । महाप्रज्ञाको त्यस चित्रको पारमार्थिक अर्थ सुन्नुभएपछि तर्काचार्य गुरु यति प्रसन्न हुनुभयो कि उहाँले त्यस चित्र लिई, त्यसमा हस्ताक्षर गरी भन्नुभयो –

'पल्धेन श्यरब ! यस चित्र साथ लगी ल्हासा बजारमा रहेका नेवार साहुहरूलाई देखाई, अर्थ बताउँदै, धर्मोपदेश गर्न जाऊ ।"

गुरुको आज्ञानुरूप महाप्रज्ञा ल्हासा बजारमा गई गुरुको हस्ताक्षर भएको चित्र देखाउँदै, त्यसको अर्थ बताउँदै श्रद्धावान्हरूलाई धर्मोपदेश दिँदै जानुभएको थियो ।

चित्रको महत्वलाई याद गरी साथै चित्रले उचित सम्मान पाएकोले महाप्रज्ञा एक फोटोग्राफर कहाँ गई कैयौं साइजहरू तयार गरिए । त्यस चित्रको फोटो प्रशस्त रूपमा बिकेको थियो । ती फोटोचित्र ल्हासाका प्रायः सम्पूर्ण नेवार एवं तिब्बती श्रद्धावान्हरूको घर-घरमा पुगेको थियो ।

त्यस चित्रको तर्फबाट महाप्रज्ञाले उचित सम्मान पाइयो साथै यदि कुनै श्रोतागणहरू प्रव्रजित हुन चाहे उहाँले नै गरिदिनसक्ने अनुमति पनि गुरुवरबाट प्राप्त भयो ।

बाथ रोगको उपचार कुलमानसिंह तुलाधरबाट

त्यही "क्येचांश्यार गुम्बा" पछाडि रहेको ढुङ्गाको गुफामा घाँसको आसन राखी ध्यान (भावना) गरेको बहाना (हेतु) बाट पछि आएर महाप्रज्ञालाई बाथरोग (हातखुट्टा नचल्ने) हुनगयो । जसको उपचारार्थ जोगनारां साहुले वैद्य लिएर आए । वैद्यले दिएको औषधि मांसको रसमा मिसाई सेवन गर्नुपर्ने थियो तर महाप्रज्ञाले ज्यान गए पनि मांस एवं

https://dhamma.digital

मांसको रस सेवन नगर्ने अठोट लिइराख्नुभएको थियो । अतः वैद्य नाराज भई फर्केको थियो ।

केही दिनपछि अन्य एक वैद्य महाप्रज्ञाको सामु उपस्थित हुन आए । उहाँ हुनुहुन्छ – **कुलमानसिंह तुलाधर** । उहाँ वैद्यज्यूले गत ७-८ वर्ष अगाडिदेखि ल्हासामा स्थायीरूपमा रही व्यापार र वैद्यको काम गर्दै आएका थिए । कुलमानसिंह वैद्यले रोगी महाप्रज्ञा गुरुलाई राम्ररी जाँचिसकेपछि मांसको रसको आवश्यकता बिना नै महाप्रज्ञाको बाथरोग शान्त गरिदिने निश्चय गरी त्यस दिनको बेलुकादेखि आफैले औषधि लगाई मालिस कार्य आरम्भ गर्नुभएको थियो । कुलमानसिंह वैद्य दिनको दुई पटक (बिहान र बेलुका) आई मालिस गरिदिने कार्य २ महिनासम्म अटूटरूपमा गरिदिएका थिए ।

त्यस दुई महिनाको उपचार अवधिमा कुलमानसिंह वैद्यले महाप्रज्ञाको बाथरोग शान्त गरिदिनुभयो र महाप्रज्ञाले पनि कुलमानसिंह वैद्यको वैराग्य भावनालाई पुष्ट गरी गृहत्यागसम्म गराउन सक्षम गराउनुभयो । महाप्रज्ञा बाहिर आई हिड्डुल गर्न सक्ने भएपछि कुलमानसिंह वैद्यलाई साथ लिई उहाँ अवतारी लामा मानिएका फोरंखा रिम्पोछेको गुम्बामा लगी उहाँ (फोरंखा रिम्पोछे) कै आचार्यत्वमा घ्यलुं (महायानी भिक्षु) गराइदिएका थिए । प्रवज्यापश्चात् कुलमानसिंह वैद्यको नाम **"थिले छ्युल्थिम"** अर्थात् **"कर्मशील"** राखियो ।

पुनः थेरवाद परम्परानुसार श्रामणेर

फोरंखा रिम्पोछेको त्यस गुम्बामा केही दिन रहनुभएपछि महाप्रज्ञा, कर्मशीलका साथ महावीर्य (वि.सं. १९८४ साल, श्रावण महिनामा निष्कासित एक घ्यलुं) पनि ल्हासा शहर छोडी **"भिखाछेँ"** को निमित्त प्रस्थान गर्नुभएको थियो । ल्हासा शहर छोड्नुभएको १८ औं दिनमा उहाँहरू "भिखाछेँ" पुग्नुभयो र त्यहाँका एक प्रतिष्ठित व्यापारी **साहु भिक्षुवीरसिंह**को घरमा रहनुभयो । एक दिन भिक्षुवीरसिंहले उहाँहरूलाई

एक यस्तो स्थानको अवलोकन गर्न लग्नुभयो । जुन स्थान ध्यान-भावनाको निमित्त एकदम उपयुक्त थियो । झिखाछेँको मूलबजारबाट २ कोश जति टाढा रहेको, कुनै बस्ती नरहेको, आसपासमा एक स्मशान मात्र रहेको ठाउँ थियो, त्यस ठाउँको नाम हो - **काप्‌क्या** ।

त्यस ठाउँमा उहाँहरू तीनैजना ४-५ महिनासम्म ध्यान-भावनामा तल्लीन भइसकेपछि महाप्रज्ञा र महावीर्य दुईजना कालिम्पोङ्ग आउनु भई **साहु भाजुरत्न कंसाकार** (वि.सं. १९४०-२०१३) को आश्रयमा रहनुभयो । कर्मशील एकजनामात्र काप्‌क्यामा ध्यानभावनाको निमित्त एकदम उपयुक्त स्थान सम्झी पुनः केही महिना रहने विचारले उहाँहरूलाई बिदा दिइपठाएको थियो ।

कालिम्पोङ्गमा भाजुरत्नसाहुकोआश्रयमा रही केही अध्ययन-मनन गरिरहेका महाप्रज्ञाले, अध्ययनको सिलसिलामा एउटा पुस्तकमा **"आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग"** को बारेमा लेखिएको र केही कुरा नबुझेको कारण त्यसलाई बुझ्न कुशी-नगरमा रहँदै आउनुभएका बौद्ध विद्वान् ऊ चन्द्रमणि महास्थविर (सन् १८७६-१९७२) समक्ष पुग्नुभयो । उहाँकै छत्रछायामा रही अन्य बुद्धधर्मसम्बन्धी ज्ञानहरू पनि हासिल गर्दै जानुभयो साथै ऊ चन्द्रमणि महास्थविरकै आचार्यत्वमा पुनः थेरवाद परम्परानुसार श्रामणेर हुनुभयो । यो सन् १९२८ को कुरा हो ।

सन् १९४४-४५ तिर कालिम्पोङ्गमा क्रमशः भिक्षु प्रज्ञानन्द, भिक्षु महाप्रज्ञा, भिक्षु शाक्यानन्द

त्यसैताका श्रामणेर महाप्रज्ञा ऊ चन्द्रमणि महास्थविर समक्ष रही विद्याध्ययन गरिरहेको बेला, ऊ चन्द्रमणि महास्थविरकै अन्य एक बर्मी शिष्य भिक्षु ऊ कित्तिमा (सन् १९०३-८७), जो उहाँकै आदेशानुसार सन् १९२८ देखि सारनाथको बर्मी धर्मशाला (विहार) मा रहँदै आएका थिए, विशेषकारणवश बर्मा एकपटक जानुपर्ने खबर गुरुवर ऊ चन्द्रमणि महास्थविर कहाँ पठाए । ऊ चन्द्रमणि महास्थविरले पनि सारनाथको त्यस बर्मी धर्मशाला खालि नगर्नको निमित्त श्रामणेर महाप्रज्ञालाई त्यहाँ पठाए। अतः श्रमणेर महाप्रज्ञा, भिक्षु ऊ कित्तिमा बर्माबाट नफर्कुन्जेल (झण्डै एक वर्ष) सम्म सारनाथमा रहनुभएको थियो - यो हो सन् १९२९ को कुरा।

मुकुटबन्धन चैत्यलाई रामाभार बलि मुक्त

भिक्षु ऊ कित्तिमा बर्माबाट फर्कनुभएपछि श्रामणेर महाप्रज्ञा उहाँसित बिदा लिई कुशीनगरमै फर्कनुभयो। कुशीनगरको यस पटकको निवासकाल (सन् १९२९) मा श्रामणेर महाप्रज्ञाले एक अविस्मरणीय कार्य गर्नुभएको थियो - त्यो हो, शताब्दियौँदेखि बुद्धको अग्निसंस्कार गरेको ठाउँ **मुकुटबन्धन चैत्य** जसलाई **रामाभार**को रूपमा नाम पनि परिवर्तन गरिसकेको थियो - परिनिर्वाण मूर्ति एवं स्तूपबाट २ किलोमिटर जति टाढा परेको ठाउँमा प्रत्येक वर्ष रामनवमीका दिन मेला मनाउनुका साथै प्रशस्तरूपमा बलि दिने कार्य पनि हुन्थ्यो - ती सम्पूर्ण प्रबन्ध त्यस गाउँको चौधरीको मातहत अनुसार भइरहेको त्यस ठाउँमा गई श्रामणेर महाप्रज्ञाले चौधरीसित बडो तार्किक रूपमा धर्मसाकच्छा गरी चौधरीलाई प्रसन्न तुल्याउनुभएको थियो । यसैको परिणामस्वरूप चौधरीको हुकुमबाट त्यहाँ बलि दिने कार्य त्यस वर्षको निमित्त मात्र होइन, सदाको निमित्त बन्द गर्ने आदेश दिलाउनमा महाप्रज्ञा सफल हुनुभएको थियो । यदि जवर्जस्ती कसैले त्यस ठाउँ (बौद्धहरूको पवित्र तीर्थस्थल) मा पुनः बलि दिने कोशिस गरेमा श्रीलङ्का, बर्मा, तिब्बत, नेपाल आदि देशहरूका बौद्धहरू मिली त्यसको घोरविरोध गर्न सक्छ भने चेतावनी पनि दिएर उहाँ फर्कनुभएको थियो ।

https://dhamma.digital

त्यस कार्य गर्नुभएको केही महिनापछि श्रामणेर महाप्रज्ञा कालिम्पोङ्ग प्रस्थान गर्नुभएको थियो। त्यसबेलासम्ममा कर्मशील घ्यलुं पनि काप्क्यामा ११ महिना ध्यान-भावनामा बिताई कालिम्पोङ्ग पुगिसक्नुभएको थियो । अतः पुनः एकपटक श्रामणेर महाप्रज्ञा कर्मशील घ्यलुंलाई साथ लिई भारतको विहार एवं उत्तर प्रदेशमा अवस्थित बौद्ध तीर्थस्थलहरू घुम्न आउनुभयो । त्यसै अन्तर्गत उहाँहरू सन् १९३० को अन्त (पौष १९८७) मा कुशीनगर पुग्नुभयो । कुशीनगर पुग्नुभएको केही दिनमै कर्मशील घ्यलुं पनि थेरवाद परम्परानुसार ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको आचार्यत्वमा प्रव्रजित हुनुभयो ।

श्रामणेर कर्मशील नेपाल प्रस्थान

प्रवजित हुनुभएको महिनादिनपछि श्रामणेर कर्मशील शीलाचरण, परित्राण एवं अन्य बुद्धधर्मसम्बन्धी केही अध्ययन मननपश्चात् नेपालमा स्थविरवाद बुद्धधर्म प्रचारप्रसार शुभारम्भ गर्न जान गुरु चन्द्रमणि महास्थविरसित बिदा लिनु भयो र रक्सौलसम्म श्रामणेर महाप्रज्ञाले छोड्न आउनुभयो, रक्सौलबाट यता (नेपाल) आउन महाप्रज्ञालाई बन्देज थियो - श्रावण, १९८४ सालदेखि ।

रक्सौलबाट वीरगञ्ज हुँदै नेपाल भित्रेका श्रामणेर कर्मशीललाई वीरगञ्जमा त विना रोकटोक (सजिलैसित) राहदानी प्राप्त भएको थियो। तर भीमफेदीपश्चात् चिसापानी गढीमा पुग्नासाथ उहाँलाई त्यहाँका सरकारी कर्मचारीहरूले शंकाको दृष्टिले हेरी उहाँको प्रत्येक सरसामान एवं वस्त्रहरू एक-एक गरी हेर्दै लगे। तिनीहरूले उहाँलाई वि.सं. १९८४ सालमा निष्कासित ५ भिक्षुहरूमध्ये प्रमुख हुनुभएका महाप्रज्ञा सम्झिए। श्रामणेर कर्मशीलले वीरगञ्जबाट प्राप्त राहदानी देखाउनुका साथै आफू त्यस बाटोबाट पहिले कहिल्यै आवतजावत गरेको थिएन भने तापनि त्यो कुरा ती कर्मचारीहरूलाई विश्वास लागेन, चित्त बुझेन ।

श्रामणेर कर्मशीललाई भने बडो फसाद पऱ्यो, किनकि उहाँले आफ्ना केही सरसामानहरू वीरगञ्जदेखि साथै आएका, जो कान्तिपुर

https://dhamma.digital

(काठमाडौं) सम्म जानेवाला थिए सहयात्रीको भारीमा राखी ल्याएका थिए । ती सहयात्री त्यहाँको जाँच कार्य सकिनासाथ भारी लिई प्रस्थान गरिसकेको थियो। अतः श्रामणेर कर्मशीलले पुनः एकपटक बडो मिजाशका साथ आफू पहिले निष्कासित भिक्षुहरूमा नभएको, कान्तिपुरबाट सीधा ल्हासा व्यापारमा गएको र त्यहीँबाट घ्यलुं भई कुशीनगर आई फर्कदै आएको सत्य, तथ्य कुरा वृत्तान्त सुनाउनुभयो । तब पछि मात्र ती कर्मचारीहरूले उहाँको शान्त, सहनशील र नम्र बोलिवचनबाट प्रभावित भई स्वीकृति दियो । त्यस दिन उहाँ निकै अबेर (राती) पछि मात्र किन्दोल विहार पुग्नुभएको थियो ।

त्यस दिन एक रात उहाँले किन्दोल विहारमा बिताई, भोलिपल्टै श्रामणेर कर्मशील कालिम्पोङ्मा भेट्टिएका **वागीन्द्रवज** नामक मित्रको सल्लाहनुरूप स्वयम्भूपर्वत पछाडि रहेको आद्येश्वर (छ्वदों) मा अवस्थित **कुमारनरसिंह कर्णेल**को भग्नावशेष रहेको दरबारमा रहन जानुभयो । त्यहाँ ८/१० दिन जति रहनुभएको बेला उहाँको सम्पर्क **दशरत्न साहु र लोकरत्न (तुयू दाजु) तुलाधर**सित हुन गएको फलस्वरूप, उहाँहरूको आग्रहमा किन्दोल विहारमा रहन आउनुभयो ।

श्रामणेर कर्मशीलले किन्दोल विहारमा अष्टमीव्रत, न्यूनव्रत चलाउँदै आएका मञ्जुहर्ष नामक घ्यलुंलाई सहायतार्थ त्रिशरण जाने, शील प्रार्थना गर्ने आदि सिकाउँदै आएका थिए साथै बीच-बीचमा एवं अन्तमा धर्मोपदेश पनि दिँदै जानुभएको थियो। यसैको फलस्वरूप पछि आएर अष्टमीव्रत र न्यूनव्रतमा आउने श्रद्धालुहरूको झुकाव थेरवाद बुद्धशासन अनुरूपको पञ्चशील, अष्टशील एवं उहाँको धर्मोपदेशबाट प्रभावित भई केही व्यक्तिहरूले प्रव्रजित हुने समेत इच्छा जाहेर गर्दै ल्याए ।

प्रथम प्रव्रजित अनागारिका

यस्तै समयमा श्रामणेर महाप्रज्ञा पनि गुप्त रूपमा वि.सं. १९८७ (सन् १९३१ को मार्च) को शिवरात्रीको अवसर लिई कान्तिपुर

https://dhamma.digital

आइपुग्नुभयो । श्रामणेर कर्मशीलको स्वभावबाट प्रभावित भएका ती श्रद्धालुहरू (माहिला उपासक, पुण्यतारा, चन्छिमि, संघतारा उपासिका) श्रामणेर महाप्रज्ञादेखि झन् प्रभावित भए । उहाँहरूले एक आपसमा सल्लाह गरी, तिनीहरूलाई केही दिनपछि आउने सल्लाह दिई महाप्रज्ञा गुरु रक्सौलतिर प्रस्थान गर्नुभयो ।

श्रामणेर कर्मशील पनि प्रव्रजित हुन चाहने ती उपासकोपासिकाहरूलाई साथ लिई महाप्रज्ञा रक्सौल पुगेको छैठौं दिनमा उहाँहरू पनि त्यहीं पुग्नुभयो । उहाँहरू सबै रक्सौल बजारमा रहनुभएका ईश्वरीलाल श्रेष्ठको घरमा एक दिन रही भोलिपल्टै कुशीनगर तर्फ प्रस्थान गर्नुभएको थियो ।

उहाँहरू कुशीनगर पुग्नुभएको महिनादिनपछि वि.सं. १९८८ सालको वैशाखमहिनामा चारैजना उपासकोपासिकाहरूलाई ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको तर्फबाट प्रव्रजित गराउन श्रामणेर महाप्रज्ञा एवं कर्मशील सफल हुनुभएको थियो । प्रव्रज्यापश्चात् तिनीहरूको नाम यसप्रकार भए –

१) माहिला उपासक - श्रामणेर शासनज्योति ।

२) पुण्यतारा उपासिका - अनागारिका रत्नपाली ।

३) चन्छिमि उपासिका - अनागारिका धर्मपाली ।

४) सङ्घतारा उपासिका - अनागारिका संघपाली ।

तिनीहरूलाई प्रव्रजित गराएको केही हप्तापछि श्रामणेर कर्मशील, अनागारिका धर्मपाली र संघपालीलाई साथ लिई कालिम्पोङ्ग जानुभएको थियो । यता, कुशीनगरमा अनागारिका रत्नपाली नेपाल गइसकेको कारण श्रामणेर शासनज्योति एकजना मात्र महाप्रज्ञा गुरुकासाथ रहँदै आएका थिए । यसैबेला कुशीनगरमा गुरुवर ऊ चन्द्रमणि महास्थविर समक्ष एक बर्मी अखबार पुगेको थियो जसमा महाप्रज्ञाको फोटो छापिएको थियो, अखबारद्वारा बर्माको एक दायकले उहाँको खोजनीति गरेको थियो, कारण त्यस दायकलाई महाप्रज्ञालाई उपसम्पन्न गराउने (दायक हुने इच्छा) भएको रहेछ ।

https://dhamma.digital

बर्मामा उपसम्पन्न

ऊ चन्द्रमणि महास्थविर बर्मी भिक्षु हुनाको कारण त्यो अखवार कुशीनगरमा पनि पुऱ्याएको थियो । संयोगवश महाप्रज्ञा कुशीनगरमै रहेको कारण, उहाँका साथै श्रामणेर शासनज्योतिलाई पनि बर्मा पठाउने प्रबन्ध ऊ चन्द्रमणि महास्थविरले मिलाईदिनुभयो ।

अतः वि.सं. १९८८ सालको बैशाख (मई, सन् १९३१) महिनामा कुशीनगरबाट कलकत्ता हुँदै पानीजहाजबाट ४ दिनको यात्रापछि श्रामणेर महाप्रज्ञा र शासनज्योति रंगून (बर्मा) पुग्नुभएको थियो । रंगून बन्दरगाहमा ओर्लनासाथ उहाँहरूलाई लिन आउनेहरूले मोटरमा बसाई डेढ घण्टा जति पश्चात् गन्तव्य स्थानमा पुऱ्याइयो, त्यस स्थानको नाम एवं दाताको नाम महाप्रज्ञा यसरी उल्लेख गर्नुहुन्छ –

दाता - ऊ एमाउँ, स्थान - दोंगुसिरीला ।

उहाँहरू रगून पुग्नुभएको केही दिनमै वैशाखपूर्णिमा (वि. सं. १९८८) का दिन दायक ऊ एमाउँका नाता - कुटुम्बका केही कुलपुत्रहरूको श्रामणेर हुने अवसरमा संलग्न गराई उहाँहरूको उपसम्पन्न गराउने हेतु खोजखबर गराइएको रहेछ, तसर्थ सम्पूर्ण प्रबन्ध भइसकेपछि श्रामणेर महाप्रज्ञा र शासनज्योति त्यस विहार (क्याउँ-स्याऊ-क्याउँ) का नायक महास्थविर **ऊ केशरा**को उपाध्यायत्वमा उपसम्पन्न हुनुभयो ।

उपसम्पदापछि उहाँहरूले पहिलो बर्सावास त्यही **"क्याउँ-म्याउँ-क्याउँ"** विहारमा बिताउनुभएको थियो । वर्षावासपश्चात् भिक्षु महाप्रज्ञा बर्माका केही दर्शणीय स्थलहरूको अवलोकन गर्न जानुभयो ।

कर्मस्थानभावना र धर्मोपदेश

यसको केही महिनापश्चात् गुरु ऊ चन्द्रमणि महास्थविरको आदेश पत्रानुसार भिक्षु महाप्रज्ञा अराकन जानुभएको थियो । त्यहाँ उहाँले **मा. धम्माचारी** नामकी एक अनागारिकालाई भेट्नुभएको थियो । उनीकै एक पुत्र, जो सुप्रसिद्ध कर्मस्थानाचार्य थिए ले भिक्षु

महाप्रज्ञालाई **"कर्मस्थानभावना"** विषय निकै अभ्यास गराउनुभएको थियो । कर्मस्थानभावना गर्न त्रिकाय (काय, वाक्, चित्त) परिशुद्ध गर्नु पर्ने बारे सप्रसंग व्याख्या पनि ती कर्मस्थानाचार्य गुरुले महाप्रज्ञालाई दिँदै जानुभएको थियो ।

त्रिलक्षण (अनित्य, दु:ख, अनात्म) स्वभावलाई स्पष्ट रूपमा मनन र अभ्यास गर्नेलाई "विदर्शना भावना, विपस्सना भावना" एवं "प्रज्ञा भावना" भनिने कुरा उहाँलाई स्पष्ट भयो । यसरी योग्य कर्मस्वानाचार्य गुरु प्राप्त हुनाको कारण भिक्षु महाप्रज्ञा पनि कर्मस्थान भावनामा चाँडै नै सफलता प्राप्त गर्दै जानुभएको थियो ।

सन् १९३२ को शुरूमा भिक्षु महाप्रज्ञा अराकनकै आसपासमा रहेको **"पाउँतो"** नामक स्थानमा एक सांघिक कार्य (परिवास) को निमित्त जानुभएको थियो । त्यहाँ उपासकोपासिकाहरूको आग्रहमा एक सुन्दर धर्माशनमा रही धर्मोपदेश पनि दिनुभएको थियो तर उहाँ पांसुकूलिक चीवर (थोत्रो-कसैलाई पनि लोभ लालच नहुने, हराए पनि चित्त नदुख्ने, स्मशानादि ठाउँहरूमा प्राप्त अनेकौं कपडाहरूको जोडाइबाट तयार गरिएको) लाइरहनुभएको व्यक्ति हुनाको कारण उपासकोपासिकाहरूको आग्रहबाट धर्मोपदेश दिनुभएको स्थानीय भिक्षुहरूलाई सन्तोष भएको थिएन । भिक्षु महाप्रज्ञा त्यस धर्माशनमा बस्नासाथ धर्माशन नै मलिलो भएको महसूस ती भिक्षुहरूले गरेका थिए । पछि आएर ती भिक्षुहरूलाई धर्मसम्वाद गरी पराजित गरी महाप्रज्ञा पाउँतोमै फर्कनुभएको थियो ।

औलो ज्वर र पांसुकूलिक चीवर

सन् १९३२ को मध्यमा भिक्षु महाप्रज्ञा, जो त्यसबेला चटगाउँ (बङ्गलादेश) को एक विहारमा रहँदै थिए लाई अराकनको ऊ मनवा महास्थविरको निमन्त्रणामा अराकन जानुभएको थियो। उहाँलाई अराकनमा आमन्त्रण गर्नुको खास कारण श्रामणेर कर्मशीलको उपसम्पदाको निमित्त थियो । श्रामणेर कर्मशीलले आफ्नो पूर्वाचार्य महाप्रज्ञा बताएको कारण ऊ मनवा महास्थविरले चटगाउँमा रहनुभएका महाप्रज्ञा गुरुलाई

उपसम्पदाको निमित्त राय लिन बोलाउनुभएको थियो ।

भिक्षु महाप्रज्ञा अराकन पुग्नासाथ ऊ मनवा महास्थविरले उहाँसित श्रामणेर कर्मशीललाई उपसम्पन्न गराउने बारे सरसल्लाह गर्नुभयो, जसअनुसार ऊ मनवा महास्थविरकै आग्रहमा भिक्षु महाप्रज्ञा नै श्रामणेर कर्मशीलको उपाध्याय हुनुभयो । अतः भिक्षु महाप्रज्ञाले नै श्रामणेर कर्मशीलको उपसम्पदापश्चात् नयाँ नामकरण आफ्नै नामको स्मरणस्वरूप **"प्रज्ञानन्द"** राख्नुभएको थियो ।

श्रामणेर कर्मशीलको उपसम्पदापश्चात् भिक्षु महाप्रज्ञा पुनः चटगाउँ फर्कनुभएको थियो । त्यसबेला भिक्षु महाप्रज्ञाका दुईजना प्रमुख शिष्यहरूमा शासनज्योति अराकनकै **"म्योहाउँ"** नामक जङ्गलमा ध्यानभावनाको निमित्त जानुभएको थियो । अन्य एक सिंहली युवक मेत्तेय्य जो भिक्षु महाप्रज्ञाका साथै जङ्गलमा रही उहाँ (महाप्रज्ञा) को ध्यान-ज्ञानद्वारा प्रभावित भई श्रामणेर भएका थिए साथै उपसम्पन्न पनि । **भिक्षु मेत्तेय्य** ३ वर्षसम्म भिक्षु महाप्रज्ञाका साथ रही श्रीलंका फर्कनुभएको थियो । श्रामणेर कर्मशीलको उपसम्पदापश्चात् भिक्षु मेत्तेय्य पनि महाप्रज्ञाका साथ चटगाउँ जानुभएको थियो ।

उहाँहरू चटगाउँमा रहँदै जानुभएको केही महिनापश्चात् विशेषतः भिक्षु मेत्तेय्यलाई औलोज्वर (Malaria) हुन गएको कारण उपचारार्थ उहाँलाई साथ लिई भिक्षु महाप्रज्ञा सन् १९३४ को शुरूमा कलकत्ता आइपुग्नुभयो तर भिक्षु महाप्रज्ञाको हालत पनि औलोको कारण भयावह थियो । शायद त्यसैको कारण भिक्षु मेत्तेय्यलाई "महाबोधि सोसाइटी" मा स्थान दिएतापनि उहाँलाई नदिएको होला । उहाँले त्यहाँको अतिरिक्त बर्मीविहार एवं धर्माकुर विहारमा पनि स्थान पाउनु भएन । तसर्थ उहाँ चितपुर रोडस्थित आफ्ना मित्र लालबहादुर रञ्जितकारको घरमा जानुभयो । तर उहाँलाई देख्नासाथ मित्रकी पत्नी अधैर्यपूर्वक रोइन्, पछि उहाँको मित्रले ५ दिनअगाडि मात्र यो संसार छोडेर गएको कुरा बताइन् । उहाँको शारीरिक स्थितीलाई अवलोकन गरी मित्रकी पत्नीले पछि तुरून्तै एक कोठा बन्दोबस्त गरिदिइन् र औल ज्वरको केही

https://dhamma.digital

उपचार पनि गरिदिइन् ।

मित्रकी पत्नीको आग्रहअनुरूप भिक्षु महाप्रज्ञा मृतकको एउटा संस्कार (घःसू) सम्म रहिसकेपछि आफूलाई उपयुक्तस्थानको खोजीमा विचार्दै थिए, तब उहाँलाई एक्कासी कालिम्पोङ्ग याद आयो । उक्त शहरको हावापानी एकदम उपयुक्त थियो न गर्मी, न ठण्डा । अतः उहाँ केही दिनपश्चात् कलकत्ताबाट कालिम्पाङ्गको निमित्त प्रस्थान गर्नुभयो ।

कालिम्पोङ्ग त उहाँ पुग्नुभयो तर समस्या पुनः खडा भयो, उहाँ पांसुकुलिक हुनाको कारण उहाँको वस्त्र एवं रूप पनि औलोको असर बाँकी रहनाको कारण निकै नराम्रो देखिएको थियो । पछि उहाँलाई भाजुरत्न साहुले देख्नासाथ सोध्नुभयो –

तपाई को हुनुहुन्छ ? कहाँबाट आउनु भएको ? आदि ।

उहाँले आफू बर्माबाट फर्केको, पहिले नेपालबाट निष्कासित गरिएको एक भिक्षु, पहिले यहीँ रहेको, पछि छेरिन्नोर्बु गुरुका साथ ल्हासा गएको, त्यहाँबाट फर्की यहीँ रहेको, तपाईले नै सम्पूर्ण बन्दोबस्त गरिदिएको भनी सम्पूर्ण वृत्तान्त सुनाउनुभयो । तब मात्र भाजुरत्न साहुले महाप्रज्ञालाई चिन्नुभयो ।

प्रज्ञाचैत्य महाविहारको निर्माण

पछि आएर **भाजुरत्न साहु**कै अनुकम्पाबाट कालिम्पोङ्गको त्रिपाई डाँडामा एउटा विहार निर्माण गर्नुभएको थियो । उक्त विहारको नाम महाप्रज्ञा स्वयंले **"प्रज्ञाचैत्य महाविहार"** राख्नुभएको थियो । त्यस विहारको बाहिर ढोकामाथिको बोर्डमा यसप्रकार उल्लेख गर्नुभएको छ –

प्रज्ञा चैत्य महाविहार

त्रिपाई, कालिम्पोङ्ग

स्थापित - १९३६

त्यस विहारमा रहँदै जानुभएको बेला भिक्षु महाप्रज्ञाले त्यस विहारको माथि पूर्वतर्फ **"भालुखोप"** नामक स्थानमा एउटा विशाल

https://dhamma.digital

ढुङ्गाको मुनि एउटा गुफा पनि तयार गर्नुभएको थियो जसलाई **"शान्तिमय गुफा"** नामकरण गरिएको थियो । त्यहीँ उहाँले एउटा सुन्दर बुद्धमूर्ति पनि निर्माण गर्नुभएको थियो, जो अद्यावधिसम्म यथावतै छ ।

सन् १९३५/३६ (वि.सं. १९९२) मा भिक्षु महाप्रज्ञालाई पुनः एकपटक चटगाउँबाट निमन्त्रणा पठाइएको थियो । ३ महिना (मंसिर-फागुन) सम्मको चटगाउँ निवासकालमा उहाँलाई चटगाउँको एउटा विशेष ध्यान कमिटिको तर्फबाट **"कम्मट्ठानाचरिय"** पद प्रदान गरेको थियो, जसको प्रमुख हुनुहन्छ - **सुरेन्द्रनाथ बरूवा** एम.ए., पालि प्रोफेसर ।

श्रामणेर अमृतानन्द महाप्रज्ञाकहाँ

स्मरणीय छ, २ अगस्ट १९३६ का दिन श्रामणेर हुनुभएका अमृतानन्द (वि.सं. १९७५-२०४७) लाई गुरुवर ऊ चन्द्रमणि महास्थविरले भिक्षु महाप्रज्ञाकहाँ (कालिम्पोङ्ग) पठाउनुभएको थियो । यसरी सन् १९३६ को अन्तिम महिना (अक्टोबर-नोभेम्बर) मा कालिम्पोङ्ग पुग्नुभएका श्रामणेर अमृतानन्द गुरुवर भिक्षु महाप्रज्ञासित केही समय रहनुभएपछि भोजपुरस्थित आफ्ना नाताकुटुम्बहरूलाई भेट्न वि.सं. १९९३ सालको मंसिर महिनामा भोजपुरका एक प्रतिष्ठत **साहु जीतबहादुर**का साथ इलामको बाटो हुँदै भोजपुर प्रस्थान गर्नुभयो, जीतबहादुर साहु व्यापारको सिलसिलामा भोजपुरबाट दार्जीलिङ्ग आएका थिए । श्रद्धावान् साहु जितबहादुरले भिक्षु महाप्रज्ञा र श्रामणेर अमृतानन्दलाई भेट्नासाथै भोजपुर जान आग्रह गर्नुभएको थियो ।

त्यसबेला भिक्षु महाप्रज्ञा प्रेस तयार गर्ने धूनमा थिए । ३ दिनसम्मको सोचाइपश्चात् निर्णय भए अनुसार प्रेसको बनौट तयार गरी कलकत्ताबाट टाइप (अक्षर) झिकाउने कार्यमा व्यस्त थिए । कलकत्ताबाट टाइप पुग्न नआएको कारण आफूपछि रेलबाट (कालिम्पोङ्ग-सिलीगुडी-कटिहार-जोगबनीसम्म रेलयात्रा, त्यसपश्चात् मोटरबाट विराटनगर-धरान हुँदै पैदल भोजपुर पुग्ने) भोजपुर आउने सल्लाह दिई अमृतानन्द एकजनालाई मात्र साथै लैजान भिक्षु महाप्रज्ञाले जीतबहादुर साहुलाई अह्राएका थिए ।

https://dhamma.digital

श्रामणेर अमृतानन्द भोजपुर गएको महिना दिनपश्चात् टाइपको पार्शल कालिम्पोङ्ग पुग्नासाथ ती पार्शललाई घुमपहाडस्थित **कुलमुनि साहु**कहाँ राखी भिक्षु महाप्रज्ञा पनि वि.सं. १९९३ को पौषको शुरूमा भोजपुर प्रस्थान गर्नुभएको थियो ।

भिक्षु महाप्रज्ञा भोजपुर पुग्नुभएको केही दिनपछि विशेषतः कुलधन शाक्यका सुपुत्रहरू (पुण्यधन, चैत्यधन र कुलराज शाक्य) को अनुरोधमा एउटा बुद्धमूर्ति निर्माण गर्नेतर्फ लाग्नुभएको थियो, जुन मूर्ति-भिक्षु महाप्रज्ञाद्वारा १९ दिनको अवधिमा तयार गरियो र ३० पौष १९९३ का दिन बडो भव्य रूपमा उत्सव मनाई, रथ परिक्रमा (बुद्धमूर्ति राखी) समेत गरी पहिलेदेखि धर्मस्थलको रूपमा रहँदै आएको एकतल्ले विहारमा प्रतिष्ठा (विराजमान) गराइयो, त्यस विहारलाई **"शाक्यमुनि विहार"** नामकरण पनि गरियो ।

तीन महिना जेलजीवन काल

यसको भोलिपल्ट (१ माघ १९९३) शाक्यमुनि विहारमा उपासकोपासिकाहरूका साथ स्थानीय देवबहादुर साहु पनि दान-प्रदान गर्न आइरहनुभएको थियो । उहाँलाई विशेष रूपमा भिक्षु महाप्रज्ञाले धर्मोपदेश दिइरहनुभएको थियो । ठीक, त्यसैबेला उहाँलाई भेट्न भोजपुर जिल्लाका **बडाहाकिम गरुडध्वज** विहारमा आइपुगे ।

विहारमा नयाँ बुद्धमूर्ति निर्माण भइरहेको देखी प्रसन्न भई कसले बनाएको भनी सोध्नुभयो । उपासकोपासिकाहरूले महाप्रज्ञालाई देखाए । महाप्रज्ञालाई देख्नामाथ परिचय लिइयो र थाहा पाइयो कि उहाँ वि.सं. १९८४ सालमा निष्कासित भिक्षुहरूमा हुनुहुन्छ । तसर्थ बडाहाकिमले भिक्षु महाप्रज्ञा लगायत श्रामणेर अमृतानन्द एवं स्थानीय ९ जना उपासकहरूलाई भोजपुरको माल अड्डामा पुऱ्याइयो ।

त्यसबेला बडाहाकिमले अन्य केही आरोपहरू लगाई भिक्षु महाप्रज्ञा (विशेषरूपमा) लाई पक्रेर लगेको थियो । ती आरोपहरू हुन् –

https://dhamma.digital

१) नेपालबाट निर्वासित गरिएका व्यक्ति नेपाल आगमन गरेको ।

२) हिन्दूकुलका व्यक्ति भिक्षु भएर बुद्धधर्म प्रचार गरेको ।

३) अदालतमा जाहेर नगरिकन बुद्ध-मूर्ति निर्माण गरी नगरपरिक्रमा समेत गरेको ।

स्थानीय उपासकहरूलाई ९ दिन बन्दी गरी, पछि तारिखमा छोडिदियो । केही दिनको बन्दी अवस्थामै भिक्षु महाप्रजाले स्थानीय पुलिसहरूलाई प्रभावित तुल्याएको कारण बडा हाकिमले भिक्षु महाप्रज्ञा एवं श्रमणेर अमृतानन्दलाई जेलभित्रै राखिदिए, जहाँ उहाँहरू पूरा ३ महिना (माघ-चैत्र) रही चैत्र मसान्तका दिन २ पुलिसहरू साथ लगाई धनकुटा जेलमा चलान गरिदिएको थियो । ३ महिनाको भोजपुर जेलजीवन कालमा भिक्षु महाप्रज्ञाले कैयौं कैदीहरूलाई धर्मोपदेशद्वारा दुःख हरण गरिदिएको थियो । कैदीहरूलाई मनपरी रूपमा कोर्दा हान्ने जेलरलाई समेत त्यसको दुष्परिणाम भोग्नुपर्ने अवश्यम्भावी भएको कुरा महशूस गराई कैदीहरूलाई कोर्दाबाट बचाउन भिक्षु महाप्रज्ञा सफल हुनुभएको थियो । कैदीहरूको वेदना सुनी, तिनीहरूलाई मानसिक शान्ति दिँदै रहनुभएका भिक्षु महाप्रज्ञा एवं श्रामणेर अमृतानन्द भोजपुर जेलबाट जान लागेको बेला कैदीहरूले कम विलाप गरेका थिएनन् । बिर्सेर बिर्सन नसकिने किसिमले भोजपुरजेलबाट बिदाई लिई उहाँहरू केही दिनमा धनकुटा पुग्नुभयो ।

धनकुटा जेलमा १ महिना रहनुभएको समयावधिमा पनि त्यहाँ राखिएका राजनैतिक कैदीहरू, जसमा विद्वान्हरू समेत थिए सित धर्मसाकच्छा गर्नुका साथै तिनीहरूकै आग्रहमा जेलभित्रै भिक्षु महाप्रज्ञाले एक गणपति (गणेश) को मूर्ति निर्माण गरिदिनुभएको थियो ।

धनकुटा जेलमा एक महिना बिताई उहाँहरूलाई पुनः २ जना पुलिसहरू साथ लगाई नेपालको सीमाना पार गराउन आदेश दिइयो । जसअनुसार दुईजना पुलिसमा सिर्फ एकजनाले मात्र उहाँहरूलाई धरान-विराटनगर हुदै जोगबनी स्टेशन पुऱ्याए । भिक्षु महाप्रज्ञा र श्रामणेर

https://dhamma.digital

अमृतानन्द यसरी भोजपुरकाण्ड समाप्त गरी जोगबनीबाट कटिहार-सिलीगुडी हुँदै कालिम्पोङ्गको त्रिपाई डाँडामा अवस्थित **"प्रज्ञा चैत्य महाविहार"** मा पुग्नुभएको थियो ।

ग्रन्थ अनुवाद र प्रकाशन

त्यसै वर्ष (सन् १९३७) को मध्यतिर श्रामणेर अमृतानन्द पालिसाहित्य अध्ययनार्थ बर्मा जानुभएको थियो। बर्माबाट केही महिनापछि श्रीलंका जानुभएको थियो । श्रामणेर अमृतानन्द बर्मा एवं श्रीलंका जानु अगाडि विशेषतः तानसेनका श्रद्धावान्हरूसित **"ललितविस्तर"** किताब प्रकाशनार्थ ५/५ रुपियाँ चन्दा (एउटा-एउटा किताब दिने गरी) भिक्षु महाप्रज्ञालाई बुझाएर जानुभएको थियो । तसर्थ भिक्षु महाप्रज्ञालाई आफूले अनुवाद गरिराखेको **महापण्डित राहुल सांकृत्यायन** (सन् १८९३-१९६३) को **"बुद्ध-चर्या"** ग्रन्थको अनुवाद **"ललित-विस्तर"** को रूपमा चाँडोभन्दा चाँडो प्रकाशित गर्न बाध्य भयो। यस पुस्तक (ललित-विस्तर) बल्ल उहाँले वि.सं. १९९७ (बू.सं. २४८४) सालमा आफ्नो स्वविवेकबाट निर्मित प्रेसबाट ८० वटा मात्र प्रकाशित गर्नुभएको थियो । पछि अन्य स-साना पुस्तकहरू पनि लेखी उहाँले प्रकाशित गर्नुभएको थियो ।

भिक्षु महाप्रज्ञा कालिम्पोङ्गमा पूरा एक दशक भिक्षु चर्यामा रही अनेकौं मतमतान्तरमा रहेका व्यक्तिहरूलाई समेत बुद्धधर्मको प्रभाव अवगत गराउनमा सफल हुनुभएको थियो । पछि आएर उहाँ विशेष कारणवश सन् १९४६ देखि गृहस्थ संसारमा प्रवेश हुन बाध्य हुनुपर्‍यो । गृहस्थ संसारमा प्रवेश भई एक पुत्री (रत्नदेवी) र एक पुत्र (मदन कुमार) भइसके पनि उहाँको मन विराग भावनामा लिप्त भई नै रहेको थियो । यसैको फलस्वरुप एक दिन (वि. सं. २०१४ साल) उहाँ सिलीगुडी-कटिहार-विराटनगर हुँदै हवाईजहाजबाट काठमाडौं आइपुग्नुभयो र सरासर श्रीघः विहारमा गई भिक्षु सुबोधानन्दलाई भेट्नुभयो । उहाँ भन्ते समक्ष आफ्नो मनसाय व्यक्त गर्नुभयो ।

https://dhamma.digital

गृहस्थाश्राम

तर, हप्तादिनपश्चात् नै श्रीमती चिनीमाया पुत्र मदन कुमारलाई साथ लिई उहाँलाई खोज्न काठमाडौं आउनुभयो । तिनीहरूको एक परिचित असनका चन्द्ररत्न शाक्यलाई साथ लिई बनेपामा रहनुभएका भिक्षु सुबोधानन्द र महाप्रज्ञालाई भेट्न जान टुडिखेलस्थित मोटर पार्कमा पुगिरहेका थिए । संयोगवश त्यसैबेला भिक्षु सुबोधानन्द र महाप्रज्ञा पनि बनेपाबाट पुगेको मात्र थियो - आमा चाहिँले नदेखेको भएतापनि पुत्र चाहिँले देख्नासाथ सम्बोधन गरिहाले ।

यसप्रकार घरपरिवारसँग भेट भएको कारण महाप्रज्ञा कालिम्पोङ्ग जान बाध्य हुनुभयो । उहाँ कालिम्पोङ्ग पुग्नु भई घर-परिवारको निमित्त घरको बन्दोवस्त गर्नुभयो । जुन घरको लागि उहाँले ३ वर्षसम्म (बाल रहनेहरू नउठेको कारण) नालीस अनुरूप अदालतमा गइरहनुपरेको थियो । बल्ल झगडा छुट्याई पुरानो घरलाई नयाँ घरको रूपमा तयार गरी बिजुली जडान पनि गरिदिइयो, जुन घर कालिम्पोङ्ग हाटबजार नजिक रेलरोडमा थियो ।

बौद्ध-ऋषि महाप्रज्ञा

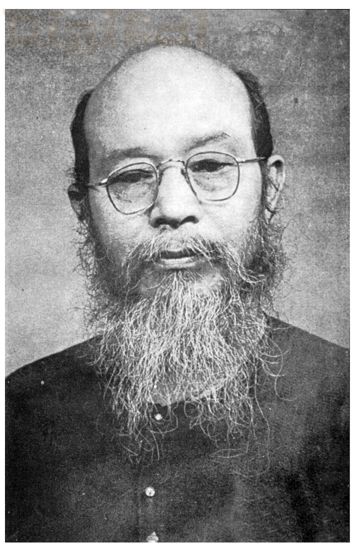

उहाँ गृहस्थाश्रममा रहे पनि नेपालमा आफूद्वारा शुरू गरिएको स्थविरवाद बुद्धधर्म प्रज्वलित गर्ने तर्फमा विचारधीन हुनुहुन्थ्यो । तसर्थ उहाँले नेपालमा गई बौद्ध ऋषि भावमा रही धर्म प्रचारप्रसार गर्दै जाने अभिप्राय लिई कसैलाई केही नभनिकन सन् १९६१, जनवरीको पहिलो दिनदेखि उहाँले आफ्नो कपाल (केश) र दाह्रीलाई हजामत गर्न छोडिदिए ।

वि. सं. २०१८ सालमा पुनः

https://dhamma.digital

एकदिन मौका पारी उहाँ कालिम्पोङ्ग छोडी विराटनगर आउनुभयो। उहाँले विराटनगरबाट धरान हुँदै भोजपुर जान चाहनुभएको थियो तर त्यसबेला भोजपुर जाने उपयुक्त समय नरहेको कारण उहाँ पुनः विराटनगर फर्की, त्यहाँबाट हवाईजहाजद्वारा कान्तिपुर आइपुग्नुभयो। यसपटक पनि भिक्षु सुबोधानन्द रहनुभएको ठाउँ पाटनको सुमङ्गल विहारमा पुग्नुभयो।

त्यस वर्षको (वि. सं. २०१८ साल) पौष महिनामै "शाक्यमुनि बौद्ध सङ्घ" ले भोजपुरको टक्सारस्थित **"शाक्यमुनि विहार"** मा भव्यरूपमा महापरित्राण सम्पन्न गर्ने योजना बनाएको थियो। जुन योजनालाई सफल पार्न भिक्षु सुबोधानन्दले काठमाडौं उपत्यकामा रहेका भिक्षु श्रामणेर, अनागारिका एवं उपासकोपासिकाहरूलाई भोजपुर लैजाने प्रबन्ध गर्नुभएको थियो। त्यस प्रबन्धमा उहाँले बौद्ध-ऋषि महाप्रज्ञालाई पनि साथ लानुभएको थियो।

उहाँहरू सबै नेपालबाट भारत (कटिहार-जोगबनी) हुँदै विराटनगर-धरान पुग्नुभएको थियो। धरानबाट पैदल जानुभएका उहाँहरू १८ पौष २०१८ का दिन भोजपुर पुग्नुभएको थियो। कालिगढहरूको स्थान (टक्सार, भोजपुर) रहेको कारण महापरित्राणको मण्डप यति राम्रोसित बनाइराखेको थियो कि दर्शकहरू मण्डपबाट नै प्रभावित थिए। २३ पौषदेखि भिक्षु महासंघबाट शुरू भएको त्यस महापरित्राण हप्तादिनको लागि भनेको ९ दिन (१ माघ २०१८) सम्म सम्पन्न हुन गएको थियो।

महापरित्राणको समाप्तिपछि भिक्षु सुबोधानन्द एवं चैनपुरका धनबहादुर शाक्यको विशेष आग्रहमा महाप्रज्ञा केही दिनको निमित्त चैनपुर पुग्नुभयो। चैनपुरमा ९ दिन रहनुभई भोजपुरमै फर्कनुभयो। भोजपुरमा उहाँ पुनः ४ महिना रहनुभएको थियो। यस ४ महिनाको भोजपुर निवासकालको प्रतिफलस्वरूप भिक्षु सुबोधानन्दको आग्रहमा भगवान् बुद्धको जीवनी पद्यमयरूपमा लेख्नुभएको थियो। जुन काठमाडौं आउनुभएपछि भिक्षु सुबोधानन्द महास्थविर स्वयं प्रकाशक हुनुभई बौद्ध ऋषि महाप्रज्ञाको त्यस पद्यमय बुद्ध-जीवनी **"काव्यात्मक बुद्ध-जीवनी"**

https://dhamma.digital

को नामबाट बु.सं. २५०७ (ने.सं. १०८३) मा प्रकाशित गरिएको थियो। यस्तै एक वर्षको अवधिमा बौद्ध ऋषि महाप्रज्ञाले वि.सं. २००० सालअगाडि आफ्नै प्रेसबाट प्रकाशित **"अष्टादश लक्षण व विराग मार्ग"** नामक पद्यमय पुस्तकको दोस्रो संस्करणको साथै **"निर्वाणमार्ग"** र **"शान्तिया त्वाथः"** नामक पुस्तक पनि लेखी प्रकाशित गराउनुभएको थियो।

धर्मचक्र आश्रम र इहलीला समाप्त

वि. सं. २०२० सालमा श्रामणेर सुदर्शनको विशेष प्रयत्नमा गणमहाविहारको जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न गरी त्यहाँ स्थविरवादी भिक्षु एवं श्रामणेरहरू रहँदै आउनुभएको थियो । बौद्ध-ऋषि महाप्रज्ञा पनि सुमङ्गल विहार, पाटनपश्चात् भिक्षु सुबोधानन्द, भिक्षु प्रज्ञारश्मि एवं श्रामणेर सुदर्शनका साथ गणमहाविहारमा रहँदै आउनुभयो । पछि आएर भिक्षु सुबोधानन्द एवं अन्य व्यक्तिहरूसित वैचारिक मतभेद हुँदै आएको कारण उहाँ (बौद्ध ऋषि महाप्रज्ञा) वि. सं. २०२६ सालको पौष महिनामा गण-महाविहार छोडी बलम्बुको प्रणिधिपूर्ण महाविहारमा रहन जानुभएको थियो । जहाँ रहनुभएको ५ दिनपछि नै उहाँलाई पुरानो बाथरोगको असर अनुरूप खुट्टा दुख्न शुरू भयो । अतः उहाँलाई केही श्रद्धावान् उपासकोपासिकाहरूले अन्यत्र एक ठाउँमा प्रबन्ध गर्ने सल्लाह गरे अनुरूप बागबजारस्थित आशारत्न उपासकले प्रदान गरेको दुई आना जतिको एउटा जग्गामा सबैको सहयोगबाट एउटा आश्रम तयार गरियो। जुन **"धर्मचक्र आश्रम"** कहलाइयो।

१२ वैशाख २०२७ का दिन जग हाली निर्माण कार्य शुरू गरिएको त्यस आश्रम २५ जेष्ठ २०२७ (जेष्ठ शुक्ल द्वितीया - महाप्रज्ञाको ७० औं जन्मोत्सव) का दिन उद्घाटन महोत्सवमा "च्वसापासा", र "नेपालभाषा परिषद्" का विभिन्न कविवरहरूकासाथ अन्य गण्यमान्य महानुभावहरू पनि उपस्थित हुनुभएको थियो । त्यस उद्घाटन समारोहमा धर्मरत्न "यमि", शान्ति सौरभ, माष्टर कुञ्जबहादुर आदि विद्वतवर्गले उहाँको देन बारेमा बोल्नुभएको थियो।

https://dhamma.digital

"कविकेशरी" चित्तधर "हृदय" ले पनि "महाप्रज्ञा-'च्वसापासा' को तर्फबाट **'साहित्यसुता'** उपाधि प्राप्त (२०१३ सालमा) गरेका एक सफल नेपालभाषाका गद्य-पद्य लेखक एवं विशिष्ट बौद्ध धर्म प्रचारक हुन्" भनी बोल्नुभएको थियो ।

यस उद्घाटन महोत्सवका प्रमुख आयोजक हुनुभएकाहरूमा एक शाक्यमुनि उपासकले उहाँको ७० औं जन्मोत्सवको उपलक्ष्य लिई **"कर्मस्थानाचार्य बौद्ध ऋषि महाप्रज्ञाया संक्षिप्त जीवनी"** नामक एक पुस्तक पनि प्रकाशित गरी वितरण गर्नुभएको थियो ।

तर अफशोच ! उहाँको निमित्त विशेषरूपमा बनिएको त्यस "धर्मचक्र आश्रम" मा पनि पछि आएर कलह उत्पन्न भयो । उहाँले त्यस आश्रमलाइ पनि छोडी डिल्लीबजार घट्टेकुलोमा एक अन्य स्थायी आश्रमको प्रवन्ध गर्नुभयो । जुन आश्रमको शिलान्यास (जग) १ फागुन २०२९ का दिन भएको थियो । त्यस आश्रममा उहाँ १५ पौष २०३० का दिनदेखि स्थायीरूपमा रहनुभएको थियो ।

"बौद्ध ऋषि महाप्रज्ञा आश्रम" नामकरण गरिएको त्यस आश्रममै उहाँले आफ्नो शेष करुणामय रोगी जीवन (५ वर्ष) बिताउनु भई ९ चैत्र २०१५ (नवमी-चिल्लागा १०९९ ने.सं.) का दिन आफ्नो इहलीला समाप्त गरेर जानुभएको थियो ।

♦ ♦ ♦

- सन्दर्भ -

१) शाक्यमुनि उपासक, *कर्मस्थानाचार्य बौद्ध ऋषि महाप्रज्ञाया संक्षिप्त जीवनी*, धर्मचक्र आश्रमया उपासकोपासिका, बागबजार, काठमाडौं- वि.सं. २०२७ ।

२) सं. दरशा नेवाःमि, *साहित्यसुता, कर्मस्थानाचार्य व बौद्ध ऋषि महाप्रज्ञाया आत्मकथा,* सकल उपासकोपासिका, ऋषि आश्रम, डिल्लीबजार, काठमाडौं- ने.सं. ११०३, ११०९ ।

https://dhamma.digital

३) सत्यमोहन जोशी, *क्यान्छ्यालामा वा डोन्दु लुमन्ति मुना,* बोधि प्रकाशन केन्द्र, यल-ने.सं. १११० ।

४) लाकौल बैकुण्ठप्रसाद, *नेपालय् "स्थविरवाद" गुकथं वःगु खः,* मालती लाकौल, महाबुद्ध काठमाडौं- ने.सं. ११०५ ।

५) भिक्षु सुबोधानन्द, *शाक्यमुनि विहारया ऐतिहासिक परिचय (सप्तबोध्यङ्ग धर्म भावना),* पुण्यधन सपरिवार, भोजपुर-टक्सार, सगरमाथा अञ्चल- वि.सं. २०३० ।

अभ्यास-८

१) प्रेमबहादुर श्रेष्ठ कसरी दरवारसंग नजिकिएको थियो ?

२) प्रेमबहादुर श्रेष्ठ "छेरिनोर्बु" लामाबाट कसरी प्रभावित हुनुभयो ?

३) कट्टर ब्राह्मणहरूको चुक्लीले श्री ३ चन्द्रशम्सेरले कस्तो ज्यादतीपूर्ण व्यवहार गरेका थिए ? वर्णन गर्नुहोस् ।

३) भिक्षु महाप्रज्ञासँग कुलमानसिंह बैद्य कसरी प्रभावित भएर गृहत्याग गरे ? लेख्नुहोस् ।

४) "वर्तमान" नेपालको थेरवाद बुद्धशासनका अग्रज भिक्षु महाप्रज्ञा नै हुन् । यस कुरालाई पुष्टि गर्नुहोस् ।

५) नेपालको बुद्धशासनमा भिक्षु महाप्रज्ञाको अतुलनीय योगदान रहेको कुरालाई चर्चा गर्नुहोस् ।

६) भिक्षु महाप्रज्ञा पछि पुनः बौद्ध महाप्रज्ञामा परिणत भइसकेपछि पनि उनले के कस्ता योगदानहरू दिएका थिए ? चर्चा गर्नुहोस् ।

७) भिक्षु महाप्रज्ञाको योगदानबारे चर्चा गर्दै उनको संक्षिप्त जीवनी लेख्नुहोस् ।

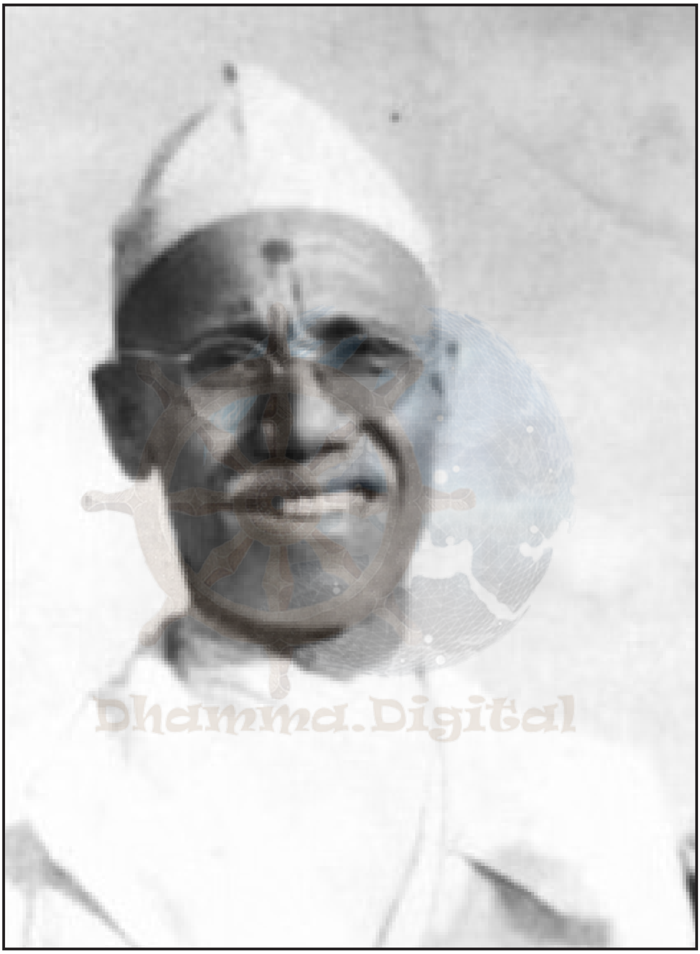

उपासक भाजुरत्न साहु

(वि.सं. १९४०-२०१३)

https://dhamma.digital

९. उपासक भाजुरत्न साहु

(वि.सं. १९४०-२०१३)

व्यापार र परिवार

नेपालमा स्थविरवाद बुद्ध-धर्म प्रज्वलित गर्नमा विशेष योगदान दिनुभएका दाताहरूमा भाजुरत्न साहुको नाम प्रमुख रूपमा लिन सकिन्छ। उहाँको जन्म वि. सं. १९४० को पौष महिनामा कान्तिपुरको केलटोलस्थित "त:खा छें" मा भएको थियो । उहाँको पिताको नाम **कुलवीरसिंह कंसाकार** र माताको नाम **नानीबेटी कंसाकार** हो ।

बाल्यकाल बडो कष्टपूर्वक बिताउनुभएका भाजुरत्नको विद्याध्ययन प्रायः शून्य थियो । तैपनि आफ्नो कुशाग्र बुद्धिको कारण यौवनावस्थामै उहाँले आफ्नो आर्थिक स्थिति निकै सुधार्नुभएको थियो । उहाँ सर्वप्रथम व्यापारको सिलसिलामा दार्जीलिङ्ग जानुभएको थियो ।

त्यहाँको व्यापारीवर्गहरूमा आफ्नो विशिष्ट स्थान प्राप्त गरिसकेपछि वि.सं. १९६३ मा उहाँ काठमाडौं आउनुभएको थियो। त्यसैबेला ज्ञानमाया कंसाकारसित विवाह गर्नुभएको थियो । उहाँको **ज्ञानमाया**को गर्भबाट ३ पुत्री र एक पुत्र पाउनुभएको थियो, उहाँहरू हुनुहुन्छ –

१) ज्ञानप्रभा कंसाकार (पछि "कविकेशरी" चित्तधर "हृदय" को धर्मपत्नी ।

२) लक्ष्मीप्रभा कंसाकार

३) लक्ष्मीहेरा कंसाकार

४) मणिहर्षज्योति कंसाकार (पछि विशेषतः "धर्मोदय-सभा" का एक संस्थापक)

अफशोच ! मणिहर्षज्योति जन्मेको (५ नोभेम्बर, १९१७) ६ महिनापछि नै ज्ञानमाया कंसाकारले यस संसारलाई छोडेर जानुभएको थियो ।

https://dhamma.digital

संयोगको कुरा ! भाजुरत्न साहुको दोश्रो विवाह पनि ज्ञानमाया नामकै महिलासित हुन पुगेको थियो, जसको गर्भबाट भाजुरत्न साहुले दुई पुत्र र दुई पुत्री पाउनुभएको थियो । उहाँहरू हुनुहुन्छ –

१) ज्ञानज्योति कंसाकार

२) ज्ञानशोभा कंसाकार

३) हेराशोभा कंसाकार

४) देवज्योति कंसाकार

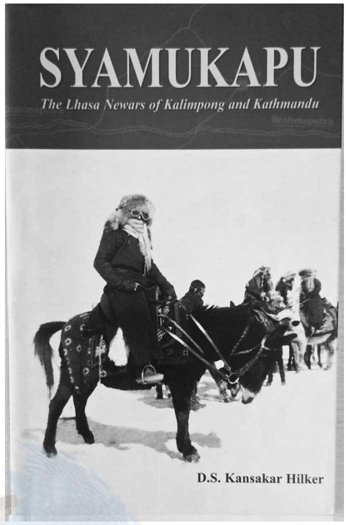

भाजुरत्नका नाति ज्ञानज्योतिको छोरी देवशोभा कंसाकारले कालिम्पोङ्ग र काठमाडौंका ल्हासा नेवार व्यापारीहरूको बारेमा लेखिएको पुस्तक – Syamukapu

वि.सं. १९७८ (सन् १९२१) सालमा जन्मनुभएका ज्ञानज्योति कंसाकार ३ वर्षको उमेर भएको बेला भाजुरत्न साहुको काम दार्जीलिङ्गबाट कालिम्पोङ्ग सरेको थियो ।

भाजुरत्न कंसाकार 'थकाली' भएको अवसरमा उहाँ परिवारसँगै धर्मादित्य धर्माचार्य (बीचमा उभिएका, गलबन्दी लगाएका)

https://dhamma.digital

निष्कासित महायानी एवं थेरवादी भिक्षुहरूलाई प्रत्यय दान

वि.सं. १९८४ (सन् १९२७) सालमा नेपालबाट राणा चन्द्रशम्शेर (शासनकाल, सन् १९०१-२९) को सरकारले गुरु छेरिन्नोर्बुसहित ६ जना महायानी घ्यलुं भिक्षुहरूलाई देश निष्कासन गरेको थियो। ती निष्कासित भिक्षुहरू भारतका विभिन्न ठाउँहरूमा पुग्नुभएपछि अन्तमा कालिम्पोङ्ग आउनुभएको थियो । कालिम्पोङ्गमा उहाँहरूलाई भाजुरत्न साहुले नै दैनिक गुजाराको लागि प्रत्यय गरिदिनुभएको थियो।

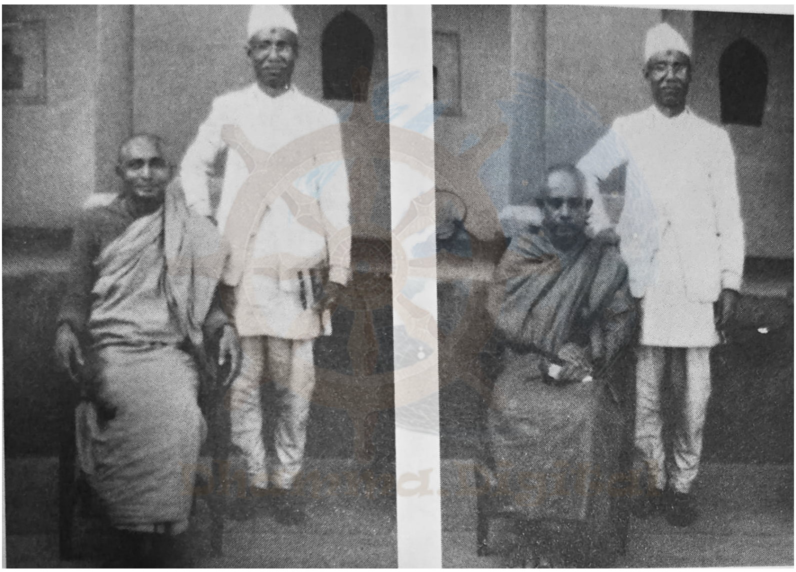

भदन्त आनन्द कौशल्यायन (भारत) र भिक्षु नारद महास्थविर (श्रीलंका) का साथ उपासक भाजुरत्न कंसाकार

ती निष्कासित घ्यलुंहरूमा महाप्रज्ञा पनि एक हुनुहुन्थ्यो। जो पछि स्थविरवादी भिक्षु भई बर्मा, चटगाउँ आदि ठाउँहरूमा गई विद्याध्ययनका साथै ध्यान भावनामा पनि निपुणता प्राप्त गरी सन् १९३४ मा कालिम्पोङ्ग फर्कनुभएको थियो । पांशुकुलिक चीवर लगाई धुताङ्ग पालन गरिरहेको उहाँलाई सुरुमा भाजुरत्न साहुकी जहान ज्ञानमाया कंसाकारले अलि हेय दृष्टिकोणले हेरेकी थिइन् । भोजनदान समेत अरूलाई दिन लगाइएको

थियो । तर पछि विस्तारै भिक्षु महाप्रज्ञाको धर्मोपदेशबाट प्रभावित भई विशेषतः त्यस्तो कार्य (छूत-अछूतको भावना) विस्तारै छोड्दै जानुभएको थियो । भाजुरत्न साहुलाई बुद्धधर्ममा प्रभावित गर्ने व्यक्ति भिक्षु महाप्रज्ञाभन्दा पहिले सन् १९२८-२९ मा नेपालका प्रथम पत्रकार (बुद्ध-धर्म र नेपालभाषाका) धर्मादित्य धर्माचार्य (सन् १९०२-१९६३) थिए । उहाँ त्यस बेलासम्ममा विशिष्ट बौद्ध विद्वान् भइसकेका थिए तर पनि भिक्षु भेषमा महाप्रज्ञाले काफी प्रभाव पार्नुभएको थियो । अतः भिक्षु महाप्रज्ञादेखि प्रभावित भई भाजुरत्न साहुले त्रिपाई डाँडामा अवस्थित एउटा सानो घर उहाँको निमित्त प्रबन्ध गरिदिनुभयो । त्यसैलाई सन् १९३६ मा भिक्षु महाप्रज्ञाले "प्रज्ञाचैत्य महाविहार" नामकरण गरी एउटा बुद्धमूर्ति पनि स्थापना गर्नुभएको थियो । यहि विहार भिक्षु महाप्रज्ञाको साहित्य साधनास्थल हुन पुगेको थियो ।

वि.सं. २००३ जेष्ठ महिनामा कालिम्पोङ्गमा भाजुरत्न साहु (बसेकाहरू मध्ये सेतो टोपी लगाएका) को कोठीमा (बंगलामा) शिष्टमण्डलका भिक्षु नारद महास्थविर प्रमुख अन्य सदस्यहरूका साथ कालिम्पोङ्गका उपासक उपासिकाहरू

नेपालमा बुद्धधर्म पुनरूत्थान गर्न आएका भिक्षु श्रामणेरहरूलाई पुनः एकपटक राणा जुद्धशम्शेर (शासनकाल, सन् १९३२-४५) को सरकारले सन् १९४४ (वि.सं. २००१) को वर्षावास कालभित्रै देश निर्वासित गऱ्यो । यसबेला निर्वासित भएका ८ जना भिक्षु श्रामणेरहरूमा

https://dhamma.digital

भिक्षु प्रज्ञानन्दका साथ श्रामणेर कुमार र श्रामणेर प्रज्ञारस कालिम्पोङ्ग जानुभएको थियो । उहाँहरूलाई कालिम्पोङ्गमा आवश्यक प्रबन्ध गर्न आश्वासन भाजुरत्न साहुले कान्तिपुरमै दिनुभएको थियो । भाजुरत्न साहु सन् १९४० देखि प्रायः कान्तिपुरमै रहनुभएको थियो ।

सन् १९४४ मा निष्कासित भएका भिक्षुहरूमा भिक्षु धम्मालोक पनि एक हुनुहुन्थ्यो । उहाँ पनि देशबाट निर्वासित भएपछि भिक्षु सुबोधानन्द र भिक्षु प्रज्ञारश्मिलाई साथ लिई कुशीनगर जानुभएको थियो । कुशीनगरमा वर्षावासकाल जसोतसो समाप्त गरी ३१ अक्टोबर १९४४ (कार्तिक पूर्णिमा, २००१ साल) का दिन सारनाथमा "धर्मोदय-सभा" को स्थापनापश्चात् केही दिन सारनाथ र कुशीनगरमा रही कालिम्पोङ्ग आउनुभएको थियो । कालिम्पोङ्गमा भाजुरत्न साहुकै आश्रयबाट "फारी" पुग्नुभएको थियो । फारीमा दुई हप्ता रहनुभई पुनः भाजुरत्न साहुकै आश्रयबाट "दुयु" मा कुशलताका साथ रहने प्रबन्ध भयो । पछि भिक्षु अमृतानन्द (वि. सं. १९७५-२०४७) को सत्प्रयाशबाट नेपाल आगमन गर्न सुरु भएपछि भिक्षु धर्मालोक नै सर्वप्रथम काठमाडौं (आनन्द कुटी विहार) आउनुभएको थियो ।

यसरी आश्रयविहीन भइरहेका भिक्षुहरूलाई मात्र होइन कैयौँ गृहस्थहरूलाई पनि भाजुरत्न साहु एवं उहाँको परिवारले आश्रय दिई नै रहेको कुरा हालसम्म पनि यथावतै छ ।

धर्मोदय विहार र पुस्तक प्रकाशनमा सहयोग

त्यसबेला, भाजुरत्न साहु एवं उहाँको परिवारका विशेष देनहरूमा कालिम्पोङ्गको "धर्मोदय विहार" पनि एक थियो, जुन पहिले Eldze Villa नामक एक बङ्गला थियो । त्यसलाई कालिम्पोङ्गका सम्पूर्ण बौद्ध धर्मावलम्बीहरू र भाजुरत्न साहुको अनुदानबाट सन् १९४७ देखि **"धर्मोदय विहार"** हुँदै आएको थियो । यसै विहारबाट सर्वप्रथम भिक्षु अनुरुद्ध र भिक्षु महानामको सम्पादनमा **"धर्मोदय"** नामक मासिक पत्रिका सन् १९४७ को अक्टोबर (आश्विन, २००४) देखि प्रकाशित हुँदै

https://dhamma.digital

आएको थियो । जुन पछि (वर्ष ३ देखि) कलकत्तामा छापिइ कालिम्पोङ्गको त्यस “धर्मोदय विहार” बाट नियमित रूपमा वितरण हुँदै आएको थियो ।

भाजुरत्न साहुले सन् १९४८ को मई-जून (बैशाख जेष्ठ, २००५) तिर विभिन्न क्रियाकलाप गर्नको निमित्त भारतीय रुपियाँ १६,०००।- पनि प्रदान गर्नुभएको थियो । यसको अतिरिक्त उहाँले “धर्मोदय-सभा”को नाममा धेरै बौद्ध साहित्यहरू प्रकाशनमा पनि सहयोग गर्नुभएको थियो । जसमा **भिक्षु जगदीश काश्यप** (सन् १९०८-७६) द्वारा अनुवादित **“मिलिन्द-प्रश्न”** पनि एक थियो । पालिबाट हिन्दीमा अनुवादित त्यस ग्रन्थलाई दोश्रो संस्करणको रूपमा सन् १९५१ मा भाजुरत्न साहुको सहयोगबाट “धर्मोदय सभा”ले प्रकाशन गरेको थियो ।

भाजुरत्न साहुले “आनन्दकुटी विहार” जस्तै स्थविरवादी भिक्षु श्रामणेरहरूको निमित्त काठमाडौं शहरको मध्येमा पनि एउटा विहारको आवश्यकता महशुस गरी श्रीघः, नःघलको चैत्य जिर्णोद्धार गरी त्यसको सँगै एउटा विहार पनि बनाउनुभएको थियो । जुन विहारमा विशेष रूपमा हेर्न लायकको एक बुद्धको **सिंहशय्या-मूर्ति** पनि उहाँले बर्मामा बनाउन लगाई, नेपालमा ल्याई वि.सं. २००६ सालको वैशाखमहिनाको अक्षयतृतीयाको दिनमा प्रतिष्ठा गरी सो विहार थेरवादी भिक्षुसंघलाई प्रदान गर्नुभएको थियो ।

भाजुरत्न साहुले सिर्फ बुद्धधर्मको क्रियाकलापमा मात्र त्याग गर्नु भएको थिएन, विभिन्न गुठीगानाहरूको रक्षार्थ पनि उहाँले प्रशस्त रकम खर्च गर्नुभएको थियो । उहाँमा कुनै प्रकारको धार्मिक भेदभावको व्यवहार थिएन । उहाँ नेपाल-संस्कृतिका अनन्य भक्त हुनुहुन्थ्यो ।

अन्तिम इच्छा

उहाँले जीवनको अन्तमा विशेषतः दुईवटा चाहना राख्नुभएको थियो । ती थिए – **देश-विदेशका भिक्षुहरूलाई भोजन दान दिनु र “कर्मपा लामा”को पुनः एकचोटि दर्शन गर्नु ।**

https://dhamma.digital

संयोगको कुरा हो, उहाँको अन्तकाल हुनु एक महिनाअगाडि १५-२२ नोभेम्वर १९५६ सम्म नेपालमा विश्व बौद्ध भ्रातृत्व सङ्घ (The World Fellowship of Buddhist) को **चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलन** सम्पन्न भएको थियो । जसमा विश्वका प्रायः जसो सुविख्यात बौद्ध विद्वान् एवं भिक्षुहरू सम्मिलित हुनुभएको थियो । उहाँहरू सबैलाई भोजन दान दिने मौका अस्वस्थ शरीरका भाजुरत्न साहुले पाउनुभएको थियो । त्यस भोजन दान कार्यक्रममा भिक्षु प्रज्ञानन्द, भिक्षु धर्मालोक, भिक्षु अमृतानन्द र भिक्षु सुबोधानन्दले भाजुरत्न साहुलाई उहाँको आफ्नै हातबाट भोजन दान गराउन (समाई) मद्दत गर्नुभएको थियो ।

काठमाडौंमा बुद्धको अस्थिधातु परिक्रमाका क्रममा हात्तीमा सवार भाजुरत्न साहु

भाजुरत्न साहुको अन्य एक इच्छा "कर्मपा लामा" को दर्शन गर्ने मनसुवा पनि सजिलै प्राप्त भयो । कारण उहाँको अन्तकाल हुनु सिर्फ १२ दिन अगाडि सिक्किमबाट कर्मपा लामा काठमाडौं आइपुग्नुभएको थियो । उहाँको पनि भाग्यवश दर्शन गर्न पाएको कारण भाजुरत्न साहु निकै खुशी हुनुभएको थियो । कर्मपा लामालाई पछि रक्सौलसम्म ज्ञानज्योति साहु (भाजुरत्न साहुका माहिला पुत्र) ले छोडर आउनुभएको थियो ।

यसरी आफ्ना दुवै इच्छा पूर्ण भएको कारण भाजुरत्न साहुले रोगी अवस्थामा पनि मानसिक शान्ति प्राप्त गर्नुभएको थियो । उहाँले आफ्नो प्राण छोड्नु एक घण्टाअगाडि परिवारका अन्य सदस्यहरूले लेटी नै रहने सल्लाह दिए बावजुद पनि पलेंटी कसी ध्यानमुद्रामा रहनुभएको थियो,

https://dhamma.digital

त्यही मुद्रा (ध्यानावस्था) मा उहाँले आफ्नो जीवन परित्याग गर्नुभएको थियो । दिन थियो - २६ डिसम्बर १९५६ (१२ पौष २०१३ वि.सं.) दिनको ३:४५ बजे ।

शवयात्रा र उहाँको स्मृतिमा महापरित्राण पाठ

२७ डिसम्बर १९५६ का दिन भएको उहाँको शव यात्रामा सबभन्दा पहिले सीबाजं, त्यसपछि भिक्षुहरू, तिब्बती लामाहरू, अनागारिका एवं बज्राचार्यहरू पनि आ-आफ्ना धार्मिक सम्प्रदाय अनुसार स्तोत्र पाठ गर्दै "कर्ण दीप" तर्फ गएका थिए । उहाँका परिवार र त्यसपछि किसानीहरू आ-आफ्नो कार्यमा (अवीर, पैसा आदि छर्दै गएका) संलग्न थिए । तिनीहरूपछि नाताकुटुम्ब, गुठीयार एवं आत्मीयजनहरू । कर्णदीपमा उहाँको अग्नि-संस्कार थेरवाद, महायान एवं बज्रयान (नेपालको परम्परानुसार) अनुरूप सम्पन्न भएको थियो ।

उहाँको स्मृतिमा उहाँको परिवारले १९ चैत्र २०१७ - ३१ मार्च १९६१-ल्हुतिपुन्ही, १०८१ ने. सं.) का दिन विशेष भव्यताकासाथ देश एवं विदेशका भिक्षुहरू सम्मिलित भएको भिक्षु महासंघको तर्फबाट श्रीघः विहार, नःघलमा महापरित्राण पाठ सम्पन्न गरेको थियो । यस महापरित्राणमा **"अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ"**का सम्पूर्ण भिक्षु, श्रामणेर एवं अनागारिकाहरू लगायत विदेशका सुप्रसिद्ध विद्वान् भिक्षुहरूमा पूज्यपाद **ऊ चन्द्रमणि महास्थविर** (सन् १८७६-१९७२), एशिया, यूरोप र अमेरिकामा धर्मप्रचार गर्दै रहनुभएका **नारद महास्थविर** (सन् १८९८-१९८३), **त्रिपिटकाचार्य भिक्षु जगदीश काश्यप** (सन् १९०८-७६), **त्रिपिटकाचार्य भिक्षु धर्मरक्षित** (सन् १९२३-७७) एवं महाबोधि सोसाइटी, सारनाथका मन्त्री **भिक्षु एम. संघरत्न** (सन् १९११-१९८५) जस्ता सुविख्यात भिक्षुहरूको समागमबाट पनि यस महापरित्राणका स्मृतिकारक भाजुरत्न साहुको देन अविस्मरणीय रहेको कुरा स्मरण गराउँछ ।

https://dhamma.digital

– सन्दर्भ –

१) “धर्मोदय” पत्रिका - वर्ष १० (मंसिर-पौष, २०१३), अंक २-३ ।

२) सं. दरशा नेवाःमि, *बौद्ध ऋषि महाप्रज्ञाया आत्मकथा* (निगू भाग), सकल उपासकोपासिका - ने. सं. ११०३ ।

कृषि आश्रम, डिल्लीबजार - ने. सं. ११०९

३) भिक्षु धर्मालोक महास्थविर, *महाचीन यात्रा*, धर्मोदय सभा, कालिम्पोङ्ग - बु. सं. २४९ ।

अभ्यास-९

१) भाजुरत्न साहु कसबाट किन प्रभावित भएका थिए ? लेख्नुहोस् ।

२) भाजुरत्न साहुको पारिवारिक एवं व्यापारिक जीवन बारे चर्चा गर्नुहोस् ।

३) आश्रयविहीन भएका भिक्षुहरूलाई मात्र होइन कैयौं गृहस्थहरूलाई पनि उपासक भाजुरत्न साहु र उहाँका परिवारले आश्रय दिँदै आएको इतिहासलाई कसैले नकार्न मिल्दैन । यसलाई प्रष्ट पार्नुहोस् ।

४) उपासक भाजुरत्न साहुले देशभित्र र बाहिर स्थविरवादी बुद्धधर्मको प्रचार-प्रसार गर्न, बौद्ध साहित्यहरू प्रकाशन गर्न सहयोग पुऱ्याउन भएका क्रियाकलापहरूको बारेमा चर्चा गर्नुहोस् ।

५) बुद्ध धर्मको उत्थानको लागि भाजुरत्न उपासकको योगदान बारे चर्चा गर्नुहोस् ।

६) भाजुरत्न साहुको विभिन्न विधामा रहेको योगदानलाई चर्चा गर्दै उहाँको संक्षिप्त जीवनी तीनसय शब्दमा लेख्नुहोस् ।

https://dhamma.digital